

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**Samarqand davlat universiteti
Pedagogika FAKULTETI
Boshlang`ich ta'lim metodikasi kafedrası**

«Tasdiqlayman»

Pedagogika fakulteti dekani
_____ dots.T.Qurbonov

« _____ » _____ 2013 yil

«Tasdiqlayman»

SamDU o`quv ishlari

bo`yicha prorektor

_____ prof.N.Eshqobilov

« _____ » _____ 2013 yil

ONA TILI (morfologiya-sintaksis) fanidan

O`QUV-USLUBIY MAJMUA

**5141600 – Boshlang`ich ta'lim va tarbiyaviy ish bakalavr ta'lim yo`nalishi
IV - kurs talabalari uchun**

FANLAR BO'YICHA O'QUV-METODIK KOMPLEKS TUZILMASI.

1. Titul varag'i.

2. Mundarija.

I qism. Oliy o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlangan o'quv-metodik hujjatlar va adabiyotlar

1.1. O'quv-me'yoriy hujjatlar.

1.1.1. Davlat ta'lim standarti.

1.1.2. O'quv rejasi.

1.1.3. O'quv dasturi.

1.1.4. Moddiy-texnik va o'quv-metodik ta'minotga qo'yiladigan talablar.

1.1.5. Malakaviy amaliyot dasturi

1.2. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi grifini olgan o'quv adabiyotlari

1.2.1. Darslik.

1.2.2. O'quv qo'llanmasi.

1.2.3. Metodik qo'llanmalari.

II qism. Joriy o'quv-metodik taminot

2.1. Joriy o'quv-me'yoriy hujjatlar.

2.1.1. Ishchi o'quv rejasi.

2.1.2. Ishchi o'quv dasturi.

2.1.3. Kalendar-tematik reja.

2.2. Joriy o'quv-metodik ta'minot.

2.2.1. Leksiyalar matni.

2.2.2. Laboratoriya, amaliyot va seminar mashg'ulotlarning ishlanmalari, tarqatma materiallar, ularni o'tkazish va qo'llash bo'yicha metodik tavsiyanomalari.

2.2.3. JN, ON, YaN bo'yicha ballar taqsimoti va topshiriqlar mazmuni, baholash mezonlari ON va YaN savolnomalari (intellektual tizim, testlar, yozma ish va og'zaki so'rov variantlari).

2.2.4. Mustaqil ishlarni bajarish bo'yicha metodik tavsiyanomalari.

2.2.5. Mashg'ulotlarning pedagogik texnologiyasi va texnologik xaritalari.

2.2.6. Kurs ishlari mavzulari, ularni baholash mezonlari.

2.2.7. Bitiruv malakaviy ishi mavzulari banki va uni bajarish bo'yicha metodik tavsiyanoma.

2.2.8. Malakaviy (pedagogok) amaliyotini o'tkazish bo'yicha metodik tavsiyanoma.

2.2.9. Fan bo'yicha ma'naviy-ma'rifiy ishlari va ularni tashkil etish bo'yicha metodik tavsiyanoma.

**Tuzuvchilar: dots.F.Shodiyev
o'qit.Sh.Jo'rayev**

Samarqand-2013

МАЪЛУМОТНОМА
Жураев Шахриёр Ибодуллоевич

2012 йил 3 сентябрдан:
**Самарқанд давлат университети «Бошлангич таълим методикаси»
кафедраси ўқитувчиси**

Туғилган йили:

27.04.1986

Миллати:

тожик

Маълумоти:

олий

Маълумоти бўйича мутахассислиги:

Илмий даражаси:

йўқ

Қайси чет тилларини билади:

рус тили

Давлат мукофотлари билан тақдирланганми(қанақа):

йўқ

Халқ депутатлари, республика, вилоят, шаҳар ва туман Кенгаши депутатими ёки бошқа сайланадиган органларнинг аъзосими (тўлиқ кўрсатилиши лозим):

йўқ

МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ

2006-2010 йй. - Самарқанд давлат университети талабаси

2010-2012 йй. - Самарқанд давлат университети магистранти

2013 й. - ҳ.в. - Самарқанд давлат университети «Бошлангич таълим методикаси» кафедраси ўқитувчиси

1-QISM. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tasdiqlagan o'quv –metodik hujjatlar va adabiyotlar.

Qayd raqami

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ СТАНДАРТИ

**Ўзбекистон узлуксиз таълимнинг
Давлат таълим стандартлари**

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти

5111700 – Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш таълим йўналиши бўйича бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий билимлар мазмунига қўйиладиган

ТАЛАБЛАР

Расмий нашр

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТАНДАРТ УЗБЕКИСТАН
А**

**Государственные образовательные стандарты
непрерывного образования Узбекистана**

Государственный образовательный стандарт высшего образования

ТРЕБОВАНИЯ

**к необходимому содержанию и уровню
подготовленности бакалавра по направлению
5111700 – Начальное образование и спортивно-воспитательная работа
Издание официальное**

O'zbekiston Respublikasi

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Toshkent

O'ZBEKISTON DAVLAT STANDARTI

**O'zbekiston uzluksiz ta'limining
Davlat ta'lim standartlari**

Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti

***5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi*
bo'yicha bakalavrlarning tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar
mazmuniga qo'yiladigan**

TALABLAR

Rasmiy nashr

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Toshkent

I

SO'Z BOSHI

1 ISHLAB CHIQLIGAN VA KIRITILGAN:

- Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini rivojlantirish markazi;
- Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.

2 TASDIQLANGAN VA AMALGA KIRITILGAN:

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2011 yil 16 sentyabrdagi 387 - sonli buyrug'i asosida.

O'zbekiston Respublikasi hududida mazkur standartni amalga kiritilishi (amal qilishining to'xtatilishi) va unga o'zgartirishlar kiritilishi to'g'risidagi ma'lumotlar «O'zstandart» agentligi tomonidan nashr etiluvchi ko'rsatkichlarda chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida mazkur standartni rasmiy chop etish huquqi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga tegishlidir

MUNDARIJA

	bet
1 Qo'llanilish sohasi	1
2 Atamalar, ta'riflar, qisqartmalar	2
3 Ta'lim yo'nalishining tavsifi	3
4 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar kasbiy faoliyatining tavsifi	3
5 Bakalavrning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar	4
..	
6 Ta'lim dasturining mazmuni va komponentlari	11
7 Bakalavriyatning asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan sharoitlarga belgilangan talablar	16

7.1	Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari o'zlashtirilishiga belgilangan umumiy talablar	16
7.2	Ta'lim dasturini amalga oshirish talablari	17
7.3	Malakaviy amaliyotni tashkil etishga qo'yiladigan talablar.....	17
7.4	O'quv jarayonini pedagogik kadrlar bilan ta'minlashga talablari	18
7.5	Ta'lim jarayonini o'quv-metodik va axborot resurslari bilan ta'minlashga talablar.....	18
7.6	O'quv jarayonining moddiy-texnika bazasiga qo'yilgan talablar	19
8	Bakalavr tayyorlash sifatini baholash	19
9	Eslatma	20
10	Davlat ta'lim standartining amal qilish muddati	21
11	Илова	22
12	Bibliografik ma'lumotlar	23

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ СТАНДАРТИ

Ўзбекистон узлуксиз таълимнинг
Давлат таълим стандартлари
Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти
5111700 – Бошлангич таълим ва спорт-тарбиявий иш таълим
йўналиши бўйича бакалаврларнинг тайёргарлик даражаси ва зарурий
билимлар
мазмунига қўйиладиган
ТАЛАБЛАР

Государственные образовательные стандарты

непрерывного образования Узбекистана
Государственный образовательный стандарт высшего образования
ТРЕБОВАНИЯ
к необходимому содержанию и уровню подготовленности бакалавра
по направлению 5111700 – Начальное образование и спортивно-
воспитательная работа

State Educational Standards of Continuous Education of Uzbekistan
State Educational Standards of Higher Education
REQUIREMENTS
Necessary for content and level of Bachelors in 5111700 – Primary education
and sporting educational work

Амал қилиш муддати «__» _____ 201_ йилдан
«__» _____ 201_ йилгача

I Qo'llanish sohasi

1.1 Oliy ta'limning mazkur davlat ta'lim standarti (OT DTS) **5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish** ta'lim yo'nalishi bo'yicha oliy ma'lumotli bakalavrlar tayyorlashda asosiy ta'lim dasturlarining o'zlashtirilishini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha oliy ta'lim muassasalari uchun majburiy talablar majmuini ifodalaydi.

1.2 Mazkur ta'lim yo'nalishi bo'yicha kadrlar tayyorlash vakolatiga ega bo'lganda Oliy ta'lim muassasasi uning asosiy ta'lim dasturini amalga oshirish huquqiga ega deb hisoblanadi.

1.3 OT DTSning asosiy foydalanuvchilari:

- mazkur ta'lim yo'nalishi va tayyorgarlik darajasi bo'yicha fan, texnika va ijtimoiy soha yutuqlarini hisobga olgan holda asosiy ta'lim dasturlarini sifatli ishlab chiqish, samarali amalga oshirish va yangilashga mas'ul oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchi jamoalari;

- ta'lim yo'nalishining asosiy ta'lim dasturini o'zlashtirish bo'yicha o'quv-tarbiya faoliyatini samarali amalga oshiruvchi barcha xodimlar va talabalar;

- oliy ta'lim muassasalarining o'z vakolat doirasida bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga javob beradigan boshqaruv xodimlari (rektor, prorektorlar, o'quv bo'limi va dekanat);

- bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasining baholashnishi amalga oshiruvchi Davlat attestasiya va imtihon komissiyalari;

- oliy ta'lim muassasasini moliyalashtirishni ta'minlovchi organlar;

- oliy ta'lim tizimini akkreditasiya va sifatini nazorat qiluvchi vakolatli Davlat organlari;

- ta'lim yo'nalishini ixtiyoriy tanlash huquqiga ega bo'lgan abituriyentlar va boshqa manfaatdorlar.

2 Atamalar, ta'riflar, qisqartmalar

Mazkur standartda O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi hamda oliy ta'lim sohasidagi xalqaro hujjatlarga mos ravishda atamalar va ta'riflardan foydalanilgan:

bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari (bakalavriat dasturi) – talabalarining tarbiyasi va tayyorgarlik darajasi sifatini ta'minlashga yo'naltirilgan o'quv rejasi, o'quv kurslari, fanlari (modullari)ning dasturlarini qamrab olgan o'quv-uslubiy majmualari hamda malakaviy amaliyotlar dasturlari, o'quv jarayoni jadvali va mos ravishdagi ta'lim texnologiyalarini amalga oshirilishini ta'minlovchi metodik materiallar;

Integrallashgan kurs – ta'lim dasturidagi o'quv fanlari mazmun jihatdan o'zaro bog'langan, lekin o'z mustaqil faniga ega bo'lgan fanlar moduli.

kasbiy faoliyat sohasi – ilmiy, ijtimoiy, iqtisodiy sohalarda, ishlab chiqarishda namoyon bo'ladigan kasbiy faoliyat obyektlarining majmuasi;

kasbiy faoliyat obyekti – kasbga yo'naltirilgan predmetlar, voqyeliklar, jarayonlar va tizimlar;

kasbiy faoliyat turi – ta'lim yo'nalishiga o'zgartishlar kiritish maqsadida kasbiy faoliyat obyektiga ta'sir qilish tavsifi metodlari va usullari;

kompetentlik - shaxsning muayyan ta'lim yo'nalishi yoki mutaxassisligi bo'yicha olgan bilim, malaka va ko'nikmalari hamda shakllangan shaxsiy xislatlarini mehnat faoliyatida muvaffaqiyatli qo'llay olish qobiliyati.

kompetensiya – bilim, malaka va shaxsiy sifatlarini ma'lum sohada muvaffaqiyatli faoliyat uchun qo'llay olish;

modul – ta'lim va tarbiyaning muayyan maqsadi va natijasiga erishish bo'yicha o'zaro bog'langan hamda mantiqiy tugallikka ega bo'lgan o'quv fanlari va ularning tarkibiy qismlari.

yo'nalish – asosiy ta'lim dasturining kasbiy faoliyatning muayyan turi va yoki obyektiga yo'nalganligi;

ta'lim dasturi – muayyan bakalavriat ta'lim yo'nalishi yoki magistratura mutaxassisligida majburiy va tanlab o'qitiladigan fanlar tizimi, o'tkaziladigan amaliyot turlari va ularning mazmuni.

ta'lim yo'nalishi – bitta kasbiy faoliyat doirasidagi turli darajadagi ta'lim dasturlarining majmui;

ta'lim natijalari – o'zlashtirilgan bilim, malaka va ko'nikmalar hamda o'zlashtirilgan kompetensiyalar;

o'quv turkumi – asosiy ta'lim dasturining ilmiy va (yoki) kasbiy faoliyatning tegishli sohasida bilim, malakalarni o'zlashtirish va kompetensiyalarni shakllantirishni ta'minlaydigan fanlar (modullari) yig'indisi;

ARM- axborot resurslar markazi;

ITI – ilmiy tadqiqot ishlari;
OTM- oliy ta’lim muassassasi;
O’MM – o’quv metodik majmua.

3 Ta’lim yo’nalishining tavsifi

3.1 Ushbu ta’lim yo’nalishini qamrab oluvchi oliy ta’limning asosiy ta’lim dasturini o’zlashtirgan, yakuniy davlat attestasiyasidan muvaffaqiyatli o’tgan shaxsga «bakalavr» malakasi (darajasi) hamda oliy ma’lumot to’g’risidagi davlat namunasidagi rasmiy hujjat(lar) beriladi.

3.2 Asosiy ta’lim dasturining me’yoriy muddati va mos malaka (daraja)si 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Asosiy ta’lim dasturining muddati va bitiruvchilarning malakasi

Ta’lim dasturining nomi	Malaka (daraja)	Ta’lim dasturini o’zlashtirishning me’yoriy muddati
Bakalavriat ta’lim dasturi	Bakalavr	4 yil

4 5111700 – *Boshlang’ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish* ta’lim yo’nalishi bo’yicha bakalavrlar kasbiy faoliyatining tavsifi

4.1 Bakalavrning kasbiy faoliyat sohasi

5111700 – Boshlang’ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish – umumiy o’rta ta’lim maktablari, kasb-hunar kollejlari uchun o’qituvchi tayyorlash jarayonida foydalaniladigan fanlar, pedagogik faoliyat vositalari, usullari, metodlari yig’indisidan iborat bo’lgan ta’lim yo’nalishidir.

Bakalavrlarning kasbiy faoliyati quyidagilarni qamrab oladi:

- *Kasbiy ta’lim didaktikasi;*
- *Kasbiy ta’lim pedagogikasi va tashxis texnologiyasi;*
- *O’qitishning didaktik vositalari;*
- *Ta’limning elektron vositalari;*
- *Umumiy o’rta ta’lim maktablari, kasb-hunar ta’lim tizimidagi o’rni va roli.*

4.2 Bakalavrlarning kasbiy faoliyati obyektlari

5111700 – Boshlang’ich ta’lim va sport-tarbiyaviy ish ta’lim yo’nalishi bakalavrlarning **kasbiy faoliyati obyektlari** – umumiy o’rta ta’lim maktablari,

kasb-hunar kollejlari va maktabdan tashqari ta'lim muassasalari, o'quvchilar, o'quv-tarbiya jarayoni, o'qitishning pedagogik texnologiyalari va metodlari.

4.3 Bakalavrlarning kasbiy faoliyati turlari

5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr o'z psixologik-pedagogik, kasbiy tayyorgarligiga muvofiq quyidagi kasbga oid faoliyat turlari:

- *o'qituvchilik;*
- *tarbiyachilik;*
- *o'quv-metodik;*
- *ilmiy-tadqiqot.*

Bakalavr tayyorlanadigan kasbiy faoliyatning muayyan turlari ta'lim jarayonining manfaatdor ishtirokchilari bilan hamkorlikda oliy ta'lim tizimi tomonidan aniqlanadi.

4.4 Bakalavrlar kasbiy faoliyatining vazifalari

5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr ta'lim dasturini o'zlashtirish natijasida kasbiy tayyorgarlikning asosiy turlari va maxsus tayyorgarligiga mos quyidagi kasbiy vazifalarni yechishi kerak:

- ***o'qituvchilik:*** umumiy o'rta ta'lim maktablarida boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'lib ishlash;
- ***tarbiyachilik:*** umumiy o'rta ta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlaridan tashqari muassasalarda tarbiyachi bo'lib ishlash;
- ***o'quv-metodik:*** mos ta'lim yo'nalishlar bo'yicha ta'limni amalga oshiruvchi vazirliklar, uning tarmoq boshqarmalari va muassasalarida metodist bo'lib ishlash;
- ***ilmiy-tadqiqot*** muassasalarida kichik ilmiy xodim bo'lib ishlash va boshqalar.

4.5 Ta'limni davom ettirish imkoniyatlari

Bakalavr kasbiy tayyorgarlikdan keyin turdosh ta'lim yo'nalishlarining magistraturada mutaxassisliklari bo'yicha ta'limning vakolatli davlat organi tomonidan aniqlanadigan ikki yildan kam bo'lmagan muddatda magistraturada o'qishni davom ettirishi mumkin

Pedagogik faoliyatni olib borganda o'z malakasini har uch yilda oshirib turishi kerak.

5 Bakalavrning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar

5.1 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bitiruvchi quyidagi **umumiy malakaviy kompetensiyalarga** ega bo'lishi lozim:

a) umumiy malakaviy kompetensiyalar:

- intellektual, madaniy, axloqiy, jismoniy va kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish yo'nalishiga ko'ra va amalga oshira olish;
- tarixiy meros va madaniy an'analarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, ijtimoiy va madaniy tafovutlarni bag'ri kenglik bilan qabul qila olish;
- tarixiy jarayonning harakatlantiruvchi kuchlari va qonuniyatlarini; tarixda zo'ravonlikning roli, insonning tarixiy jarayondagi, jamiyatning siyosiy tuzilishidagi o'rnini tushuna bilish;
- dunyoqarash, ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan falsafiy muammolarni tushunish va ularning tahlil qilish;
- o'z faoliyatida me'yoriy-huquqiy hujjatlardan foydalana bilish;
- axloqiy va huquqiy me'yor hamda majburiyatlarni hisobga olgani holda maqsadga erishish yo'lida qat'iyatni namoyon qilish;
- og'zaki va yozma hamda fikrlash madaniyatiga asosli, aniq bayon qilish qobiliyatini egallash;
- to'plangan tajribani tanqidiy qayta anglash, zarur hollarda o'z kasbiy faoliyat turi va xarakterini o'zgartira olish;
- hayotiy faoliyat xavfsizligi sharoitlarini umumiy baholay olish, ishlab chiqarish xodimlari va aholini tasodifiy halokat, tabiiy ofatlardan va zamonaviy qurol vositalarini qo'llash oqibatlaridan himoya qilish, ularning asoratlarini bartaraf qilish bo'yicha chora-tadbirlarni qo'llay olish;
- zamonaviy axborotlashgan jamiyatda axborotning mohiyati va ahamiyatini tushunish bu jarayonda yuzaga keladigan tahdid va xavflarni anglay olish, axborot xavfsizligi bo'yicha asosiy talablarga rioya qilish, jumladan davlat sirini saqlash;
- axborotni olish, saqlash, qayta ishlashning asosiy metod, usul va vositalarini egallash, axborotni boshqarish vositasi sifatida kompyuter bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish;
- global kompyuter tarmoqlarida axborot bilan ishlash qobiliyatiga ega bo'lish;
- chet tillardan birini so'zlashuv darajasidan past bo'lmagan darajada egallash;
- ishlab chiqarish xodimlari va aholini tasodifiy halokat, tabiiy ofatlardan himoya qilishning asosiy metodlarini egallash;
- jismoniy tarbiya va salomatlikni mustahkamlashning mustaqil, metodik jihatdan to'g'ri vositalarini egallash, to'laqonli ijtimoiy va kasbiy faoliyatni ta'minlash uchun jismoniy tayyorgarlikning zarur darajasiga erishishga tayyor bo'lish.

b) kasbiy kompetensiyalar, jumladan:

Umumkasbiy kompetensiyalar:

nazariyani amaliyotga tatbiq etish bo'yicha: ona tili, matematika, bolalar adabiyoti va folklor, xusnixat, mehnat, tabiatshunoslik va tarbiyaviy ishlar metodi-

kasi fanlaridan bilimlarni egallash, fanlarning dolzarb masalalarini seza olish va o'quvchilarga yetkaza olish;

- **metod va texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish bo'yicha:** an'anaviy va noan'anaviy metodlar, ilg'or ta'lim texnologiyalarni fan va mavzularni o'rgatish vaqtida tanlay olish, o'z fanida metod va texnologiyalarni ijodiy qo'llay olish, faktlarni tahlil qilish, umumlashtirish, shu asosda xulosa chiqara olish;

- **ilmiy-metodik ishlarni amalga oshirish bo'yicha:** har bir mavzuning ilmiy-nazariy, ilmiy-metodik, psixologik xususiyatlarini yoritib olish, o'qitishning ilmiy asoslarini tahlil qilib borish, metodik birlashmalarda umumiy o'rta ta'lim maktablari, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi mazmunida fanning o'rnini belgilay olishi va uning ilmiy muammolari bo'yicha pedagogik o'qishlarda leksiyalar o'qish, umumiy o'rta ta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari differensial ta'limni yo'lga qo'ya olish, o'quv jarayoni bilan bog'liq barcha hujjatlarni yoritib olish;

- **ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha:** har bir o'quvchining ruhiy, ahloqiy holatini bilish, yakka tartibda o'quvchilar bilan va guruh bilan ishlay olish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni rejalashtira olish, uni tashkil etish metodikasini egalash, o'quvchilar ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdirish, diniy ekstremizmga qarshi immunitetni yuzaga keltirish metod va texnologiyalarini bilish;

- **o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish bo'yicha:** dars tiplarini bilish va ularni maqsadga muvofiq tashkil etish, o'quv reja va fan dasturi, tematik rejani tayyorlay olish, ta'lim muassasasi metodik birlashmasi ishini rejalashtirish va rahbarlik qila olish, dars jadvalining tuzilish tamoyillarini bilish, ta'lim muassasasiga rahbarlik qilishni **bilish kerak**.

Kasbiy mahorat bo'yicha o'z bilimi va ko'nikmasini egallagan lavozimida mustaqil faoliyat ko'rsatish talablariga va kasbiy layoqat talablariga **javob berishi kerak**.

5.2 Matematika va tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha talablar

5.2.1 Matematik kommunikativ kurs

Bakalavr:

- algebraik va transsendent funksiyalar;
- turli axborotlar, ularni saqlash, qayta ishlash va ularni uzatish metodlari;
- jamiyatning rivojlanishida axborot texnologiyalarining o'rnini va ahamiyati;

- ta'lim jarayonida yangi axborot texnologiyasidan foydalanish **to'g'risida tasavvuriga ega bo'lishi;**

- elementar funksiyalarning ta'rifi, formulalari, xossalari va grafiklari;
- funksiyalarning limiti va uzluksizligi;
- hosila tushunchasi, hosilaning geometrik va mexanik ma'nolari, funksiyalarni hosila yordamida tekshirish;
- aniqmas va aniq integral tushunchalari;

- vektorlar va ular ustida amallar;
- matematik statistikaning asosiy tushuncha va metodlari;
- pedagogik dastur vositalari;
- texnologik tarmoqlar (internet, elektron pochta va boshqalar);
- matnlarga ishlov berish, tahlil qilish va grafik axborotlarni tayyorlash texnologiyasini ***bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi;***
- funksiyalar grafiklarini yasash;
- funksiyaning limitini hisoblash, hosila va integralini topish;
- pedagogik dastur vositalarini ishlab chiqish;
- yangi axborot texnologiyasi vositalari bilan ishlash;
- tarmoq texnologiyalari (internet, elektron pochta va boshqalar) bilan ishlash;
- axborot texnologiyasining dasturiy vositalaridan foydalanib, turli hujjatlarni tayyorlash va ishlab chiqish ***ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.***

5.2.2 Tabiiy-ilmiy kurs

Bakalavr:

- materiya tuzilishining biologik shakli xususiyati, tirik sistemalarni qayta tiklash va rivojlantirish tamoyillari;
- biosfera va uning evolyusion yo'nalishi;
- tirik sistemalar yaxlitligi va gomeostazi;
- organizm va atrof-muhitning o'zaro ta'siri, organizmlar hamjamoasi, ekotizimlar;
- tabiatni muhofaza qilishning ekologik tamoyillari, tabiatdan oqilona foydalanish, tabiatni asrashga qaratilgan texnologiyalar yaratish istiqboli;
- tabiatshunoslikdagi eng yangi kashfiyotlar, ulardan texnik qurilmalar yaratishda foydalanish istiqbollari;
- odam biosferasi va ijtimoiy biologiyasi birligi tabiati nuqtai nazardan ularning kasbiy faoliyatdagi oqibatlarini;
- yosh fiziologiyasi ilmi va gigiyena talablari;
- bolalik fiziologiyasi, yosh fiziologiyasi, gigiyena asoslari va tamoyillari ***to'g'risida tasavvurga ega bo'lish;***
- bola organizmining yosh xususiyatlari, organlari va tizimlarining turli vazifalari;
- organizmning atrof-muhit bilan o'zaro aloqasi;
- bola organizmining o'sishi va rivojlanish xususiyatlari;
- organizmning sog'lom o'sishida ovqatlanish, kun tartibi va boshqa faktorlarning ahamiyati;
- shaxsiy gigiyena talablari va normalarini ***bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi;***
- atrof-muhit va odamni zaharli moddalardan muhofaza qilish;
- gigiyena talablariga rioya qilish ***ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.***

5.2.3 Umumkasbiy fanlar bloki bo'yicha talablar *psixologiya va pedagogika kursi*

5.2.3.1 Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti

Bakalavr:

- psixologiyaning tabiiy va ijtimoiy fan sifatida talqin qilinishi;
- psixologiyaning sohalari;
- psixologiya va falsafaning o'zaro aloqasi;
- psixologiya va ilmiy-texnik taraqqiyot;
- pedagog faoliyatida psixologiyaning yetakchi ahamiyatga ega ekanligi

to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi;

- psixika tirik mavjudodning obyektiv borliqni aks ettirish shakli ekanligi;
- psixika va ong munosabati;
- ulug' mutafakkirlarning psixologik qarashlari;
- psixologiyaning o'rganish metodlari;
- faoliyat va motivlar, faoliyatning asosiy turlari;
- refleksiya nazariyasi;
- odam psixikasining paydo bo'lishi;
- odam psixikasining ontogenez taraqqiyoti;
- yuksak psixik funksiyalarining tarkib topishi;
- motivasiya sohalari;
- irodaviy harakatlar va uni boshqarish;
- individ, shaxs, individuallik;
- shaxs faoliyati;
- shaxsni eksperimental tadqiq qilish metodlari;
- muloqot va uning ko'p maqomli xarakteri;
- nutq va uning funksiyalari;
- diqqat, uning fiziologik mexanizmlari, turlari;
- sezgi va idrokning fiziologik asoslari;
- xotira nazariyasi;
- xayol va uning turlari;
- tafakkur va hissiy bilish;
- temperament nazariyasi, tiplari;
- xarakter va uning boshqa psixologik hodisalar bilan bog'liqligi;
- qobiliyatning sifat va miqdor xarakteristikasini ***bilishi, malaka hosil qi-***

lishi va amalda qo'llay olishi;

- shaxs (o'quvchi)ning psixologik xususiyatlarini o'rganuvchi metod va texnologiyalar;
- o'quv jarayonini boshqarish;
- eksperimentlar o'tkazish;
- shaxs (o'quvchi) psixikasining o'ziga xos xususiyatlarini kuzatish;
- o'quv jarayonida turli anketa va boshqa usullarni qo'llay olish;

- psixologik ma'rifiy ishlarni tashkil etish *ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.*

Yosh va pedagogik psixologiya

Bakalavr:

- umumiy psixologiya va yosh psixologiyasi;
- umumiy psixologiya va pedagogik psixologiya;
- fiziologik va psixologik rivojlanish jarayoni;
- yosh va pedagogik psixologiyaning o'qituvchi faoliyatida tutgan o'rni

to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi;

- iqtidorli bolalar va ularni tanlash;
- yosh psixologiyasining paydo bo'lishi;
- yosh psixologiyasini o'rganish metodlari;
- ta'limning yosh psixologiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni;
- maktabgacha yosh davrining o'ziga xos xususiyatlari;
- kichik maktab yoshi bolalar psixologiyasi;
- o'smir va o'spirinlar psixologiyasi;
- ta'lim va aqliy taraqqiyot;
- pedagogik qobiliyat va uning turlari;
- o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan psixologik talablarni *bilishi malaka*

hosil qilishi va amalda qo'llay olishi;

- bolalarning psixologiyasiga xos xususiyatlarni o'rganish bo'yicha eksperimentlar o'tkazish;
- bolalarning maktabga tayyorgarligi bo'yicha xulosa bera olish;
- insonning rivojlanish bosqichlaridagi psixologik o'zgarishlarini tadqiq qilish;
- pedagogik faoliyatda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ulardagi turli jarayonlar bo'yicha maslahatlar olib borish;
- yosh psixologiyasi bo'yicha olib borilgan eksperiment va kuzatuvlarni rasmiylashtirish *ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.*

5.2.3.2 Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti

Pedagogika nazariyasi va tarixi

Bakalavr:

- ilmiy tadqiqot obyektlari va metodlari;
- pedagogikaning ijtimoiy fan ekanligi;
- pedagogika fanining metodologiyasi;
- pedagogikaning jamiyatdagi o'rni;
- ta'limni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish, uning uzviyligi, uzluksizligi;
- pedagogika fanining asosiy rivojlanish bosqichlari.
- o'tmish va zamonaviy pedagogikaning asosiy yo'nalishlari;
- ilg'or pedagogik qarashlar;

- jahon ta'lim tizimi;
- pedagogikaning maqsadiga ko'ra turlari;
- pedagogik jarayondagi integrasiyalar **to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi**;
- O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi siyosati, kadrlar tayyorlash milliy modeli;
- ta'lim va tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlari, birligi, differensiasiyasi, yagona pedagogik jarayon;
- XXI asr pedagogi obrazi;
- pedagogik antropologiya;
- ta'lim nazariyasi(didaktika)ning asosiy komponentlari: konsepsiyalari, paradigmalari;
- ta'lim prinsiplari;
- ta'lim metodlari, texnologiyalari;
- ta'lim turlari va bosqichlari;
- ta'limni tashxis qilish;
- tarbiya nazariyasining mohiyati;
- tarbiyaning mazmuni, prinsiplari;
- tarbiyada muhit (sosium), ruhiyat(psixologiya);
- tarbiya metodlari va texnologiyalari;
- maxsus pedagogikaning o'ziga xos xususiyatlari;
- tarbiya turlari;
- jamoada, oiladagi tarbiya hamda o'z-o'zini tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari;
- O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi;
- ta'limni boshqarish shakllari;
- shaxsga ta'lim va tarbiya berish g'oyasining paydo bo'lishi;
- ta'lim va tarbiya to'g'risida Sharq va G'arb mutafakkirlarining qarashlari;
- tarbiya, maktab va pedagogik fikrning taraqqiy etish tarixi;
- jahon pedagogik jarayoni;
- O'zbekiston Respublikasida pedagogika fanining rivojlanishini **bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi**;
- ta'lim va tarbiya jarayonida milliy g'oya va ma'naviyatimizning boy meroslaridan foydalanish;
- o'z pedagogik faoliyatini rejalashtirish;
- ta'lim muassasalarida o'qitish va tarbiyalashning zamonaviy metod va texnologiyalarini qo'llash;
- o'quvchini rag'batlantirish, uning faoliyatini nazorat qilish, iste'dodi, iqtidorini ro'yobga chiqarish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish, ayni zamonda jazolashning zamonaviy shakllaridan foydalanish;

- o'quvchilar bilimini baholash;
- ota-onalar, jamoa, o'quvchilar bilan yakka va guruh bo'lib ishlash;
- o'quvchilar guruhlarini boshqarish *ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.*

Pedagogik mahorat

Bakalavr:

- pedagog kasbning o'ziga xos xususiyatlari;
- pedagog shaxsi, uning jamiyatda tutgan o'rni;
- pedagog faoliyatining asosiy yo'nalishlari;
- kasbiy mahorat tushunchasi;
- pedagog va ta'lim sohasidagi axborot texnologiyalar;
- XXI asr pedagogiga qo'yiladigan asosiy talablar *to'g'risida tasavvurga*

ega bo'lishi;

- pedagogik fikr tarixida mahorat masalalari;
- pedagogik qobiliyat, uning turlari;
- pedagogning kommunikativ qobiliyati, uning vositalari;
- pedagogning muloqot madaniyati va psixologiyasi;
- pedagog va ta'lim oluvchi o'rtasidagi muloqotning o'ziga xos

xususiyatlari;

- pedagogik nazokat va odob-ahloq me'yorlari;
- pedagogik texnika va uni shakllantirish usullari;
- ta'lim jarayonidagi pedagogning mahorati;
- pedagog mahoratini takomillashtirish shart-sharoitlarini *bilishi, malaka*

hosil qilishi va amalda qo'llay olishi;

• tanlangan metod va texnologiyalarni joriy qilishda muhitni, vaziyatni baholay olish;

• ta'lim va tarbiya jarayonida talab qilingan irodani namoyish qilish, sabr-toqat, qat'iyat, kayfiyatni o'zgartira olish, javobgarlikni his qilish;

- yuz bergan noxush vaziyatdan chiqib keta olish;
- pedagogik jarayonda har qanday nizolarning oldini olish;
- o'z xatti-harakatlarini boshqara olish va bunda go'zallikka erishish;
- o'z pedagogik nazokati va odobini takomillashtirib borish;
- nazokat bilan so'zlash texnikasiga rioya qilish;
- ta'lim va tarbiya jarayonida san'atkorlik unsurlaridan foydalanish;
- o'z mehnatini rasmiy va ijodiy tashkil eta olish: vaqtdan unumli foydalanish;

lanish;

- o'z mahoratini tinmay oshirib borish;
- ilg'or tajribalarni o'z faoliyatiga singdirish *ko'nikmalariga ega bo'lishi*

lozim.

5.2.3.3 Umumiy-nazariy kursi

Bakalavr:

- ona tili va uning jamiyatda tutgan o'rnini;
- ona tilining o'rganilish darajasi;
- jahon bolalar adabiyotida o'zbek bolalar adabiyotining o'rnini;
- o'zbek folklorining o'ziga xos xususiyati;
- dunyoni bilishning maxsus usuli bo'lgan matematika, uning tushunchalari va tasavvurlarining yaxlitligi;
 - boshlang'ich va o'rta maktab matematik bilimlar sistemasi;
 - nazariyaning aksiomatik qurilishi va aksiomalar sistemasiga qo'yiladigan talablar;
 - turli sanoq sistemalari;
 - sonlar tushunchasini kengaytirish masalasining qo'yilishi *to'g'risida tasavvuriga ega bo'lishi*;
- ona tilining strukturasi va sistemasi;
- ona tili fonetik tizimi va grafikasi;
- ona tili lug'at tarkibi;
- ona tili frazeologiyasi va leksikografiyasi;
- ona tilining grammatik tuzilishi;
- ona tili orfografiyasi va punktuasiyasi;
- bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari;
- xalq og'zaki ijodi turlari;
- jahon va chet el bolalar adabiyoti namoyandalarining ijodi;
- ikkinchi til va uning jamiyatdagi o'rnini;
- rus(o'zbek) tilining fonetik, leksik va grammatik tuzilishi;
- to'plamlar va ular ustida amallar;
- moslik va munosabatlar;
- Binar algebraik operatsiyalar;
- kombinatorika elementlari;
- matematik mantiq elementlari;
- boshlang'ich sinflardagi algoritm tushunchasi va xossalari;
- nomanfiy butun sonlar to'plamini qurishga turli yondoshuvlar;
- nomanfiy butun sonlar ustida arifmetik amallar ta'rifi va xossalari;
- turli sanoq sistemalarida natural sonlarning yozilishi va ular ustida arifmetik amallarni bajarish algoritmi;
 - nomanfiy butun sonlarning bo'linishi nazariyasi;
 - butun, rasional, haqiqiy va kompleks sonlar to'plamlarining tuzilishi va xossalari, bu to'plamlardagi sonlar ustida arifmetik amallar ta'riflari va xossalari;
- sonli ifoda va uning qiymati;
- harfli ifoda va ayniyat;
- tenglama va tengsizliklar, ularning sistemalarini yechish yo'llari;
- geometrik figuralar ta'rifi, xossa va alomatlari;

- yasashga va hisoblashga doir geometrik masalalarni yechish bosqichlarini ***bilishi, malaka hosil qilishi va amalda qo'llay olishi***;

- ona tilida savodli yozish;
- ona tilida fonetik, leksik va grammatik tahlil qilish;
- bolalar adabiyotini, folklor asarlarini tahlil qila olish;
- ikkinchi til darslarini o'qitish;
- obyektlar orasidagi miqdoriy va boshqa munosabatlarni ifodalashda matematik belgilardan foydalanish;
- og'zaki va yozma hisobni qo'llash ***ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.***

5.2.3.4 Ta'lim metodikalari kursi

Bakalavr:

- boshlang'ich sinf fanlarini o'qitish metodikalarining o'ziga xos xususiyatlari;

- ona tili, matematika, mehnat, tabiatshunoslik o'qitish metodikalarining tarixi va hozirgi vaqtdagi holati;

- taraqqiy etgan mamlakatlarda o'qitish tajribasi;

- umumta'lim maktablari va maktabdan tashqari tarbiya maskanlarida tarbiyaviy ishlar tashkilotchisining ish tizimi ***to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi***;

- boshlang'ich sinflarda ona tili mazmuni;

- boshlang'ich sinflarda matematika mazmuni;

- boshlang'ich sinflarda tabiatshunoslik mazmuni;

- boshlang'ich sinflarda mehnat ta'limi mazmuni;

- boshlang'ich sinfdagi ta'lim metodlari va texnologiyalari;

- boshlang'ich sinflarda o'qitishning psixologik-pedagogik asoslari;

- husnixat shartlari, metod va prinsiplari;

- ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar uchun nazariy materiallar yig'ish;

- umumta'lim maktablari va maktabdan tashqari muassasalarda tarbiyaviy ishlarning maqsad va vazifalari;

- tarbiyaviy ishning ta'sirchanligini baholash mezonlari;

- tarbiya jarayonini boshkarish;

- o'z-o'zini boshqarish;

- pedagogik improvizasiya;

- oilada tarbiyaning mazmuni, metodlari, vositalari va an'analari;

- oila, mahalla va maktabning o'zaro hamkorligini tashkil qilish;

- sinf rahbari ishini tashkil etish, bolalar jamoasini uyushtirish;

- tarbiyaviy tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazishni ***bilishi, malaka hosil qilishi va qo'llay olishi***;

- ona tili, husnixat, o'qish, matematika, mehnat, tabiatshunoslikdan dars va darsdan tashqari ishlarni rejalashtirish;

- ta'lim vositalarini tanlash va qo'llay olish;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarining individual va mustaqil ishlarini tashkil qilish;
- boshlang'ich sinfda fanlar bo'yicha yillik va kundalik ish rejasi tuzish;
- tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish, o'tkazish va tahlil qilish;
- bolalar jamoasini uyushtirish *ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim*.

5.2.4 Ixtisoslik fanlari bloki bo'yicha talablar

Bakalavr:

- ixtisoslikka mos texnika sohasining mos texnika sohasining asosiy ilmiy-texnikaviy muammolari va rivojining istiqbolini hamda ularning turdosh sohalar bilan o'zaro aloqasini tushunishi;

- ixtisoslikning muayyan sohasi bilan bog'liq bo'lgan asosiy obyektlarni, hodisa va jarayonlarni bilishi, ularni ilmiy-tadqiqot qilish usullaridan foydalana bilishi;

- loyihalarni kompyuterlardan foydalanib bajarishi va tuzilgan loyiha natijalarini himoya qila olish qobiliyatiga ega bo'lishi;

- o'rganilayotgan texnikaviy obyektlarga qo'yiladigan texnikaviy-iqtisodiy talablarni ta'riflab berishni uddalashi, ularni amalga oshirishning mavjud ilmiy-texnikaviy vositalarini *bilishi kerak*.

Bakalavr ixtisosligiga qo'yiladigan muayyan talablar kadrlar buyurtmachi-larining talablari va bakalavrlar tayyorlashning ushbu yo'nalishi bo'yicha fan, texnika va texnologiyalarning zamonaviy yutuqlari hisobga olingan holda oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilanadi.

6 Ta'lim dasturining mazmuni va komponentlari

6.1 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlarni tayyorlash ta'lim dasturi ta'limning kunduzgi shakli bo'yicha 4 yil o'qishga mo'ljallangan bo'lib, quyidagi vaqt taqsimotiga ega:

Nazariy va amaliy ta'lim	136 hafta
Malakaviy amaliyotlar	15 hafta
Bitiruv malakaviy ishi	4 hafta
Joriy va davlat attestasiyalari	17 hafta
Ta'tillar	32 hafta
Jami	204 hafta

6.2 Talaba haftalik o'quv yuklamasining maksimal hajmi 54 soat, shundan auditoriyadagi o'quv yuklamasi – 30 soatgacha, qolgan soatlar hajmi mustaqil ta'lim uchun ajratiladi.

6.3 Joriy, oraliq va yakuniy attestasiyalarni hisobga olgan holda ta'lim dasturining umumiy hajmi 4 yillik o'quv davri uchun haftalik o'quv yuklamalardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

6.4 Ta'lim dasturini o'zlashtirishda bir qator masalalar yoki integrallashtirilgan kurslar muammolari bo'yicha talabalarning mustaqil ta'limi ko'zda tutiladi.

6.5 5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim dasturining zaruriy mazmuni

6.5.1 Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar

Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlarning zaruriy mazmuni «Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar» bloki bo'yicha bakalavrlar tayyorgarlik darajasi va zaruriy bilimlar mazmuniga qo'yilgan talablar» asosida belgilanadi.

6.5.2 Matematik va tabiiy-ilmiy fanlar

Matematik kommunikativ kurs

6.5.2.1 Informatika va axborot texnologiyalari:

axborotlarni yig'ish jarayoni, uzatish, qayta ishlash va to'plash haqida umumiy tavsifnoma; axborotlarni tarqatish jarayonida texnik va dasturlash vositalari. Texnologiya tushunchasi. Axborot texnologiyalari, ularning ko'rinishlari va klassifikatsiyasi. Yangi axborot texnologiyalari. Yangi axborot texnologiyalari vositalari. Shaxsning o'qishida, tarbiyalanishida va rivojlanishida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish. Pedagogik dasturiy vositalar. Matn va grafik axborotlarni tayyorlash, tahlil qilish va qayta ishlash texnologiyasi. Multimedia texnologiyasi. Tarmoq texnologiyalari. Internet texnologiyasi. Masofadan o'qitish.

6.5.2.2 Oliy matematika asoslari:

funksiya tushunchasi, elementlar funksiyalar xossa va grafikalari, differensial va integral hisob elementlari, algebra va analitik geometriya elementlari, vektorlar va chiziqli akslantirishlar, ehtimollar nazariyasining matematik asoslari, tasodifiy hodisalar modellari, gipotezalarni tekshirish, eksperiment natijalariga statistik ishlov berishda ayni o'xshashlik prinsiplari.

Tabiiy-ilmiy kurs

6.5.2.3 Yosh fiziologiyasi va gigiyena:

organizmning yosh xususiyatlari va organlar hamda tizimlarning turli vazifalari. Organizm-yaxlit bir tizim. Odamning o'sish va rivojlanishi. Organizmning atrof-muhit bilan aloqadorligi. Irsiy kasalliklarning genezisi va ularni profilaktika qilish masalalari. Yosh organizmning o'sishi va rivojlanishining o'ziga xosligi. Ichki sekresiya bezlarining faoliyati. Garmonlar muhim biostimulyator va regulyator sifatida. To'qima, organ va organizmlar vazifalarining gumoral boshqaruvi, organizmlar hayot faoliyatida nerv tizimining ahamiyati. Har tomonlama taraqqiy etgan shaxsni tarbiyalashda sog'lom turmush tarzining ahamiyati. Bolalar sog'lig'ini himoya qilishda oilaning o'rni. Sog'lom organizmni ta'minlashda ovqatlanish kun rejimi va boshqa omillarning ahamiyati. Inson organizmining jismoniy va ruhiy sog'lom bo'lishida gigiyenaning ahamiyati. Shaxsiy gigiyenaga qo'yiladigan talablar va gigiyena me'yorlari.

6.5.2.4 Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish:

odam va biosfera: biosferaning tuzilmasi, ekosistemalar, organizm va muhitning o'zaro munosabatlari, odamning sog'lomligi va ekologiya. Atrof-muhitning global muammolari.

tabiatdan foydalanish: tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning ekologik tamoyillari va tabiatni muhofaza qilish, tabiatdan oqilona foydalanishning iqtisodiy asoslari. Atrof-muhitni muhofaza qilish texnika va texnologiyalari. Ekologik huquq asoslari va kasbiy mas'uliyat. Atrof-muhit sohasida xalqaro aloqalar.

6.5.3 Kasbiy fanlar bo'yicha

Pedagogika va psixologiya kursi

6.5.3.1 Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti:

umumiy psixologiya: umumiy psixologiyaning obyekti, vazifalari. Psixologiya tabiiy va ijtimoiy fan sifatida. Psixika haqida tushuncha, psixikaning oriyentirovka qiluvchanlik va boshqaruvchanlik vazifasi. Bosh miya va psixika. Psixika va ong. Psixologiya va falsafa. Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari. Psixika va ongni tahlil qilish prinsiplari. Hozirgi zamon psixologiyasining tuzilmasi va uning prinsiplari. Psixologiyaning sohalari. Psixologiyaning metodlari va uning tahlili. Faoliyatning psixologik tahlili. Motivlar va faoliyat. Psixikaning taraqqiyoti. Motivasiya va emosiya psixologiyasi. Iroda psixologiyasi. Shaxs psixologiyasi. Shaxs, individ, individuallik tushunchalari. Frustrasiya va shaxsning istiqbol rejalari. Konformizm. Dunyoqarash va e'tiqod. Muloqot psixologiyasi va nutq. Diqqat va uning turlari. Sezgi va idrok. Xotira va xayol. Tafakkur. Muammoli vaziyat va uni hal qilish. Temperament, uning o'ziga xos xususiyatlari.

Yosh va pedagogik psixologiya: yosh va pedagogik psixologiyaning predmeti, uning rivojlanish tarixi, Sharq mutafakkirlarining qarashlari. Yosh psixologiyasidagi maktablar. Yosh psixologiyasini o'rganish metodlari. Ta'lim mazmuni va psixik taraqqiyot. Yoshning umumiy xarakteristikasi. Yosh taraqqiyotini davrlashtirish. Maktabgacha yosh davri xarakteristikasi. Kichik maktab yoshi davri psixologiyasi. O'smir psixologiyasi, o'spirin psixologiyasi. Ta'limni va bilimlarni o'zlashtirishni boshqarish psixologiyasi. Ta'lim va aqliy taraqqiyot. Tarbiya metodlari va formalari. Bo'lg'usi o'qituvchi shaxsi sifatleri. Pedagogik qobiliyat: nazariya va amaliyot.

6.5.3.2 Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti:

Pedagogika nazariyasi va tarixi: pedagogika fani, uning predmeti, metodologiyasi, ilmiy-tadqiqot obyekti, metodlari.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». Ta'limning uzviyligi va uzluksizligi. Uzluksiz ta'lim. Pedagog kadr tavsifnoma-si. Pedagogika fanining maqsadiga ko'ra tarmoqlari, boshqa fanlar, shu jumladan falsafa, psixologiya fanlari bilan aloqasi. Pedagogik antropologiya. Shaxs, ta'lim va tarbiya. Xorijiy mamlakatlardagi tarbiyaga qisqacha izoh. Yagona pedagogik jarayon. Didaktika – ta'lim nazariyasi. Didaktikaning vazifalari.

Ta'limning rivojlanish yo'nalishlari (konsepsiyasi): uzluksiz ta'lim konsepsiyasi, texnologizasiya konsepsiyasi, ta'lim paradigmalari.

Didaktik prinsiplar(tamoyillar). O'qitish jarayoni, o'qitishning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalari. Ta'limning psixologik, fiziologik asoslari. Ta'limda ilmiylik, izchillik, muvofiqlik, ijodiylik va boshqa prinsiplar. Ta'lim jarayonida motivasiya.

Ta'lim metodlari, vositalari va texnologiyalari. Umumiy va xususiy metodlar. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga qaratilgan metod va texnologiyalar. Metod tanlash va motivasiya. O'quv adabiyotlari va ularning turlari. Elektron o'quv adabiyotlari.

Ta'lim turlarining o'ziga xos xususiyatlari. Pedagogik texnologiyalar. Ta'lim shakllari. Ta'limni tashxis etish.

Tarbiya nazariyasi. Tarbiya jarayoni, muhiti(sosium), tarbiya prinsiplari, tarbiyaga qo'yiladigan talablar. Tarbiya metod va texnologiyalari. Milliy tarbiya masalasi. Tarbiya turlari. Tarbiya va milliy g'oya. Tarbiya va ma'naviyat. Oila tarbiyasi.

Ta'lim tizimini boshqarish. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari. Ta'lim muassasasi, uni boshqarish. Boshqaruvda vasiylik va homiylik masalalari.

Maxsus(korreksion) pedagogika, uning maqsad va vazifalari, uning pedagog faoliyati uchun ahamiyati.

Pedagogika tarixi. Ta'lim, tarbiya va ta'lim muassasasi to'g'risidagi g'oyaning paydo bo'lishi. Eng qadimgi, o'rta, yangi va eng yangi davrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlash taraqqiyoti. Islom madaniyati va tarbiya. Tarbiya to'g'risida Sharq mutafakkirlarining qarashlari. Turkistonda ta'lim va tarbiya. O'zbekistonda maktab, maorif, ta'lim va tarbiyaning rivojlanish tarixi. Mustaqillik davrida ta'lim va tarbiya. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida pedagogik fikrlarning xususiyatlari.

Pedagogik mahorat: pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya, pedagogik mahoratning nazariy asoslari. Pedagog shaxsi ta'lim amaliyotida va pedagogik fikr tarixida pedagogning mahorati masalalari. Pedagogik qobiliyat. Pedagogning kommunikativ qobiliyati. Muloqot madaniyati va ta'lim oluvchining psixologik faoliyati. Pedagogik texnika va uni shakllantirish usullari. O'quv va tarbiya jarayonida pedagog mahorati. Pedagog mehnatini tashkil etishning ilmiy asoslari. Pedagogik tajriba orttirish tizimi, tadqiqot metodlari, hozirgi ta'lim muassasalarida ilg'or pedagogik g'oyalar, tajribalarning taraqqiyoti va uni hayotga tatbiq etish yo'llari. Pedagogik mahorat taraqqiyot tarixi. Mustaqil malka oshirish va o'z-o'zini nazorat qilish. O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik muloqot mahorati, pedagogik tajriba va uni tatbiq etish, pedagog faoliyatida sharqona muomala madaniyati asoslari.

Umumiy-nazariy kursi

6.5.3.3 Ona tili:

ona tili fanining predmeti, maqsadi va vazifalari; tilshunoslik haqida umumiy ma'lumot, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, xalq tili va adabiy til haqida ma'lumot, dunyo tillarining tasnifi, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya haqida ma'lumot, hozirgi zamon ona tilining lug'at tarkibi, ona tili fonetikasi haqida ma'lumot, hozirgi zamon ona tilining fonetik tizimi, nutqning fonetik o'zgarishi, nutq tovushlarining fonetik o'zgarishi, hozirgi zamon ona tilining grafikasi, orfografiyasi, orfoepiyasi, hozirgi zamon ona tilining grammatik qurilishi, morfologiya haqida ma'lumot, so'zning grammatik ma'nosi va grammatik formasi, grammatik kategoriyasi, mustaqil so'z turkumlari, ularning xususiyatlari, yordamchi so'z turkumlari, modal so'zlar, undov, taqlid so'zlar, hozirgi zamon ona tili sintaksisi, gap va uning turlari, gap bo'laklari va ularning tasnifi, gapning uyushiq va ajratilgan bo'laklari haqida ma'lumot, ko'chirma gaplar, matn sintaksisi.

6.5.3.4 Matematika:

to'plamlar va ular ustida amallar, munosabat, moslik, kombinatorika elementlari, matematik mantiq elementlari, algoritmlar nazariyasi, nomanfiy butun sonlar to'plamini qurishga turli yondoshuvlar, nomanfiy butun sonlar arifmetikasi nazariy asoslari, sanoq sistemasi tushunchasi, turli asosli sanoq sistemalarida sonlarning nomlanishi, yozilishi va ular ustida arifmetik amal bajarish algoritmlari, bo'linish nazariyasi, son tushunchasini kengaytirish masalasi, butun rasional, haqiqiy va kompleks sonlar, ularning yig'indisi, ayirmasi, ko'paytmasi va bo'linmasi ta'rifi, arifmetik amallar xossalari, sonli to'plamlar xossalari, sonli va algebraik ifodalar, tenglamalar, tengsizliklar, planimetriya va stereometriya elementlari, skalyar miqdor va uni o'lchash tushunchalari, ularning xossalari, kesma uzunligi, yuza, hajm, ularning o'lchov birliklari, boshlang'ich sinflarda o'tiladigan boshqa kattaliklar, ularning o'lchov birliklari, o'lchov birliklar orasidagi bog'lanishlar.

6.5.3.5 Bolalar adabiyoti va folklor:

bolalar adabiyoti, xalq og'zaki ijodi, yosh avlod tarbiyasida alla, ertak, topishmoq, maqol, hikmatli so'z va afsonalarning ahamiyati, o'zbek bolalar adabiyoti va jahon bolalar adabiyoti; o'zbek va chet el bolalar yozuvi va shoir-lari A.Navoiy, Z.Diyor, Q.Muhammadiy, X.To'xtaboyev, P.Mo'min, H.Olimjon, Q.Hikmat, H.Nazir, Sh.Perro, D.Defo, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, S.Ya.Marshak, B.Kerbabayevlar asarlarini o'rganish.

6.5.3.6 Hozirgi rus (o'zbek) tili:

hozirgi zamon rus (o'zbek) tili fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, tilshunoslikning umumiy tushunchalari; leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya haqida ma'lumotlar, hozirgi rus (o'zbek) tilining tarkibi; rus (o'zbek) tili fonetikasi haqida umumiy ma'lumotlar, hozirgi rus (o'zbek) tilining grafika, orfografiya va orfoepiyasi, hozirgi rus (o'zbek) tilining grammatik tuzilish, so'zning grammatik ma'nosi va grammatik shakli, grammatik kategoriyalar, morfologiya haqda umumiy ma'lumot; rus (o'zbek) tili sintaksisi haqida umumiy ma'lumot, matn sintaksisi.

Ta'lim metodikalari kursi

6.5.3.7 Ona tili o'qitish metodikasi:

boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi pedagogik fan sifatida; ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsadi, vazifasi va ilmiy negizlari, boshqa fanlar bilan aloqasi; boshlang'ich sinflarda ona tili dasturining o'ziga xos xususiyatlari va tuzilishi; savod o'rgatish metodikasi; ona tili o'qitish metodikasining psixo-lingvistik asoslari, metodlar tasnifi; savod o'rgatishda analitik-sintetik metod; savod o'rgatishda nutq o'stirish, sinfda va sinfdan tashqari o'qishga o'rgatish metodikasi, o'qish darsliklarining maqsad va vazifalari, to'laqonli o'qish malakasini baholash mezonlari, o'qish malakasini oshirish yo'llari; badiiy asar ustida ishlash bosqichlari, o'qish darslarida o'quvchilar fikrlashi va og'zaki nutqini rivojlantirish, sinfdan tashqari o'qishni tashkil qilish, oz komplektli maktablarda ona tili o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, fonetika, grammatika, so'z yasash va orfografiyani o'qitish metodikasi asoslari; o'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi; ona tilidan sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish metodikasi.

6.5.3.8 Matematika o'qitish metodikasi:

maktab boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitish metodikasi; boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodlari va o'qitish vositalari, oz kompaktli maktablarda matematika o'qitishning xususiyatlari; butun nomanfiy sonlarni nomerlashga o'rgatish metodikasi, arifmetik amallarni o'rgatish, miqdorliklarni o'rgatish, kasrlar va ulushlar bilan tanishtirish metodikasi, algebra va geometriya elementlarini o'rgatish, masalalar yechishni o'rgatish, boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini takomillashtirish maqsadlari.

6.5.3.9 Husnixat o'qitish metodikasi:

husnixatga o'rgatishning ahamiyati va vazifasi husnixat tarixi, husnixatga o'rgatishning shartlari, metodlari va tamoyillari; boshlang'ich sinflarda husnixat darslarida ko'rgazmalilik va didaktik o'yinlar, boshlang'ich sinflarda husnixat darslari; grafik xatolar ustida ishlash, talabalarning chiroyli yozuv malakalarini rivojlantirish.

6.5.3.10 Mehnat va uni o'qitish metodikasi:

boshlang'ich sinf mehnat ta'limi va uni o'qitish metodikasining maqsadi va vazifasi, mazmuni, shakl va metodlari, o'quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mehnat faoliyati turlari, qog'ozdan buyumlarni loyihalash, karton, tabiat materiallari, gazlamalar bilan ishlash, turli xil materiallar bilan ishlash, modellashtirish elementlari, boshlang'ich sinflarda qishloq xo'jalik mehnati, boshlang'ich politexnik ta'lim elementlarini o'rgatish va shakllantirish metodlari hamda boshqa fanlar bilan bog'lab o'rgatish, bilish malakasini shakllantirish, boshlang'ich sinf mehnat darslarini rejalashtirish va tashkil etish, sinfdan tashqari ishlarda mehnat mazmunini tashkil etishni o'rganish.

6.5.3.11 Tabiatshunoslik o'qitish metodikasi:

tabiatshunoslik o'qitish metodikasi pedagogik fan sifatida; tabiatshunoslik o'qitishning metod, usul va vositalari, tabiatshunoslikni o'qitishda integrasiya va innovasiya; atrofimizdagi olamni o'rganish; tabiatshunoslikni o'qitishning tarbiyaviy xususiyatlari; ekskursiya, kuzatuv, tajriba, amaliy ish, jonli burchak va maktab o'quv-tajriba maydonida ishlashni tashkil etish metodikasi, tabiatshunoslik va atrofimizdagi olamni o'rganishda ekologik ta'lim va tarbiya, tabiatshunoslik, estetik va ekologik mazmundagi dars, tarbiyaviy tadbirlar rejasi, konspekt-rejasi va ssenariysini tuzishning metodikasi, psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlar bilan ishlash, uy vazifasini bajarishni tahlil qilish; eksperimentni tashkil qilish va o'tkazish metodikasi.

6.5.3.12 Tarbiyaviy ishlar metodikasi:

tarbiyaviy ishlar metodikasining predmeti, maqsadi va vazifalari, tarbiyaviy ishlarda sistemalilik, tarbiyaviy ishlarning ta'sirchanligini baholash tamoyillari, maktabda o'z-o'zini boshqarishni rivojlantirish metodikasi, tarbiyaviy jarayonni boshqarish, tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va tahlil qilish; tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlash texnologiyasi; oilaviy tarbiyaning mazmuni, an'analari, metod va vositalari; oila va maktabning o'zaro hamkorligi, oilani pedagogik tomondan qo'llab-quvvatlash, madaniy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor muovini ishini tashkil qilish, sinf rahbari ishining mazmuni va metodlari, «Kamolot» yoshlar harakatini uyushtirish metodikasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar bilan sinfdan va maktabdan tashqarida turli o'yinlar, konkurs, musobaqa va boshqa tadbirlarni tashkil qilish metodikasi.

6.5.4 Ixtisoslik fanlari

Oliy o'quv yurti tomonidan o'rnatiladigan ixtisoslik fanlari.

Ixtisoslik fanlari ro'yxati va mazmuni kadrlar buyurtmachilarining talablari va bakalavrlar tayyorlashning ushbu yo'nalishi bo'yicha fan, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlari hisobga olingan holda oliy ta'lim muassasasi tomonidan belgilanadi.

6.5.5 Malakaviy amaliyot

pedagogik amaliyot: umumiy o'rta ta'lim muassasalarining boshlang'ich sinflarida o'tkaziladi va unda talabalar oliy ta'lim muassasalarida ta'lim dasturi bo'yicha olgan nazariy bilimlarini ilk bor hayotga tatbiq etish malakalarini hosil qiladi. Uning mazmuni maxsus Nizom bilan belgilanadi. Pedagogik amaliyot jarayonida boshlang'ich ta'lim dasturiga kirgan fanlar bo'yicha dars o'tiladi.

o'quv amaliyoti: umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'tkaziladi, uning mazmuni tegishli fanlar o'quv dasturlarida keltiriladi va uning mazmuni maxsus Nizom bilan belgilanadi.

6.5.6 Bitiruv malakaviy ishi

Bitiruv malakaviy ishi mavzusi ta'lim muassasasining bitiruvchilarini chiqaruvchi kafedralari tomonidan kadrlar buyurtmachilarining talablari, shuningdek zamonaviy fan, texnika, texnologiyalar yutuqlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Bitiruv malakaviy ishlarining mavzusi ilmiy-metodik yoki ilmiy-tadqiqot yo'nalishida bo'lishi mumkin.

Talabaga bitiruv malakaviy ish topshirig'i, odatda, u uchinchi kursni tugatgandan so'ng beriladi. Bitiruv malakaviy ish kasbiy va maxsus fanlarni talaba o'zlashtirib borgani sari to'rtinchi kurs mobaynida, shuningdek, mazkur standartda bajarish uchun ajratilgan vaqt mobaynida bajariladi.

Oliy ta'lim muassasasi ilmiy kengashi qarori asosida bitiruv malakaviy ishlarining himoyasini ixtisoslik fanlari bo'yicha davlat attestasiyasi sinoviga almashtirilishi mumkin.

7 Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan sharoitlarga belgilangan talablar

7.1 Bakalavriatning asosiy ta'lim dasturlari o'zlashtirilishiga belgilangan umumiy talablar

7.1.1 Ta'lim dasturini ishlab chiqishda OTM asosiy ta'lim dasturining ham tarbiya, ham ta'lim sohasidagi, o'ziga xosligi, ta'lim yo'nalishi va ixtisosligi, ilmiy maktablar xususiyatlari, mehnat bozori ehtiyojlarini hisobga olgan, bosh maqsadini belgilab olishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalari asosiy ta'lim dasturini fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot, texnologiyalar va ijtimoiy soha rivojlanishini hisobga olgan holda muntazam yangilab borishi kerak.

7.1.2 Bakalavriat dasturini ishlab chiqishda OTM bitiruvchilarining umummadaniy kompetensiyalarini (ijtimoiy hamkorlik, o'z-o'zini tashkil qilish va boshqarish, tizimli-faoliyatli xarakterlarini) shakllantirish imkoniyatlari belgilab olinishi kerak.

OTM o'quv jarayonining ijtimoiy-tarbiyaviy komponentini rivojlantirish ta'lim oluvchilarning jamoat tashkilotlari, sport, ijodiy klublar, talabalar jamiyatlari ishida ishtirokini rivojlantirishga ko'maklashishi lozim.

7.1.3 Ta'lim oluvchilarning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish maqsadida kompetentli yondashuvni amalga oshirish o'quv jarayonida mashg'ulot o'tkazishning faol va interfaol shakllarini (kompyuterli simulyasiya, ish o'yinlari, aniq vaziyatlar tahlili va sh.k.), dunyo pedagogik amaliyotida qo'llaniladigan zamonaviy ta'lim texnologiyalar, o'qitishning strategiyalari, metodlari va usullarini auditoriyadan tashqari ishlar bilan birgalikda ko'zda tutishi lozim.

Faol va interfaol shakllarda o'tkaziladigan mashg'ulotlarning yalpi ulushi dasturning asosiy maqsadi, ta'lim oluvchilar kontingentining o'ziga xosligi, aniq fanlar mazmuni bilan belgilanadi. Talabalarning tegishli guruhlar uchun leksiya mashg'ulotlari auditoriya mashg'ulotlarining 50%idan oshmasligi lozim.

7.1.4 Ta'lim oluvchilarning o'quv yuklamasi, jumladan, asosiy ta'lim dasturini va OTM tomonidan ta'lim dasturiga qo'shimcha tarzda kiritiladigan fanlarni o'zlashtirish bo'yicha auditorii va auditoriyadan tashqari (mustaqil) o'quv

ishlarining barcha turlarining maksimal hajmi haftasiga 54 akademik soatdan oshmasligi lozim.

7.1.5 OTM ta'lim oluvchilarga o'z ta'lim dasturini uchun, jumladan, yakka tartibdagi ta'lim dasturlarini shakllantirishda ishtirok etish uchun real imkoniyatlarni ta'minlashi lozim.

7.1.6 OTM ta'lim oluvchilarni ularning ta'lim dasturini shakllantirishdagi huquq va majburiyatlari bilan tanishtirishi, ta'lim oluvchilar tomonidan tanlangan fanlar (modullar, kurslar) ular uchun majburiy bo'lishini tushuntirishi lozim.

7.1.7 OTM bakalavriati dasturi ta'lim oluvchilarda fizika, informatika va ta'limda axborot texnologiyalari hamda amaliy chet tili sohasidagi ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan fanlar (modullar) bo'yicha laboratoriya praktikumlari va yoki amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga olishi kerak.

7.2 Ta'lim dasturini amalga oshirish talablari

5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar tayyorlash ta'lim dasturi bo'yicha akkreditasiya qilingan oliy ta'lim muassasalarida rivojlantiruvchi ta'lim, axborot texnologiyalari va o'qitishning zamonaviy texnik vositalaridan foydalanib amalga oshirilishi lozim.

Talabalarning chet tilini o'zlashtirishi, o'qituvchilarning chet tilini o'qitishi, shuningdek, buning uchun zarur sharoitlarni yaratish bakalavrlar tayyorlashda ustivor sanalishi lozim.

Malakaviy amaliyotlar zamonaviy umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'tkaziladi, ular talabalarni amaliyot dasturlarida ko'zda tutilgan ish o'rinlari bilan ta'minlashi lozim.

Ta'lim davri mobaynida talaba kamida ikkita Davlat attestasiyasi (gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy va chet tili fanlaridan) topshiradi va bitiruv malakaviy ishini himoya qiladi. Davlat attestasiyasi tegishli integrasiyalashtirilgan kurs bo'yicha o'quv jarayoni tugashi bilan o'tkaziladi.

7.3 Malakaviy amaliyotni tashkil etishga qo'yiladigan talablar

Malakaviy amaliyot talabani kasbiy tayyorlashga yo'llaydigan o'quv jarayonining uzviy qismidir. Uning mazmuni maxsus o'quv fan dasturlaridagi maxsus bo'limlarda yoki malakaviy amaliyot Nizomida aks ettiriladi.

Malakaviy amaliyot talabaning auditoriyada olgan bilimlarini pedagogik jarayonda sinab ko'rish, dastlabki malaka va ko'nikma hosil qilish hamda provard natijada kadrning kompetentligini shakllantirishga xizmat qiladi. U namunali, tayanch umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'tkaziladi.

Pedagogik amaliyotga bitiruvchi kafedralar va pedagogik amaliyot bo'limi hamda fakultet o'quv-metodik komissiyalari tashkilotchiligida hisobot konferensiyasi yoki taqdimot shaklida yakun yasaladi.

Amaliyotni o'tkazish muddatlari o'quv rejasi bilan aniqlanadi. Amaliyot tugagandan so'ng talabalar bajarilgan ish haqida amaliyot o'qituvchilari-rahbarlari va qabul qiluvchi tashkilot vakillaridan tarkib topgan komissiya oldida hisobot berishadi. Baholash shakli o'quv rejasida belgilanadi.

7.4 O'quv jarayonini pedagogik kadrlar bilan ta'minlash talablari

Bakalavriat asosiy ta'lim dasturini amalga oshirish o'qitilayotgan fanning ixtisosligiga mos, odatda, bazaviy ta'limga ega bo'lgan ilmiy-pedagogik kadrlar bilan va tizimiy ravishda ilmiy yoki ilmiy-metodik faoliyat bilan shug'ullanayotgan kadrlar bilan ta'minlanishi kerak.

Ixtisoslik fanlari o'qituvchilari o'qitilayotgan fan ixtisosligiga mos bazaviy ta'limga yoki ilmiy darajaga ega bo'lishlari kerak. Ta'lim jarayoniga amaldagi tegishli tarmoq tashkilotlari, korxonalari va muassasalarining rahbarlari va yetakchi mutaxassislari o'qituvchilikka jalb etilishi mumkin.

7.5 Ta'lim jarayonini o'quv-metodik va axborot resurslari bilan ta'minlashga talablar

Asosiy ta'lim dasturining barcha kurslari, fanlari (modullari) bo'yicha o'quv-metodik hujjatlar va materiallar bilan ta'minlanishi lozim.

Ta'lim oluvchilarning auditoriyadan tashqari ishlari metodik ta'minlanishi va uni bajarishga sarflanadigan vaqtga asoslanishi lozim.

Asosiy ta'lim dasturini amalga oshirish har bir ta'lim oluvchining asosiy ta'lim dasturi fanlari (modullari) to'liq ro'yxat bo'yicha shakllantiriladigan ma'lumotlar bazasi va ARM fondlariga kirishi bilan ta'minlanishi lozim.

Har bir ta'lim oluvchi asosiy ta'lim dasturiga kirgan kasbiy turkumning har bir fani bo'yicha o'quv va o'quv-metodik bosma yoki elektron nashrlar (jumladan, vaqtli nashrlar elektron bazalari) bilan belgilangan me'yorlarga muvofiq ta'minlangan bo'lishi lozim.

Axborot-resurs markazining asosiy fondi oxirgi 10 yilda (gumanitar, ijtimoiy va iqtisodiy siklning bazaviy fanlari uchun – oxirgi 5 yilda) chop etilgan hamma sikllarning bazaviy qismi fanlari bo'yicha o'quv adabiyotining chop etilgan yoki elektron nashrlari bilan to'ldirilgan bo'lishi kerak.

Qo'shimcha adabiyotlar fondi o'quv adabiyotlaridan tashqari rasmiy ma'lumot-bibliografik va davriy nashrlarni o'z ichiga olishi kerak.

Ta'lim dasturini to'liq amalga oshirish uchun OTMning ARMda ta'lim yo'nalishi o'quv rejasida keltirilgan fanlar bo'yicha yaratilgan o'quv-uslubiy adabiyotlar va chet elda chop etilgan hamda internet tizimidagi axborot manbalari har bir talabaga yetarli darajada bo'lishi kerak.

Ta'lim oluvchilar uchun mahalliy va xorijiy OTM, korxonalar va tashkilotlar bilan tezkor axborot almashish imkoniyati, zamonaviy kasbiy ma'lumotlar bazalari, axborot va izlash tizimlariga kirishni ta'minlanishi lozim.

Talabalarning bilish faoliyatini samarali boshqarish uchun pedagogik texnologiya talablari va qoidalari asosida mashg'ulotlarni rejalashtirishning quyidagi izchilligi tavsiya qilinadi:

- o'qishning kutiladigan natijalari va talabalarning bilish, talaba qo'yilgan maqsadlarga erishgandan keyin yoki B.Blumning taksonimiyasiga muvofiq bilish sohasidagi o'quv maqsadlarining 6 asosiy kategoriyasi (bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez, baholash) orqali harakat (xulq)ga mos keladigan fe'l yordamida namoyon bo'ladigan o'quv maqsadlari shaklidagi psixomotor va affektiv sohalardagi vazifalarini shakllantirish;

- o'qituvchining mazkur mashg'ulotdagi o'quv-tarbiyaviy maqsadlarini belgilash;
- tayanch o'quv savollarini aniqlash;
- har bir kutiladigan natijaga muvofiq trening uchun o'quv va nazorat topshiriqlarini (savol, masala, test topshiriqlari), o'rganilgan materialni mustahkamlash uchun zarur hajmda mashqlarni ishlab chiqish;
- mashg'ulotdan kutiladigan natijani kafolat uchun ishchi dastur, o'qituvchining maqsadlari, talabalarning vazifalari va nazorat topshiriqlari mazmuniga muvofiq mazmunini ishlab chiqish;
- mashg'ulotning jarayonini o'qituvchi faoliyati (asosiy o'rinlar) va u bilan o'zaro bog'liq talabalarning faoliyat tavsifi asosida, shu mashg'ulot uchun tobora samarali (jumladan, interfaol) metodlar, didaktik vositalar va jihozlarni tanlash bilan loyihalashtirish.

5111700 – Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrnii tayyorlash jarayonida asosan quyidagi ta'lim texnologiyalar va o'qitish metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

- o'qitishning interfaol metodi,
- muammoli o'qitish texnologiyasi,
- o'yinli texnologiyalar,
- tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik strategiyalari,
- shaxsiy yo'naltirilgan ta'lim,
- tabaqalashtirilgan ta'lim,
- dasturlashtirilgan ta'lim,
- o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi,
- o'qitishning kompleks metodlari (loyihalash metodi, tarmoqli rejalashtirish metodi, aqliy hujum, assosiogrammalar metodi va h.k.)

7.6 O'quv jarayonining moddiy-texnika bazasiga qo'yilgan talablar

Bakalavrlar tayyorlash asosiy ta'lim dasturini amalga oshirayotgan oliy ta'lim muassasasi fanlar bo'yicha va fanlararo tayyorgarlikning barcha turlarini (laboratoriya, amaliy va ilmiy-tadqiqotchilik ishini) ta'lim oluvchilarning OTM o'quv rejasida ko'zda tutilgan va sanitariya hamda amaldagi yong'in xavfsizligi qoidalari va me'yorlariga muvofiq o'tkazishni ta'minlaydigan moddiy-texnik bazaga ega bo'lishi kerak.

Bakalavrlar dasturini amalga oshirish uchun minimal zarur moddiy-texnik ta'minot ro'yxati:

- leksiya (potok va guruh) auditoriyalari;
- seminar mashg'ulotlari uchun auditoriyalar;
- ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun laboratoriyalarni o'z ichiga oladi.

Mavjud moddiy baza:

- leksiyalar o'tkazishni illyustrativ materialni namoyish etish uchun turli jihozlar;

- asosiy fanlarning amaliy-laboratoriya ishlarini bajarish uchun laboratoriya ishlari dasturiga muvofiq jihozlar;
- ixtisoslik fanlarining laboratoriya ishlari uchun laboratoriyalarning amalga oshirilayotgan ilmiy tematikasiga muvofiq jihozlar;
- seminar mashg'ulotlarini o'tkazish uchun hisoblashlar va axborot tizimlaridan foydalanish uchun kompyuterlar hamda chet tili mashg'ulotlari uchun lingafon xonalari bilan ta'minlashi kerak.

8 Bakalavr tayyorlash sifatini baholash

8.1 Oliy ta'lim muassasasi tayyorgarlikning kafolatli sifatini, jumladan:

- ish beruvchilar vakillarini jalb qilish bilan bitiruvchilarning tayyorgarlik sifatini ta'minlash bo'yicha strategiyani ishlab chiqish;
- ta'lim dasturlari vaqt-vaqti bilan taqrizlash, monitoringi;
- ta'lim oluvchilarning bilim va malakalari darajasini, bitiruvchilarning kompetensiyalarini baholashning obyektiv jarayonini ishlab chiqish;
- o'qituvchilar tarkibi kompetentligini ta'minlash;
- faoliyatni (strategiyani) kelishtirilgan mezonlar bo'yicha baholash uchun muntazam tahlillar va boshqa ta'lim muassasalari bilan ish beruvchilar vakillarini jalb qilgan holda taqqoslash yo'li bilan ta'minlashi lozim.

8.2 Bakalavriyat yo'nalishlari bo'yicha kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish quyidagilardan iborat:

ichki nazorat – oliy ta'lim muassasasi tomonidan amalga oshiriladi. Ichki nazorat oliy ta'limning boshqaruvchi vakolatli davlat idorasi tomonidan tasdiqlangan nazorat reyting tizimi to'g'risidagi Nizom asosida o'tkaziladi;

yakuniy davlat nazorati davlat ta'lim standartlariga muvofiq fanlar bo'yicha Davlat attestasiyalari va bitiruv malakaviy ishi himoyasini o'z ichiga oladi;

davlat-jamoat nazorati oliy ta'limning boshqaruvchi vakolatli davlat idorasi, jamoat tashkilotlari va kadrlar buyurtmachilari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi;

tashqi nazorat Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Davlat test markazi Kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish, pedagog kadrlar va ta'lim muassasalarini attestasiya qilish Boshqarmasi tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Tayyorlangan kadrlar sifatini baholash kadrlar iste'molchilari tomonidan ularning mehnat faoliyati jarayonida amalga oshiriladi.

8.3 Har bir fan bo'yicha bilimlarni joriy va oraliq nazorat qilishning muayyan shakli va o'quv jarayoniga tadbiiq etilishi OTM tomonidan mustaqil ishlab chiqiladi va talabalar e'tiboriga o'qishning birinchi oyi davomida yetkaziladi.

8.4 Talabalarning o'zlashtirishi joriy nazorati va oraliq attestasiyasi dasturlari ularning bo'lajak kasbiy faoliyati sharoitlariga maksimal yaqinlashtirishi uchun sharoitlar OTM tomonidan yaratilishi kerak. Buning uchun muayyan

fan o'qituvchilaridan tashqari tashqi ekspertlar sifatida ish beruvchilar, turdosh fanlardan dars beruvchilar va boshqalar bu jarayonga faol jalb qilinishi kerak.

8.5 Yakuniy davlat attestasiyasi bakalavr bitiruv malakaviy ishi himoyasini o'z ichiga oladi.

Bitiruv malakaviy ishining mazmuni, hajmi va tuzilmasiga bo'lgan talablar bitiruvchilarning yakuniy davlat attestasiyasi o'tkazish haqidagi Nizom asosida oliy ta'lim muassasalari tomonidan belgilanadi.

8.6 Oliy ta'lim muassasasi:

- oliy ta'lim muassasalari davlat attestasiyasi va akkreditasiyasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq ushbu standart talablariga va bakalavr tayyorlash sifatiga rioya qilish;
- professor-o'qituvchilar tarkibi va o'quv-yordamchi xodimlar saviyasining malaka talablariga mos kelishi;
- har bir integrasiyalashtirilgan fanni o'quv dasturida ko'zda tutilgan o'quv-metodik adabiyotlar, O'MM, shuningdek, mustaqil ta'lim va mustaqil tayyorgarlik uchun materiallar bilan ta'minlash;
- o'quv jarayonining moddiy-texnikaviy ta'minlanganligi uchun to'la mas'uldir.

9 Eslatma

9.1 Oliy ta'lim muassasasiga:

- ushbu standartda nazarda tutilgan minimal mazmuni ta'minlagan holda talabaning haftalik maksimal yuklamasini oshirmasdan o'quv materialini o'zlashtirishga ajratilgan soatlar hajmini o'quv fanlari bloklari uchun 5% oralig'ida, blokga kiruvchi o'quv fanlari uchun 10% oralig'ida o'zgartirish;
- o'quv fanlari mazmuniga, texnika va texnologiyalarning yutuqlarini hisobga olgan holda o'zgartirishlar kiritish huquqi beriladi;
- Bitiruv malakaviy ish mavzusi oliy ta'lim muassasasi rektori tomonidan rasmiylashtiriladi.

9.2 Kurs ishlari muayyan o'quv faoliyatining bir turi sifatida qaraladi va ushbu o'quv fanini o'zlashtirish uchun ajratilgan soatlar doirasida bajariladi.

9.3 Davlat ta'lim standartini bilish professor-o'qituvchilar tarkibini tanlov asosida saralash shartlaridan biri hisoblanadi.

САРСУХАН

Забон ходисаи самбияте буда, бо чомеа алокаи ногустаане дорад. Одамон дар кору зиндагии харруза тавассути забон бо хам мубодилаи афкор мекунанд, афзори кору меҳнат месозанд, илмеро инкишоф

медиханд, неъматҳои модде меофаранд, бисер воситаҳои барои зиндаге зарурро такмил медиханд ва бо ин васила пешрафти ҳастро таъмин менамоянд. Беҳуда нагуфтаанд, ки забон ҳамсафари доимии ҷамъият аст.

Пешида нест, ки дар ин маврид забон ҷун муҳимтарин воситаи тарғиби ҷамъият хизмат мекунад. Аз ҷониби дигар, ҳар дигаргунӣ, ки дар зиндаге падид меояд, мустақиман дар забон акс ёфта, барои тайир ва такмили он таъсир мерасонад. Дар ин ҳол ҷамъият ба сифати воситаи таҳаввул ва раванги забон зоҳир мегардад. Ин аст, ки тайир ва пешрафти забон ҳамеша пайваста бо дигаргунӣҳои ҷомеа, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии он ба амал меоянд, таҳкик ва баррасе мешавад.

Дар офариниш ва раванги забон тамоми аъзои ҷомеа, синфҳо ва ғурӯҳҳои гуногунӣ он иштирок меkunанд. Забон ба ҳама, катъи назар аз мансубияти ба синфи табақаҳои мухталиф дошташон баробар хизмат мекунад. Бинобар ин забон катъан ҳодисаи синфӣ нест, балки ҳодисаи комилан умумҷамъиятист. Аммо одамон аз забон мувофиқи мақсаду муроди худ истифода карда, метавонанд ба вай аз ягон ҷиҳат таъсир мерасонанд.

Аз сабаби он ки забон ба тамоми фаъолияти одамон саҳт иртибот дорад, аз байн рафтани калимаҳои алоҳида, тайири маъно кардани калимаҳо ва падид омадани воҳидҳои нави луғавӣ дар он амри ноғузир аст. Бояд гуфт, ки ҳамаи ин дигаргунӣҳо на ба таври ноғаҳонӣ ва тарқишҳои инкилобӣ, балки тадриҷан ва бо мурури замон ба амал меояд.

Забони адабӣ вазифаи ҳурро ҷун василаи мубодилаи афкор одатан ба тарзи шифоҳӣ ва ҳатге адо мекунад. Забони адабии ҳатге назар ба шифоҳӣ устувор буда, оҳиста тайир мешавад. ҳангоми ифодаи ҳатгии фикр имкони бомулоҳиза интиҳоб ва сара карда гирифтани калимаҳо, шаклу воситаҳои дастурӣ, қолабҳои ифода вучуд доранд. Дар ин тарзи ифодаи фикр ниғоранда ба истифодаи ҳар суҳан аҳамият медиҳад, ба таносуби

маъноии калимахо, мутобикати шаклҳои дастуре ва пойдории мантики сухан эътибор медиҳад. Дар навиштаҷот ба қор бурдани он ҳама имконоти дастуриро услубии оҳанги гуфтор, ки дар забони зинда мушоҳида мешавад, имконпазир нест, зеро бо ерии он ҷанд аломати китобат ҳамаи маъноӣ вазифаҳои оҳанги забони гуфтугиро ба тарзи ҳатте ифода қардан мумкин нест. Аз ҳамин сабаб нигоранда тартиби муқаррарии аъзоҳои ҷумларо тайор дода, ҷои заъи мантикиро қучонда, баъзе ҳиссаҳои ҷумларо тақрибан оварда қушиш мекунад, ки матлабро саҳеҳ, муқаммал ва пуртаъсир ифода намояд.

Мубодилаи шифоҳе одатан ба тариқи муқолама сурат мегирад. Дар муқолама унсурҳои оҳанг нақши ҳудро меғуздоранд. Мутақаллим оҳанги гуфторро тайор дода ба мазмуни умла тобишҳои гуногуни маъноӣ мебахшад. Дар нутқ воситаҳои Ғайризабоне (аз қабилӣ имову ишора, ҳаракатҳои лабу даҳон, бине, ҷашму абре, ҷабин...) низ ба рушан ифода ғаштани матлаб мадад мерасонанд. Барои аниқу равшан ғаҳмидани мақсаду матлаби яқдигар мароми сухан (ситуатсияи нутқ) низ ере мерасонад. Дар гуфтуги қалимаву ибораҳои ҳалқе, лафзҳои лаҳҷаве суханҳои дурушти қучаге, қалимаву ифодаҳои беғона ва монанди инҳо ҳам мавриди истифода қарор мегиранд.

Ғангоми ифодаи матлаб (тавассути ҷумлаҳо) дар ҳар ду тарзи ифода (шифоҳе ва ҳатте) қалима нақши арзанда дорад.

Шаҳсе, ки ба таҳассуси забон ва адабиети тоҷик соҳиб шудан меҳаҳад, вай бояд, аввал забони тоҷикиро ед гирад, баъд қонуну қоидаҳои онро аз бар қунад. Ин ду навъи маърифати забоне қатъе назар аз моҳияту ҳадафҳои ҳосашон барои мутаҳассуси забон ва адабиети тоҷик ду марҳилаи яқ амал (ҷараени фароғии забон) мебошад.

Забономуз дар ҷараени фароғии амалияи забон ба ду навъи малақа соҳиб меғардад: 1) фароҳам овардани ҳазинаи муайяни лугат; 2) ҳосил қардани малақаву маҳорати баени дурусти шифоҳе ва ҳатте.

Бойигарии хазиначи лугат ва малакаву махорати баен бо ташкили чомеаи забоне хосил шуда, баробари он таракке ҷе таназзул мекунад ва аз як насл ба насли дигар интиқол мебардад. Дарачаи қановати хазиначи лугат ва расову шево будани махорати баени ҳар як фард, пеш аз ҳама, ба сатҳи умумии маданияву фарҳангии чомеа ва шароити иқтисодиву маданияи аъзоени он марбут аст.

Бояд гуфт, ки барои забондону сухансанҷ шудан донишҷӯи як микдор қалима ва аз бар қардани малака ва махорати баен қофе нест. Барои забондону сухансанҷ шудан мутақаллимро лозим аст, ки дар бораи тайири шаклу маъно қардани қалимаҳо, ҷилоҳои маъно ва мавридҳои истифодаи онҳо, таърих ва манбаъҳои пайдоиши қалимаҳо, қолабу қолабҳои қалимасозӣ ва бисёр масъалаҳои дигар ба қалимаву таъбирҳои рӯҳа алоқамандро суботқорона омузад. Ба ин маъно омуختани қалми лугатшиносӣ то андозае мусоидат менамояд.

ЛУГАТШИНОСИ

Ҷасли якум

Лугатшиносӣ, мавзӯи баҳс, ҷаслҳо ва ҳелҳои он

Лугатшиносӣ яке аз шохаҳои асосии илми забоншиносӣ буда, таркиби лугавии забон, ҳолати ҳозира ва инкишофи таърихии онро меомӯзад. Лугатшиносӣ лексикология низ мегуянд, ки он аз қалимаҳои юнонии “lexikos” – лугат, қалима ва “logos” – илм қорбаҷт шудааст. Масъалаи тафарруди қалима ҳамаҷун воҳиди муҷтамақи таркиби лугавии забон яке аз масъалаҳои умдаи қалми лугатшиносӣ мебошад. Қалима дар ин қал аз қилати маъно, мақом, баромад, таърих, доираи истиҷмол ва ҳусуҷиятҳои услубӣ маҷридаи омуҷиш қарор мегирад.

Вобаста ба хадафи тадқиқот муҳаққиқони ин соҳа ба ҳелҳои зерини лугатшиносӣ ишора намудаанд:

1. Лугатшиносӣ умумӣ, ки хусусиятҳои умумии калима ва ибораҳои рехтаи забонҳои гуногунро меомузад.

2. Лугатшиносӣ муқоисавӣ, ки таркиби лугавӣ, калима ва ибораҳои устувори забонҳои хеш ва ғайрибеғона ба таври муқоиса меомузад.

3. Лугатшиносӣ забони алоҳида (ҷудоғона). Лугатшиносӣ забони ҷудоғона аз руи усули омузиш ду ҳел мешавад: а) лугатшиносӣ таърихӣ – ташаккул ва тақомули таркиби лугавӣ ягон даври муайяни таърихӣ забонро меомузад. Дар ин ҷо диғаргунӣ, ки дар давраҳои гуногун таърихӣ дар калима ба вучуд омадааст, низ ба назар гирифта мешавад; б) лугатшиносӣ тасвирӣ – ҳолати имрузаи таркиби лугавӣ забонро меомузад.

Лугатшиносӣ забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷанҷҳои зерин иборат аст:

1. **Лексика** (лугат, калима). Дар ин ҷанҷ системаи лексикаи забон, таркиби лугавӣ забон, калимаҳои серистеъмолу камистеъмол, фонди асосӣ лугавӣ (калимаҳои решагӣ) мавриди омузиш қарор мегирад.

2. **Семасиология** маънои калима ва тобишҳои маъноии калимаҳоро меомузад. Семасиология аз ду калимаи юнонӣ (“semasia” - ифода, ишора + “logos” - илм) қорбасти шудааст.

3. **Этимология**. Ин ҷанҷ аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани шакли аввалии калима, таърихи пайдоиш ва инкишофи калимаро дар бар мегирад.

4. **Фразеология**. Ибораҳои рехта, ки аксар маъноӣ маҷозӣ дошта, маъноӣ умумӣ онҳо аз маъноӣ калимаҳои таркиби онҳо барнамеоянд ва аз ҷиҳати ифодаи мафҳум бештар ба калимаҳо баробаранд, мавриди омузиши ин ҷанҷ қарор мегиранд: Соҷ аз девор тарошидан (бад дидан) ,

Фразеология аз калимаи юноне “phrasis” - ифода, ибора + “logos” - мафхум, или корбаст шудааст.

5. Лугатнигорё. Дар ин боби лугатшиносе масъалаҳои назариявии тартиб додани лугатҳо, ҳелҳои лугат ва тартиби ҷобачокунии калимаҳо дар лугатҳо омӯхта мешавад.

Фанни лугатшиносе бо семасиология, семантика, калимасозе, фразеология, лугатнигорё, этимология ва услубшиносе робита дорад.

Таркиби лугавии забон ва фонди асосии лугавё

Чамъи калимаҳои забон таркиби лугавиро ташкил медиҳанд. Аз ин ру, таркиби лугавии забон манзараи умумии забонхоро инъикос менамояд. Зиед будани калимаҳо дар забон бойигарии лугавии он аст. Инкишоф ва такмили забон дар лугат (лексика) инъикос меебад. Дар таркиби лугавии забон ҳамаи соҳаҳои ҳаёти воқеи нақши ҳудро мегузоранд, бинобар ин таркиби лугавии забон дар ҳолати инкишофу такмили қариб доиме мебошад. Таркиби лугавии забон фонди асосии лугавиро низ дар бар мегирад. Дар хусуси фарқи таркиби лугавию фонди асосии лугавё фикрҳои гуногун ба назар мерасанд:

1. Лексика ҳамеша тайиребанда буда, устуворе ба назар намерасад.
2. Як қатор калимаҳо устувории нисбӣ зохир менамоянд.
3. Аломат ва нишонаи фонди лугавии забон дар устувор будан ӯ набудани воҳидҳои лугавё нест.

Чунон ки ба назар мерасад, қисми устувори лугати (лексикаи) забон фонди асосии лугавиро ташкил медиҳад. Фонди лугавё аз калимаҳои решагӣ иборат мебошад. Калимаҳои решагӣ барои сохтани калимаҳои нав, барои ҳосил намудани калимаву маъноҳои муштак (сохташуда, гирифташуда) ҳамчун сарчашмаи асосӣ хизмат мекунанд: *сар, ҷашм, пой,*

даст, лаб, забон, санг, Замин, осмон, нон, орд, асп, кор, рох, сафед, сиери, сурх, калон, рафтан, омадан, шудгор, кам, беш, пеш, пур, нок, калимахоеанд, ки дар захираи фонди асосии лугавии забони умумхалкии тоҷик муддатҳои дароз дар истеъмоли буда, на танҳо устувору барқарор мондаанд, балки барои сохтани воҳидҳои лугавии фаровон истифода шудаанд. Чунончи, аз як калимаи решагии “сар” воҳидҳои лугавии зерин сохта шудаанд: сарак, сарандоз, саранҷом, сарафроз, сараъзо, сарбаланд, сарбанд, сарбоз, сарвар, саргарм, саргардон, саргузаши, сардафтар, сардор, саркор, сарзамин, сарзаниш, сармоя, сарнавишт, сарсатр, сарсахт, сарсабз, сарпуш, сарпаноҳ, саромад... .

хамин тавр, ба фонди лугавии забон калимаҳои дохил мешаванд, ки нисбат ба калимаҳои дигар аз ҷиҳати устуворӣ, сермаъноӣ, қобилияти калимасозӣ доштан ва ҳамафаҳм будан фарқ мекунад.

Таркиби лугавии забон ғайр аз фонди асосии лугавӣ боз гуруҳҳои калимаҳои зеринро дар бар мегирад: 1. Калимаҳои нави, ки аввал доираи истеъмоли маҳдуд дошта баъдҳо ба забони умумхалқӣ дохил мешаванд: *ҷарҳбол, катора, перомун, хин, ҳавопаймо, ширполо*; 2. Калимаҳои кӯҳна: *баккол, аттор, маддо, козе, миришаб, девонбеге, мачус, сила, сарроф, кох, акика*, 3. Калимаҳои шевагӣ, ки дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд: *Саломат бошед, дигар ба ҳеч кас ҷуррққе накунад*. 4. Ҷаргонҳои синфӣ аз қабилӣ *пирам, таксир, аълоҳазрат ...*

Таркиби лугавии забон ва фонди асосии лугавӣ бо ҳам муносибати зич доранд. Агар дар як давраи муайян калимаҳо ба фонди лугавӣ дахл дошта бошанд, дар давраи дигар аз он ба таркиби лугавӣ мегузаранд, ё баръакс, калимаҳо як муддат дар таркиби лугавӣ нигоҳ дошта шуда, дар вақти дигар ба фонди асосии лугавӣ мегузаранд. Чунончи, калимаҳои *фалакпаймо, кайхоннавард, киштии фалакпаймо* ва монанди инҳо дар давраи муайян дар таркиби лугавии забон ҷой гирифта буданд, баъдтар ба фонди асосии лугавӣ гузаштанд.

Барои ифодаи мафхум ва предметҳои нав калимаҳои нав ба вуҷуд меоянд. Калимаҳои нав на танҳо дар заминаи таркиби лугавӣ ва сохти дастурии худ забон пайдо мешаванд, балки дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар низ гирифта мешаванд. Аз ин ҷиҳат таркиби лугавии забонро ба гуруҳҳои лугавӣ ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои аслӣ, 2) калимаҳои вомӣ.

Калимасозӣ яке аз бехтарин воситаи бой гардонидани таркиби лугавии забон мебошад. Маълум аст, ки ҳар як ҳиссаи нутқ тарз ва воситаҳои махсуси калимасозӣ дорад, ки ба тӯфайли калимаҳои нави сохташуда доираи истифодаи он ҳиссаи нутқ васеъ мегардад. Дар забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои сермахсултарики калимасозӣ тарзи сарфе мебошад. Дар ин тарзи калимасозӣ пешванду пасванд ва миенванд ҳамчун воситаи асосии калимасозӣ ба назар мерасанд. Масалан, калимаҳои “хамроҳ”, “боакл”, “берарм”, “даргирифт” бо пешвандҳо, “гулзор”, “шармгин”, “чорум”, “тирвор”, бо пасвандҳо, “гуфтугӯ”, “даводав”, “саросар”, “рафтумод” бо миенвандҳо сохта шудаанд.

Калимаҳо бидуни воситаҳои калимасоз дар натиҷаи инкишофи маъно ба шакли калимаҳои мустиқил низ сурат мегиранд, ки ин тарзи калимасозиро лугавӣ-маъноӣ мегӯянд: най (рустанӣ), най (асбоби мусиқӣ); шона (узв), шона (асбоб); олам (ҷаҳон), олам (бисер)...

Воситаи дигари бой гардонидани таркиби лугавии забони адабӣ аз забони маҳаллӣ гузаштани калимаҳо мебошад. Имруз дар забони адабии тоҷикӣ калимаҳои ибораҳои номбар кардан мумкин аст, ки дар солҳои охири аз забони гуфтугуӣ халқӣ ба забони адабӣ гузаштаанд: *чура* – рафӣ, *ошно*; *куртугун* - *гирехи болои ҳам*; *курнамак* - *ҳақношинос*; *нон шикастан* - *номзад кардан*; *ҷойдоре* - *маҳаллӣ*; *харинагӯ кардан* – *якраве, саркаше*; *кош* – *абр...*

хамин тавр, таркиби лугаве манзараи умумии забонро инъикос мекунад ва дорои рохҳои гуногуни бойшаве буда, пайваста тайир ва такмил меебад.

Фонди асосии луғаве ва аломатҳои он

Калимаҳои решагии таркиби луғавии забонро фонди асосии луғаве меноманд. Калимаҳои решаге дар таркиби луғавии забон фаъол ва сермарсул буда, исми асосии таркиби луғавии забонро ташкил медиранд. Калимае, ки ба фонди луғавии забон мансубанд, калимаҳои умумихалие буда, дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

1. Калимаҳои мансуби фонди асосии луғаве калимаҳои умумихалие буда барои маънаи тоҷикон фармо мебошанд.

2. Фонди асосии луғаве маводи калимасозии забон ба шумор меравад, зеро ки калимаҳои решаге воқидҳои луғавии калимасозанд.

Ба фонди асосии луғаве Ҷайр аз калимаҳои решаге воситаҳои сермарсули калимасоз (пешванду пасвандҳо) низ дохил мешаванд. Аксари воситаҳои калимасоз таърихан калимаҳои маънодор буданд. Чунончи, пасванди - *истон* дар забони адабии мӯзирои тоҷик номи мамлакат, макон ± зи±д будани предметро ифода мекунад: *Тоҷикистон, Ӯзбекистон, гулистон, кӯҳистон* ва монанди инро. Пасванди -*истон* дар забони форсии ҷадид ва “Авасто” дар алоҳидаге ба маънои “*ӣой*”, “*макон*” истифода мешудааст: *стана - ӣой, макон*.

Калимаи “стана” дар забони мӯзирои рус ба маънои таърихии худ истифода мегардад (стан, становище ...).

3. Фонди асосии луғаве хеле устувор буда, марсули даврони гузашта мебошад. Вай ниҷоят кам таъйир ме±бад. Фонди асосии луғаве дар натиҷаи наҷши пешрафти иҷтисоде, си±се ва маданияи соҷибзабонон бо воҷаҳои нав бой мешавад, аз тарафи дигар, дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтисоде, си±се ва

мадане баъзе калимаҳо аз фонди асосии луғаве мебароянд. Аксари калимаҳои мутааллиии фонди асосии луғавии забони адабии ӯзӣ дар тамоми давраи таърихе мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд. Масалан, *мард* (шакли ӯзӣ), *мард* (забони дарӣ), *мартия* (забони тоҷикӣ), *март* (забони тоҷикӣ), *марта* (забони “Авасто”), *си* (шакли ӯзӣ), *си* (забони дарӣ), *сияк* (забони тоҷикӣ), *сиява* (забони “Авасто”). Монади маҷмӯӣ, *хӯрдан* (шакли ӯзӣ), *хӯрдан* (забони дарӣ), *хӯрдан* (забони тоҷикӣ), *хӯрдан* (забони тоҷикӣ), *хӯрдан* (забони тоҷикӣ); *рафтани* (шакли ӯзӣ), *рафтани* (забони дарӣ), *рав* (*рава*) - забони тоҷикӣ), *рафтани* (забони тоҷикӣ), *рафта* (забони “Авасто”). Ин маъне дар боби ёришино ба ҳамаҷумла мерасад: *ту* (шакли ӯзӣ), *ту* (забони дарӣ), *туви* (забони тоҷикӣ), *ту* (забони тоҷикӣ), *ту* (забони тоҷикӣ), *ту* (забони “Авасто”).

Чунон ки дидем, ба мурури замон баъзе калимаҳо ба ҳамаҷумла аз фонди асосии луғаве мебароянд. Чунонки, имрӯз калимаҳои *омӯш*, *навбар*, *пӯш*, *юзе*, аз фонди асосии луғаве баромадаанд. Калимаҳои арабии *алам*, *қитоб*, *фикр*, *ақл*, ва монанди инҳо ба фонди асосии луғаве дохил шудаанд.

Фонди асосии луғаве категорияи таърихе буда, дар забон чизи асосе мебошад ва нисбат ба таркиби луғаве хеле устувор аст. Таркиби луғавии забон бошад, дар молати доимии таърихи мебошад. Ба таркиби луғавии забон, аз як тараф, зуд-зуд калимаҳои нав дохил мешаванд, аз тарафи дигар, баъзе калимаҳо ба ҳамаҷумла аз истифода мебароянд. Фонди асосии луғаве калимаҳои муайяни барои ёришино, муносибати одамон ва ҷомеаҳои гуногуни зиндаге зарурро дар бар мегирад. Масалан, ба фонди асосии луғавии забони адабии ӯзӣ калимаҳои мутааллиии ҷомеаҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

1. Номи предметҳо: *борон*, *барф*, *об*, *қӯш*, *санг*, *дарахт*, *ҳок*, *Замин*, *Офтоб* ...

2. Калимаҳои ифодагари амалу молат: *хандидан, гуфтан, рафтан, омадан, доштан, хгрдан, нишастан, хестан, баромадан, давидан, шунидан* ...

3. Номи Ҷалла ва хгрокворе: *гандум, ҷав, ҷуворе, арзан, орд, нон* ...

4. Калимаҳои ифодагари хешу табор: *надар, модар, бародар, хоҷар, тало* ...

5. Номи узвҳои инсон: *чаши, даст, дил, пой, рӯй, лаб, гӯш, абре, ми±н, шона* ...

6. Номи воситаҳои меҳнат: *арра, корд, теша, табар, бел, каланд* ...

7. Номи майвоноти хонаге: *гов, буз, асп, гисфанд, хар, барра, гисола* ...

8. Номи майвоноти ваҷше: *гург, рӯбӯи, хирс, хук, паланг, бабр* ...

9. Калимаҳои ифодагари номи дарахтон: *себ, анор, тут, чормағз, бодом, зардолу, биҷе, гелос, олуболу, олу, санҷид, ангур тиста* ...

10. Калимаҳои ифодагари ранги предметҳо: *сафед, си±и, сурх, зард, гулобе, бунафиш, кабуд, сабз* ...

11. Гамаи шумораҳои асле: *як, ду, се, чор, панҷ, шаш, нафт, нашт* ...

12. Гамаи ҷонишинҳо: *ман, ту, мо, шумо, онҳо, ке?, че?, худ, мар* ...

13. Гамаи пешояндҳои пасояндҳо: *аз, ба, бо, дар, то, бе, барин, боз, -ро, кате* ...

14. Калимаҳои мансуби зарфҳо: *имргз, нағӯи, (фардо), боло, по±н, оқииста, тез, зуд* ...

Ҷамин тавр, ба фонди асосии луғавӣ калимаҳои ма±тан зарур мансубанд, ки онҳо хусусияти умумиистеъмолӣ доранд.

Савол ва супоришҳо

1. Лулатшиносе чист?
2. Мавзги баъси фанни лулатшиносиро номбар кунед.
3. Кадом фаслҳои лулатшиносиро медонед?
4. Дар бораи таркиби лулави забон фикратонро ибраз намоед.
5. Таркиби лулави забон кадом гурӯҳҳои калимаҷоро дар бар мегирад?
6. Ҷанми бойшавии таркиби лулави забонро гед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
7. Фонди лулави забон чист?
8. Кадом аломатҳои фонди лулави забонро медонед? Номбар кунед.
9. Ба фонди лулави забон калимаҳои мансуби кадом соҷаҳо дохил мешаванд? Бо мисолҳо фармонед.
10. Устувори фонди асосии лулаве дар чист? Бо мисолҳо фикратонро асоснок кунед.

Намунаи саволҳои тесте

1. Забон че гуна модиса аст?
 - А) табиӣ
 - Б) ҷамъияте
 - С) физике
 - Д) тиббе
 - Е) биологе
2. Лулатшиносе ба кадом навъи илми дохил мешавад?
 - А) адабиётшиносе
 - Б) табиатшиносе
 - С) забоншиносе
 - Д) заминшиносе
 - С) ситорашиносе
3. Лулатшиносе чанд хел мешавад?
4. Че гуна калимаҷоро калимаҳои решаге меноманд?

А) ду хел

Б) се хел

С) чор хел

Д) панї хел

Е) шаш хел

А) содда

Б) сохта

С) рехта

Д) мураккаб

Е) таркибе

5. ЛуҶатшиносҶ кадом воҶиди забонро меомгзад?

А) фонема

Б) миїо

С) калима

Д) ибора

Е) їумла

6. Ба фонди луҶавии забон че гуна калимаҶо дохил мешаванд?

А) калимаҶои нав

Б) калимаҶои умумихалие

С) калимаҶои шеваге

Д) калимаҶои кҶрна

Е) калимаҶои арготике

Фасли дуюм

Калима, вазифа ва хусусиятҶои он

Забон воситаи муими муошират буда, аз воҶидҶои гуногун – фонема, морфема, лексема, (калима), ибора ва їумла ташаккул Ҷфтааст. Мубодилаи афкори аҶзоҶни їамбият тавассути їумлаҶо сурат мегирад, вале то калимаҶо бо тартиби муайян паси мам омада бо якдигар алоіаманд нагарданд, їумла ба вуїуд намеояд. Нутїи мо аз калимаҶо иборат асту мангоми забон гуфтан мам калимаҶо тасаввур карда мешаванд.

Калима дорои хусусиятҶои аїиб аст. Масалан, калима метавонад инсонро хурсанду рҶмбаланд кунанд ва Ҷ рҶмафтадою маънос созад. Калима таҶо ишораи оддии чизҶо ва модисаҶо набуда, балки зумури модисаи мураккаби забоние мебошад, ки дорои табиати хосса буда, аз мамғи

овозмои нуті ба вуїуд омадааст. Зотан калима маҷсули муносибати дуру дарози одамон ва натиҷаи таїрибаи ҷамъиятии онҳо мебошад.

Калима на таҷро дорои хусусияти хосса буда, дар ҷумла вазифаи гуногунро иҷро менамояд, балки дар созмони ҷумла маводи асосе ҷам мебошад. Аз ин рӯ, калима воҷиди асосии забон буда, аз ҷадим боз диҷидати олимонро ба худ ҷалб кардааст. Ин буд, ки калима мавриди омғзиши соҷамои гуногуни илми забоншиносе ҷарор гирифтааст. Масалан, овозшиносе ҷидати овозии калимаро меомғзад, дар дастури забон мансубияти калима ба миссои нуті, маънои дастурию шаклмои дастуре ва вазифаи калима дар ҷумла омғхта мешавад. Дар луғатшиносе бошад, масъаламои маънои калима, баромаду таърих, доираи истеъмолу тобиҷмои услубе, маҷоми калима дар иборамои рехта ва дар фарҷангу луғатро мавриди таҷиди ҷарор мегирад.

Калима ҷамчун воҷиди асосе ва муҷими луғаве дар адабиҷти забоншиносе бо тарҷмои гуногун таърифу маънидод шудааст.

Дар фалсафа ҷидати маъноии калимаро ба назар гирифта... онро ҷамчун инҷикоси маҷе (материя), инҷикоси умумигардидаи маҷидати воҷе маънидод мекунанд. Дар фанни рғшиносе (психология) калимаро чун воситаи ифодакунандаи хусусиятмои рғе эзои медиҷанд.

Дар забоншиносе калима ҷамчун овоз, маҷми овозмои ба ҷамдигар алоҷаманди дорои маъне, шакл ва мундариҷаи ягона эзои дода мешавад. Бояд гуфт, ки маҷа гуна овози ҷудогона ± маҷми овозмо калима шудан намегиранд, зеро маҷин гуна маҷми овозмо калима аст, ки дар он овозмо барои ифодаи ягон маъне алоҷаманд гардидаанд, яъне ин маҷми овозмо дорои маънои луғаве мебошад. Аз ин рӯ, маҷми овозмои $o+b+l+y$ – *облу* калима нест... зеро аз ин маҷмъ маъние паҷид намеояд. Вале, маҷми овозмои $o+b$ – *об* калима аст, чунки “об” дорои маънои луғаве буда, номи моеи шаффофи берангро ифода менамояд.

Гамин тавр, шарти асосии ба сифати воҳиди мустаїили забон кор фармудани маїмги овозҳои нути ба алоїаманде ва маънои луїаве (лексике) доштани онҳо марбут аст. Масалан, калимаҳои *нон, хона, девор, офтоб, хон, насим* ва амсоли инҳо марз бо сабаби маънои предмете доштанишон дар муқами калима мебошанд, зеро чи алоҳидагӣ ва чи дар алоҳиаманде бо калимаҳои дигар дорои маънои муайян мебошанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло калимаҳои маънодорро ба тариии зайл таърифт кардан мумкин аст: *Як овоз ± маїмги овозҳои ба мамдигар алоҳиаманд, ки дорои маънои муайяни луїаве мебошанд, калима ном дорад.* Аммо дар забон ба Ҷайр аз калимаҳои маънодори мустаїил истеъмолишаванда калимаҳои низ растанд, ки шакли луїаве (лексике) дошта бошанд мам, дар алоҳидагӣ ягон маъноро ифода намеkunанд. Маънои онҳо танҳо дар матн, дар алоҳиаманде бо калимаҳои дигар падида меояд. Масалан, пешояндҳо, пайвандаҳо аз мамин ҷабил калимаҳо мебошанд.

Ин буд, ки калимаҳо ба ду гурӯҳи ӯдо мешаванд: 1) *калимаҳои, ки маънои луїаве доранд;* 2) *калимаҳои, ки маънои мустаїили луїаве надоранд.*

Калимаҳои гурӯҳи якумро калимаҳои мустаїилмаъно... калимаҳои гурӯҳи дуюмро калимаҳои ҷридиҷанда меноманд.

Дар ҷарағни меҷнати дастмаънона одамон аш ± ва модисаҷоро дарк меkunанд. Аломатҳои муайяни мамин предметҳои олами воїе маънои калима доништа мешавад. Калимаҳои фаъол ва сервазифаи забон тавассути воситаҳои калимасоз захираи луїавии забонро мукамал менамоянд. Масалан... калимаи “даст” ба Ҷайр аз он ки ба маъноҳои зи ± ди маїозе меояд, бо воситаҳои калимасоз ва дар таркиби калимаҳои мураккаб калимаҳои зеринро сохтааст: *даста, дасте, дастагул, дастарра, дастбаста, дастбоз, дастбозе, дастбӯсе, дастдароз, дастмоя, дасткҷтом, дастгир, гулдаст, гулдаста, дастовез, сабукдаст, дастдиҷе, дасттанге, дастос, даставвал, дастандозе, дастануїра,*

дастабириніє, дастафшонє, дастпона, дастбагиребон, дастбоф, дастмонє, дастгирє, дастдарозє, дастнавис, дастнигор, дастомгз... дастхат, дастхолє, дастшигяк, даст±р, зердаст, забардаст, дастшигї, забардасте ва Гайра.

Калима мамчун категорияи забон, мамчун воїди мушаххас ва воїеи забонє дар тафаккури мо дар шакли алоїидагє вуїуд дорад. Хусусияти дар забон чун “маводи бинокоре” вуїуд доштани калимаџо мам ба мамин маъне марбут аст.

Калима як овоз ± маїмги овозџо бошад мам, їирати овозии калима мастиро инъикос намекунад, балки онро номбар менамояд, зеро ин їирати калима аломат буда, хусусияти воїеиятро ифода намуданро надорад. Аз тарафи дигар, їирати овозии калима аломати бевосита ва тасодуфе намебошад, балки аломати бавосита аст, зеро дар калима ягонагє, алоїамандии маъно ва овоз муџим аст, зеро калима тавассути овозџо маъноро ифода мекунад.

Гамин тавр, мувоџиїи таърифи забоншиноси рус Арнолд И. В. “Калима воїди асосии таърихан сурат±фтаи забони овозє буда, шакли мавїудияти мафџум аст, ки он мамчун инъикоси умумгардидаи маїиїати воїеє ба амал меояд ва ба маънои калима устувор мегардад.”

Мафџум ва маъне дар калима

Муџимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасавури умуме ± мафџумро муїассам месозад. Аломати предмет мамчун сифат, хислат муносибат, їара±н, ва Гайра фаџмида мешавад... ки тафаккури мо онро муайян менамояд. Маїмги аломатџои предмет мафџумро ташкил медиџад, ки ин чиз ба їирати мантиїии калима тааллуї дорад. Аз ин рг, мафџум яке аз категорияџои илми мантиї буда, ифодагари яке аз шаклџои тафаккур аст. Калима бошад, мафџумро ифода мекунад. марчанд маънии калима ба

мафруми калима марбут аст... мафрум ва маъниро айнияти маъз доништан дуруст нест. Маълум аст, ки мар як мафрум бо калимаҳои (муродифҳои лулави) зиёде ифода мешавад. Масалан, мафруми ифодагари маъноӣ “*пир*”-ро бо калимаҳои *пир, солхирда, умрдида, мгйсафед, калонсол* ифода кардан мумкин аст. Аз тарафи дигар, калимаҳо ба маъноӣ зиёди маъно меоянд. Чунончи, калимаи “*гул*” дорои чунин маъноҳои маъноӣ низ мебошад: *гул* – номи набототи хушбӯӣ – *беайб. Бенуисон; азиз, марбуб; марбуба; лаб. чемира, рғӣ; шахс* (гули ёмбӯӣ), *доли сафед* (гули чашм), *доли сиёҳ* (гули нон), *сари фатила* (гули шамъ, чароғ); *навъи бемтарини предмет* (гули орд) ва монанди инҳо. Чунон ки дидем, дар мисоли аввал мафруми *пир* бо якчанд калима ифода гардидааст, вале дар мисоли дуюм калимаи *гул* ба маъноӣ зиёди маъно истифода шудааст. Ин буд, ки мафрум бо маъноӣ калима алоҳаманд бошад ҳам, ин умумият айнияти таъйирбанд нест.

Мафрум категорияи фикр аст, ки ба аломатҳои асосии предмет, модисаю воқеаҳо умумият медиҳад, яъне мафрум дар калима бо воқеаҳои маъноӣ он зорир мешавад. Мафрум предметро ба доираи маълуми предметро ва модисаю ӯйгир мекунад. Масалан, мо мегӯем: *лаб* номи узви инсон аст. Бо вуҷуди ин мо гуфта наметавонем, ки маъноӣ калима “*лаб*” таҷо номи узв аст. На ҳамаи калимаҳои забон дар худ мафруми ташаккулёфтаи мантиқдоранд, вале ҳамаи онҳо дорои ягон маъно мебошанд.

Маълум аст, ки калима тасавури умумӣ ± мафрумро таъассум мекунад. Мафрум маъниҳои аломатҳои предметро ташкил медиҳад ва ба аломатҳои асосии предмет, модисаю воқеаҳо умумият медиҳад. Маъноӣ калима бошад, ба олами предметро. Модисаю ӯараҳои ва ӯайра муносибат доштани калимаҳо дар назар дорад. Азбаски мафрум предметро ба доираи маълуми предметро, модисаю ӯйгир мекунад, “*Бед дарахт аст*” гуфта ӯоиз аст. Бо вуҷуди ин маъниҳои калимаи “*бед*” дарахт аст гуфта

наметавонем. Маънои калимаро муайян кардан осон нест. Чунончи. маънии калимаи “*карам*” на танço як навъи сабзавот аст, балки муродифи калимаи “*саховат*” низ буда метавонад. Маънии калима дар матн ргшан мегардад. Дар асл калима маїмги овозço буда, маъне низ бо он маїмги овозço ифода мегардад. Аммо дар байни маїмги овозçoи ифодагари ягон маъне ± мафрум бо худи он маъне ± мафрум мувофиате дида намешавад, зеро ки маїмги овозço модисаи физиологе буда, мафрум модисаи мантии аст. Аз ин рг, муҷимтарин омили калимаеро аз силсилаи калимаço ёудо кардан маънии калима мебошад. Ба ин маъне матто дар калимаçoи “*ман*”, “*ту*”, “*г*”, “*Алмад*”, “*талима*”, ки мар кадом маънии муайян дорад... аз нуқтаи назари мантии мафруми умуме нест. Аз тарафи дигар, мар як калима ба юбиліяи умумияти маъне сориб аст (*Ин, яъне ке? Ман. мама одамон ман ...*).

Гамин тавр, мафрум категорияест, ки ба маънои калима марбут аст. Аммо мафруму маъне айнияти марз нестанд. Мафрум шакли умумгаштаи аломатçoи асосии предмет, модисаю воіеарост. Маъне, ки тавассути як овоз маїмги овозço ифода мегардад, модисаи мураккаби забоне буда... аксар тавассути матн ргшан мегардад.

Хусусиятҳои маънои калима

Чи тавре ки ишора рафт, калима маїмги овозçoест, ки дар он овозço бо маісади ифодаи маъне ± мафрум бо мар алоіаманд гаштаанд. Ин чунин маъне дорад, ки маънои калима тавассути маїмги овозço ифода мегардад.

Маъне тавассути як овоз маїмги овозро ифода гардад мам, дар байни овоз ± маїмги овозро ва маънии бо воситаи онро ифодагашта мувофиате ба назар намерасад. Аз ин рӯ як овоз, маїмги овозро дар ифодаи маъне дар мукми аломатро мебошанд. Ин гуна аломатро калима мегянд. Дар калимаро зуури маъноии мухталиф ба мушофида мерасанд: маъноии асле-лулаве (лексике), дастуре (грамматике) ва маїозе.

Дар яара±ни мернати якїоя одамон аш± ва модисаро дарк мекунанд. Аломатроии муайяни мамин гуна предмету модисароии олами воїеиро маъноии калима мегянд. Маълум мегардад, ки маъноии калима дар яара±ни дарккуне падида меояд. мамин маъноии дар яара±ни дарккуне падидамеада, ки мангоми бо як овоз ± маїмги овозро ифода кардани предмет, модиса, хусусият ва монанди инро зорир мегардад, маъноии лулави калима мебошад. Маъноии лулави калимаро маъноии аслии калима меноманд. Аз ин рӯ, маъноии лулаве, яъне маъноии лексикии калима маъноии асле ва маїиини калима мебошад. Муайян намудани маъноии лулави калима душвор аст, зеро ки бис±р калимаро маъноии лулавиашонро сарфи назар карда бо маъноии маїозе маъруф гаштаанд. Масалан... маъноии лулави калимаи “тантана” овози танбгӯро наїора мебошад... вале имргз ин калима ба маъноии маїозиаш – “шукгӯ” мустаъмал аст. Ин маъне далели он аст... ки маъноии лулави калима мамеша дар инкишоф ва такмил мебошад. Омилроии инкишоф ва таїири маъноии калима Гаїризабоне ва забоне мешаванд.

Омили Гаїризабоне ва табаддулоти ма±ти иїтимоии яамбият, ба пайдоиши предмету модисароии нав, инкишофи илму техника, спорт, дигаргун шудани сохти иїтимоии яамбият ва монанди инро марбут аст. Чунончи, калимаи *раис* вобаста ба дигаргун шудани сохти иїтимоии яамбият, *дарвозабон* ва *довар* дар натиїаи инкишофи спорт таїири маъно кардаанд: Калимаи “*раис*” дар гузашта номи мансаби дине буд, баъд аз дигаргун шудани сохти иїтимоии яамбият сарвари хоїагироро ифода

менамојд. Калимаи “дарвозабон” - *посбони дарвозаџои шаџр, іалџа ва сарои подшоџон* ва “*довар*” – 1) *касе, ки одилона џукм мекунад*; 2) *џоким, џукмрон*; 3) *маїозан Худо*; дар натиџаи инкишофи спорт таїири маъно карда, “дарвозабон” дар баъзе намудџои бозии спорте номи бозингарест, ки вазиџаи аз зарбаи тџб џифз намудани дарвозаро ба џда гириџтааст, “*довар*” бошад, ба маънии џаками бозиџои спорте кор фармуда мешавад. Монанди џамин маънои аслии калимаи “*деџон*” *соџибдеџа* аст. Баъџо ин калима ба маънои дуџом – *зироаткор* ва пас аз он ба маънои *заминдори калон (џоким)* истиџода шудааст. Дар забони адабии џозираи тоїк “*деџон*” ба маънои дуџом – *зироаткор* мустаъмал аст.

Омили забоне ба іоидаву іонунџои дохилии забон марбут буда, дар іара±ни инкишофи забон зоџир мегардад. Яке аз ин гуна омилџо маїоз аст. іара±ни инкишофи маънои калима тадриџан ба амал меояд. Дар пояи маънои асле маънои маїозе пайдо мешавад ва яке аз ин маъноџо хусусияти умумиистеъџоле зоџир менамојд: Маънои аслии калимаи “бордон” – 1) *хџрїн, іувол*; 2) *зарџе, ки фургшанда чизџои фургхташударо ба он гузошта медиџад, вале имџгз ба маънои маїозиаш* – номи як іисми мошини пахтаџин кор фармуда мешавад.

Калимаџое, ки Іайр аз маънои асле маънои маїозе низ доранд, калимаџои сермаъно мебошанд. Сермаъноии калима џунин іобилияти сухан аст, ки џам ба маънои асле ва џам ба маънои маїозе кор фармуда мешавад. Дар ин гуна калимаџо маънои асле наїши асосе дорад, зеро дар пояи маънои аслии калима маъноџои маїозе пайдо мешаванд. Пас, маънои маїозе џе тавр ба вуїуд меояд? Ибораи “маънои маїозе” дар натиџаи кџчидани маъне маънои нав гириџтани калимаро иџода менамојд. Инак, маънои аслии калима маънои луїаве буда, маънои маїозе маънои кџчидаи калима мебошад. Ибораи “маънои кџчидаи калима” ба кадом маънист? џе гуна маъноро маънои кџчида мегџанд? Маънои кџчидаи калима џамон маънои калима аст, ки ба калимаи мазкур аз калимаи дигар оварда

шудааст. Масалан, калимаи “*нарғис*” ги±ми пи±збеҳи хурду нозукро, ки гулҷои хушбӯи сафед ± зард дорад, ифода менамояд. “*Нарғис*” ба маънои чашм низ қор фармуда мешавад. “*Чашм*” маънии маъозии калимаи *нарғис* аст, зеро, ки “*чашм*” маънии аслии калимаи “дида” мебошад.

Бар замин дӯхта чашму сараш афғанда ба пеш...

Ғашта шарманда аз он нарғиси шайло нарғис.

Зайниддини Восифе

Калимаҷои мустақилмаъно дорои ҳам маънои луғавӣ ва ҳам маънои дастуре (грамматикӣ) мебошанд. Алоҷаю муносибати байни маъми овозо ва предмету модисаҷое, ки тавассути овозо ифода мегарданд... маънии луғавии калима ном дорад. Чунончи, “буз” – номи яке аз майвоноти хонагӣ... “сафед” – номи яке аз ранҷои асосӣ, “мазор” – шумораи миёдорӣ (1000) ва монанди инҷо. Хосияти сарфе ва наҷвии калимаҷо маънои дастурии онҷо маҷсуб мегардад. Масалан, калимаи “буз” – исми, исми ҷинс, ҷондор, мушаххас, зот, муайян... шаклан таҷро ва аз ҷиҳати сохт содда буда, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо, хабар, пурқунанда ва дигар аъзоҷои ҷумла омада метавонад. ҳамаи ин хусусияту аломатҷои сарфию наҷвии калимаи “буз” маънои дастурии он аст.

Тарҷои қиҷондани маъне

Чи тавре ки дар боло ишора рафт, маънои қиҷидаи калимаҷо маънои маъозии онҷо мебошад. Инкишофи маънии калима ба тарҷои қиҷондани маъне марбут аст. Тарҷои қиҷондани маъне ғуноғунанд:

1. Метафора (киноя). Агар маъне дар асоси монандӣ, шабоҷати предметҷо аз як маҷмум ба маҷмуми дигар қиҷад, ин намуди маъозро *метафора* меноманд. Ин монандӣ мумкин аст аз ҷиҳати шакл, ранг, тарзи ҳаракат, ҷойғиршавӣ, аломат ва Ҷайра рӯй диҷад, яъне асоси ин тарзи қиҷондани маъниро ташбеҳ ташкил медиҷад: *чашми одам – чашми хӯриҷи;*

лаби одам – лаби дар±; лаби пи±ла; нгги сгзан – нгги дарахт; iуллаи кгм – iуллаи дониш; оби хунук – афти хунук ...

Дар ин намуди маъоз предмет ± модисаи аз ягон иҷмат ба маммонанд одатан бо як калима номбар карда мешаванд. Масалан, бо калимаи “маліа”, ки мар чизи доирашакл, гирдаки ми±нхолиро ифода менамояд... предметҳои зерин номбар карда шудааст: 1) гшвора; 2) маліаи дар (посбон); 3) дун± (маліаи ангуштаре – дун±и даввор); 4) зулф (маліаи анбарин – зулфи хушбг):

Бастаи заніири савдо шуд іаоне бо хатат...

Галіаҳои анбарин гирди мами анвар шикаст.

Исмти Бухорое

2) Метонимия. Кгчидани маъне метавонад аз рғи алоіаманде ва ± вобастаге (мафъуми як предмету модиса ба предмету модисаи дигар мегузарад) рғи диҷад. Ин гуна алоіаманде ба масофа, ваіт, мавод, аш±, іара±н, натиіа ва монанди инҷо тааллуі дошта метавонад. модисаи одди метонимия чунин аст: ду мафъуми бо мам алоіаманд бо як калима ифода мегардад: *ишлоі дар хоб буд. ишлоі тамом бедор шуда буд* (Ғақим Қарим). Маънии аслии калимаи “ишлоі” деҷа буда, маънои маъозии он аҷоли деҷа аст. Хусусияти предметҳои алоіаманд имконият медиҷад, ки дар зери мафъуми як предмет чизи дигар фаъмида шавад:

Оси± мадроқи Африка сухан оіоз кард...

Бо ду дасти худ дари иіболи худро боз кард.

Мирзо Ғурсунзода

Дар байти зерини Низомии Ғаніаве калимаи “сар” ба маънои фикру ха±л оварда шудааст:

Маро бо ту сари ±ре намонда,

Сари меҷру вафодоре намонда.

3. Синекдоха. Синекдоха чунин намуди маъоз аст, ки *їузь* маънии кулро ифода мекунад ва \pm кул зикри *їузь* аст. Чунончи, “*сар*” номи узв аст, вале дар матнҳои гуногун ифодагари “*шахс*”, “*тан*”, “*ма \pm t*” мебошад. Ба ин маъне *їузь* кулро ифода кардааст:

*Он ки ба мо дастдарозе кунад,
Бо сараш, албатта, ки бозе кунад.*

Мирзо Турсунзода

їозикалон, ки писараш Бурҷониддин дар Бухоро раис буд, орзу дошт, ки баъд аз сараш ӯ ба ӯи худааш їозикалон шавад.

(Садриддин Айне).

Ба маънии автомобил кор фармуда шудани калимаи “*машина*” модисаи *їузьро* ифода кардани кул аст. *моло* дар забони тоҷикӣ калимаи “*ош*” ба маънии оши палав истифода мегардад. Ба ин маъне кул *їузьро* зикр намудааст.

Калимаҷо дар забон вобаста ба мавриди истифода хусусиятҳои гуногуни услубе зорир менамоянд. Аз бис \pm р калимаҷо рангоми нигориш обуранги бадеъ падида меояд. Пешанда нест, ки истифодаи бамавриди калимаҷо ба дақиқа пурра ба \pm n намудани фикр ва барои ифодаи *їиҷати* миссия муассирии тасвир мусоидат менамояд. Ин маъниро порчаи зерин собит менамояд: “*Махсум г \pm маҷв шуда, беҳуд шуда рафта буд. Савринисо бошад г \pm ба рӯи дили ӯ ӯадам меғузашт, ба замин по намег \pm фт, ба гавҷари чаҳми ӯ меғашт; ба маво даст намеїунбонд, торҳои ӯни ӯро мекашид. Табассуми ӯ Махсумро гоҷе мекушт, гоҷе зинда мекард; нозу шиваи ӯ дили Махсумро гоҷо реш мекард, гоҷо менавохт.* (Ҷалол Иқроме).

Ҷамин тавр, калима воҷиди забонии дорои хусусиятҳои мухталиф мебошад. Ба калимаҷои мустақилмаъно ифодаи маъноҳои луғавӣ, дастуре

ва маїозе хос аст. Дар аксари калимаџои мустаїилмаъно маънои маїозе тавассути тарзџои гуногуни кгчондани маъне ифода мегардад.

Савол ва супоришџо

1. Кадом воридџои забонро медонед? Номбар кунед.
2. Калима дорџи кадом хусусиятџост? Мисол гъед.
3. Калима чист? Фикратонро бо мисолџо асоснок кунед.
4. Дар кадом фанџо ба калима таъриф дода шудааст? Таърифџоро шарџи диъед.
5. Калимаџо аз нигоџи ифодаи маънои лулаве ба кадом гурџџо іудо мешаванд? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.
6. Мафџум чист? Мисол гъед.
7. Чиро маънои калима мегъанд? Фикратонро бо мисолџо исбот кунед.
8. Калимаи мустаїилмаъно дорџи че гуна маъниџост? Онџоро номбар кунед.
9. Кадом маънои калима маънои лулаве аст? Мисол гъед.
10. Маънои дастурии калима чист? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.
11. Маънои маїозии калима чист? Бо мисолџо фикратонро исбот кунед.
12. Омили Іайризабонии инкишоф ва таїйири маънои калимаро фаџмонда диъед. Бо мисолџо фикратонро асоснок кунед.
13. Омили забонии инкишоф ва таїйири маънои калима че гуна омил аст? Барџи тасдиїи фикратон мисолџо гъед.
14. Кадом тарзџои кгчондани маънии калимаро медонед? Онџоро номбар кунед.
15. Метафора чист? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.

16. Метонимия кадом тарзи кгчондани маънои калима мебошад?
Мисол гед.
17. Синекдоха чист? Фикратонро бо мисолро исбот кунед.
18. Дар бораи хусусиятҳои услубе зоир намудани калимаро фикратонро гед.

Намунаи саволҳои тесте

1. Кадом воқиди забон воқиди асосист? А) миё Б) калима С) таркиб Д) ибора Е) ӯмла	2. Калимаро тавассути че маъноро ифода мекунад? А) маъни миёро Б) зада С) маъни овозро Д) оранг Е) калимаро маъниро ифода намекунад.
3. Мафҳум категорияи кадом илм аст? А) адабиётшиносӣ Б) забоншиносӣ С) мантиқ Д) ситорашиносӣ Е) табиатшиносӣ	4. Калимаи “лаъл” маънои маъозии кадом калима аст? А) чашм Б) абрг С) рғ Д) лаб Е) мижгон
5. Маънои маъозии калимаи “Наргис” бо кадом калима ифода гаштааст? А) ӯбин	6. “ӯзӯ маънии кулро ифода мекунад ва ± кул зикри ӯзӯ аст”. Ин маъне шарҳи кадом намуди маъоз аст? А) метафора

Б) забон

С) чашм

Д) занак

Е) іабіаб

Б) метонимия

С) синекдоха

Д) “А” іавоби дуруст аст

Е) Ин шарм шарми ягон
намуди маїоз нест.

Фасли сеюм

Лексикаи забони адабии ҷозираи тоїк

аз іиҷати муносибати шаклу маъно

Пгшида нест, ки калимаҳои мустаїлмаъно дорои шаклу маънои муайян мебошанд. Баъзе калимаҳо соҳиби танҳо як маънианд, вале аксари калимаҳои забони тоїке дар як шакли муайян чандин маъниро ифода мекунанд. Ин маъниҳо ба ҳам наздик, мухолиф ± ки аз якдигар дур буда метавонанд. Баръакси ин модиса низ ба назар мерасад, яъне калимаҳои шаклан гуногун метавонанд дорои як маъне бошанд. Фикрҳои дар боло овардашуда собит менамоянд, ки муносибати шаклу маъно якранг нест. Бо дарназардошти ин маъне калимаҳои мустаїлмаъно дар илми забоншинос ба тарии зайл гурӯҳбанде кардаанд:

Калимаҳои якмаъно ва сермаъно

Калимаҳо аз іиҷати теъдоди ифодаи маъне ду хел мешаванд: 1) калимаҳои якмаъно, 2) калимаҳои сермаъно. Кулли калимаҳои ин ± он

забон серистеъмоланд гуфта хулоса баровардан дуруст нест, зеро ки калимаџои маъдудмаъно ± якмаъно низ вуџуд доранд.

Калимаџои якмаъно (моносемия (юн. Monos - як + sema - маъно). Калимаџое, ки танџо дорои як маъно мебошанд... калимаџои якмаъно ном доранд. Ба ин гурџи калимаџо истилоџо дохил мешаванд. Ин џо џайд кардан џоиз аст, ки истилоџои аз худи забон интихобшуда ду вазиџа доранд. Ваџте ки онџо чун истилоџ мавриди истиџода џарор меџиранд, сермаъно нестанд, маънои мушаххас доранд ва аз хусусиятџои џиссию муассире маъруманд. Аммо дар сурати чун калимаџои муџарраре истиџода шудан ба џама хусусиятџо моликанд. Истилоџо ба соџаџои џудогонаи илму дониш ва касбу пеша хосанд: пешванд, пасванд, пуркунандаи бевосита, џумлаи унвоне, маџлуб, мисраъ, џасида... мухаммас, басомад, џидроген...

Як џисми истилоџо ба џайр аз маънии истилоџиашон дорои маънии муџарраре низ мебошанд. Масалан, калима “хабар” ба маънии огоџе, дарак,маълумот; чизе, ки барои огоџии мардум гуфта мешавад, мустаъмал аст, вале маънии истилоџии “хабар” яке аз сараъзоџои џумларо иџода кардани он аст. Агар доираи амали±ти истилоџо васеъ шавад... мумкин аст,ки онџо хусусияти аввалаи худро суџт намоянд ва ниџоят гум кунанд.

Дар системаи семантикии забон маъниџо назар ба теъдоди калимаџо зи±данд. Ин буд, ки аксари калимаџои забони тоџике хусусияти сермаъное зоџир намудаанд. Калимаџои сермаъноро “полисемия” низ меџянд. “Полисемия” (сермаъное) аз калимаџои “*poli*” (*поли*) - бис±р ва “*semasia*” (семасиа) – аломат, маъно корбаст шудааст. Дар калимаџои сермаъно маънои асле наџши асосе дорад... зеро ки дар поџи маънои аслии калима маъноџои маџозе пайдо мешаванд. Дар натиџаи кџидани маъне калима маънои нав, яъне маџозе меџирад. Масалан, маънои аслии калимаи “*Офтоб*” – хуршед, шамс буда, маънои маџозии он: 1) *маџбуба*, *маъшуџа*; 2) *шароб*, *бода* аст:

1. *Иши мегяд, ки сгз аз дил миїоби хешро,
То ба чашми йон бубине Офтоби хешро.*

Ўй±сии Бадахшоне

2. *Дар іашни осмонваши ту рехта ба ноз,
Соіши моирги ту дар соіар офтоб.*

Авҷадуддини Анваре

Агар калимаи “забон”-ро ба ин маъне мушофида кунем, маълум мегардад, ки ин калима дорои маъниҳои зерин аст: 1) узви умдаи даҷон; 2) воситаи ифодаи фикр, іобилияти сухан гуфтан; 3) нғи чизе.

1. *Забон дар даҷон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганіи сомибунар.*

Саъдии Шерозе

2. *Ва ба воситаи ихтилофи луғат ва забон муіимии ман ба душворе
кашида... (Аҷмади Дониш).*

3. *Хор, ки дорад ба забон наштад,
Ғам ба хамидан шиканад бештад.*

Хусрави Деҳлаве

Сермаъноии калима дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарї кардани маънии муайяне ба вуҷуд меояд. Ин модисаро васеъ гаштани маънии калима меноманд. Чунончи, калимаи “бор”-ро гирем. Маънии аслии ин калима чизест, ки аз іое ба іое мебаранд. Маънии ин калима васеъ шуда, вазнине (гароне) ва Ғаму Ғуссаро ифода намудааст: 1. *Тобут монанди шутури пурбор бис±р ба оқистаге роҷ мерафт. Оре, ин тобут пурбор буд, лекин бораи на он боре буд, ки бо іуввати шутур, асп ва инсон наїл ±бад, балки ин бор бори андғи ва алам, Ғам, масрат, миїрон ва мирмон буд, ки кўпайкарони дун±ро камар мешикаст (Садриддин Айне).* 2. *Ниҷоят Ғоратгарон аз назди мо дур шуданд. Бори мо хеле сабук шуда монд. Бори*

*сабуки аш±ро ба хар ва бори гарони Ҷамро ба дил ниҷода равон шудем
(Сотим УлуҶода).*

*Гар кє бар дгш аст бораи дар талоши манзил аст,
Роҷати манзил надорад он ки бораи бар дил аст.*

Соибӣ Исфайоне

Сермаъноии калима аз маъноӣ аслии калима сар мезанад, зеро ки
мамаи маъноҷо дар гирди маъноӣ аслє давр мезананд, яъне маъноҷои
маъноє ба маъноӣ аслии калима алоҷаманданд. Масалан, маъноӣ аслии
калимаи “ргӣ” *ҷеҷра, рухсор буда, сатҷи ҷизе (ргӣ ҷаймон, ргӣ миз, ргӣ нон,
ргӣ моҷ), ҷониб, имкон, ҷора, тобу тоҷатро* ифода намудан маъноӣ маъноии
ин калима аст:

*Ҷашм бар роҷат доранд кҗча-боҶмо мар рғз,
Аз ду рғӣ саф бастанд дар ҷаман хи±бонҷо.*

Сайидои Насафе

*Аз ту буридан, санамо, рғӣ нест,
З-он ки ҷу рғят ба ҷаймон рғӣ нест.*

Авҷадуддини Анваре

*Маро маҷа бояд, агар гуфт рост,
Туро рою рғӣ дабире кӯюст?*

Абулҷосим Фирдавсе

Сермаъноє модисаи тасодуфе, ноғайоне нест ва дафъатан ба вуҷуд
намеояд, зеро ки маъноӣ маъноии калима бо маъноӣ аслии он ҷаробат дорад.
Ҷунончи маъноӣ аслии калимаи “сар” *калла*, номи яке аз узвҷои инсонро
ифода кардани он мебошад. Маълум аст, ки сар дар ҷисми аз мамаи узвҷо

болотари пайкари инсон ёй гирифтааст, аз ёниби дигар... пайкар аз ин узв оғоз мегардад. Дар натиҷаи ба назар гирифтани ёи сар – исми боло маънои маъозии ин калима – *сари кӯи, сари хошок, сари сабза, сари санг* ва монанди инро ба вуҷуд омада бошад, дар пояи ин маъно, ки пайкари инсон аз ин узв (сар) оғоз мегардад, маъниҳои маъозии *сари об, сари чашма, сари ром, сари кӯча* ва Ҷайра падида омадаанд.

Сермаъноии калима дар сурате имконпазир мегардад, ки бо маъниҳои овозҳои ифодагари номи ягон чиз, модисаю аломат модисаю аломати дигари монанд ифода карда шавад. Забони тоҷикиро забони маъоз номидани академик Муҳаммадён Шукуров бесабаб нест.¹ Бо маънои маъозе ифода гаштани маъниҳои дар ин забон зиёда ба чашм мерасад. Масалан, маънии аслии калимаи “лаб” канораи боло ва поини даҳон аст, вале *соғил (лаби дар±), канора, атроф (лаби кишт, лаби бом, лаби гӯр), канораи болои зарф*

(*лаби ти±ла, лаби хум, лаби дег,*) маъноҳои маъозии ин калима мебошад.

1. *Забон кард гӯи±ву, дил кард гарм,
Би±рост лабро ба гуфтори нарм.*

Абдулҷосим Фирдавсе

2. Ва аз лаби ҷайҷун то Фараб як фарсанг аст (“Таърихи Наршаҳе”).

3. *Чун Фиръавн тарки табоҷе накард...
Ба ӯзъ то лаби гӯр шоме накард.*

Саъдии Шерозе

4. *Лаб бар лаби ёму сина бар синаи хум,
То рӯз ба гардани суроҷе дастам.*

Умари Хай±м

¹ 1. М.Шукуров. Забони мо масти мо. Душанбе: «Маориф», 1991

Дар натиҷаи инкишофи маъноии луғавӣ баъзан калимаҳо ба вазифа ва маъноии дигар истифода мегарданд ва ин ҳолат тадриҷан як расмияти муайян мегирад. Ин буд, ки сермаъноӣ як омилӣ мукамал шудани таркиби луғавӣ забон мегардад.

Ғамгунаҳо

Дар забон калимаҳои мавҷуданд, ки шаклан якхела бошанд ҳам, маъноии ӯдогонаро ифода менамоянд. Пайдоиши калимаҳои ҳамшакли гуногунмаъно баҳои ифодаи маъноӣ мусоидат менамоянд, зеро ки теъдоди маъноӣ аз миқдори калимаҳо зиёданд. Баъзе калимаҳои забон дар давраи муайяни инкишофашон шаклан бо ҳам шабоҳат пайдо карда, аз ҷиҳати шакл монанд мешаванд, вале ин гуна калимаҳо аз ҷиҳати баромад ва маъно умумияте надоранд. Масалан, “тор”- нах, ришта, ресмон; “тор”- фарӣ сар; “тор”-торик, тира; “тор”-асбоби мусиқӣ:

Ҷомаи ён чок шуд, торе аз тироман бубахи,

К-аз чунон ришта тавон пайванд кард ин чокро.

Абдураҳмони Ҷоме

Задан мардро теҳ бар тори хеш,

Беҳ аз бозгаштан зи гуфтори хеш.

Абгшақури Балхе

Бикшӯи турра, яъне бинмӯи чеҳра, яъне

Ки расам ман аз шаби тор ба рӯзи рӯино.

Шамсиддин Шӯрин

Монанди мамин, калимаи “шаст” – раїам, “шаст” – асбоби моригире, “шаст” – суръат: *Вай ба мо боз чанд сухани кинояомези нешдор гуфту бошаст баромада рафт* (Фазлиддин Муҳаммадиев).

*Чу дар шаст уфтодаш зиндагонё,
Хаданг уфтодаш аз шастии ёвонё.*

Низомии Ганїавё

*Моё аз мавзаё ба шаст оре,
Модро дертар ба даст оре.*

Низомии Ганїавё

Калимаҳои “бар” – мосил, самар; “бар” – хушкё, Замин; “бар” – оҶш, ба Ҷал низ ба сабаби он ки шакл ва талаффузашон монанданд, мамгуна мебошанд.

Калимаҳои мамоманге, ки талаффузашон як хел буда, маънииҳои ӯдогоноро ифода мекунанд, мамгуна ном доранд.

Дар муайян намудани мамгунаро шаборати шакле самми асосе дорад, зеро дар забони тоїкё бисёр калимае мастанд, ки сохташон як хел бошад мам, мамгуна намешаванд, чунки талаффузашон фарї мекунад: *бино* – иморат, хона; *бино* – бинанда; *сгзон* – феъли амр, *сгзон* – сифат (Офтоби сгзон).

Дар байни калимаҳои сермаъно ва мамгунаро умумият ба чашм расад мам, дар асл аз мамдигар фарї мекунанд. Сермаъноё аз маъноии аслии калима падида меояд, мамаи маъниро дар гирди маъноии асле давр мезананд, яъне бо мам алоаманданд. Вале, мамгунаро калимаҳои ӯдогонаи мамшакланд... ки маънииҳои гуногунро ифода менамоянд... яъне дар байни маънииҳои мамгунаро алоамандие ба назар намерасад. Масалан, маънии аслии калимаи “*реша*” беҳи рустанё буда, маънииҳои маїозии он – решаи дандон, решаи калима мебошанд, ки ба маъноии асле (беҳи рустанё) алоаманданд. Вале, калимаҳои мамшакли зерин дорои маънии

їудогонаанд, ки бо мам іаробате надоранд, яъне калимаҳои мамгуна мебошанд: 1. *Шона* – устухони китф; 2. *Шона* – номи асбоби дандонадорест барои ба тартиб овардани мгй,

Гамгунашаве модисаи забоне буда, дорои роҷҳои хоссаи падое мебошанд.

Гамгунаҷоро бо дарназардошти роҷҳои зомиршавиашон ба тариии зайл гурӯҳбанде кардан мумкин аст:

1. Ба ин гурӯҳ мамгунаҷое мансубанд, ки аз калимаҳои асле ба вуҷуд омадаанд. Ин гуна калимаҳои асле шаклан монанд бошанд мам, аз ҷиҳати баромад ягон умумияти таърихе надоранд: 1) *занг* – гарди зангоре, ки дар рғи металлҷо ба вуҷуд меояд; *занг* – занггла; 2) *чанг* – Ҷубор, гард, хока; *чанг* – панҷаи даст; *чанг* – асбоби мусиқе:

Лаъли сероби ту бигрифт аз майи гулранг ранг,

Кай раво бошад, агар мутриб диҷад аз чанг чанг.

Замири Фор±бе

Аз як канори дашт, ки чангу Ҷубораи бо воситаи борон фурғ нишаста буд, рамаҳои бузу гсфанд намудор гардид. (С. Айнӣ).

Дар ҷара±ни инкишофи забон баъзе калимаҷо ихтисор шуда шаклан ба калимаи дигар монанд мешаванд, ки дар натиҷа мамунаҷо ба вуҷуд меоянд. Масалан, дар забони тоҷике дар ифодаи булбул калимаи “мазордастон” мустаъмал аст. Гоҷо шакли ихтисоршудаи ин калима- “мазор” ба маънии булбул истифода мегардад. Дар натиҷа шакли ктҷшудан “мазордастон”-мазор ба калимаи ифодагари раіам-мазор (1000) шаклан монанд шуда, боиси ба вуҷуд омадани мамгуна гаштааст: *мазор* – шумораи миёдоре (адади 1000); *мазор* – булбул, андалеб. Масалан, дар байти зерини Габиб Юсуфе “мазор”-и аввал ба маънии раіам буда, “мазор”-и дуҷум муродифи булбул мебошад:

Би± ба сайри гулистон нигар ба боҶу бгстон,

Намуда шохи гул макон мазорро мазорро.

2. Ба гурӯи дуҷум рамгунаҷое дохил мешаванд, ки дар натиҷаи инкишофи маъно ва сермаъное пайдо шудаанд. Дар забони адабии мозири тоҷик миёдори муайяни рамгунаҷоро номбар кардан мумкин аст, ки дар натиҷаи инкишофи маънии калимаи сермаъно, яъне дар натиҷаи аз рам дур шудани маъниҷои калимаи сермаъно ва чун калимаҷои ёудогона кор фармуда шудани онҷо ба вуёуд омадаанд: 1) *бор* – мосил, мева; *бор* – вазнине, гароне; 2) *бар* – бор, мосил. мева; *бар* – оғш, бағал; *бар* – вассе, паҷное (бари хона, бари газвор); 3) *меър* – муаббат, иш; *Меър* – Офтоб,

Баромад Меър гарм аз ёлби Ховар...

Барои диданат чун меъри модар.

Мирзо Турсунзода

3. Гурӯи дигари рамгунаҷо ба калимаҷои воёе марбутанд. Баъзан аз забонҷои дигар ба забони тоҷике калимаҷое ворид мешаванд, ки сохт ва тарзи талаффузашон бо баъзе калимаҷои тоҷике мувофиёе меояд: 1) *пул* (ю.) – наёдина... *пул* – кҷпрук; 2) *хор* (р.) – дастаи сарояндагон; *хор* – неши халандаи наботот; 3) *хон* (м.) – подшоҷи муёул; *хон* – дастархон... *Ба фармони ғ ин пулро аз хишти пухта сохтанд, баёоят маҷкам.* (Таърихи Наршахе).

Маро чун Сайидо бошад бар ғ дасти тиче аз пул...

Туро табъе чу май хуррам, маро амвол чу сунбул.

Сайидои Насафе

Хусусиятҷои фавёуззикри рамгунаҷо дар гуфтор ва навишт барои бозии лафзе (таёнис) имконият ба вуёуд меорад. Адибон калимаҷои

мамшакли гуногунмаъноро кор фармуда, порчаҳои айби муассир ва дилчасп нигоридаанд:

Тори зулфатро ёдо машишота гар аз шона кард...

Дастӣ он машишота мебояд ёдо аз шона кард.

Хусрави Деҷлаве

Гуфтам: давои дарди диламро хате навис...

Гуфто: давои чун бинависам? Давои нест.

Камоли Хуҷанде

Ғамин тавр, мамгунаро калимаҳои мамшакли гуногунмаъно буда, яке аз воситаҳои такмили таркиби луғавии забон ва васеъ гардидани маъноҳои гуногуни калима мебошанд.

Калима ва шакли мушобеҳи мамгуна

Дар забон якҷанд гурӯҳи калимаву шаклҳои мавҷуданд, ки аз ҷиҳати шакл ± талаффуз ба мамгунаро монанд бошанд мам, бо ягон хусусияташон аз онҳо фарқ мекунанд, яъне мамгуна шуда наметавонанд. Дар забоншиносӣ ин гуна калимаҳо бо истилоҳҳои омограф, омофон, омоформ гурӯҳбанде карда шудаанд.

Омографҳо

Омограф аз калимаи юнонии “*homos*” - якхела ва “*grapho*” - менависам сохта шудааст.

Дар забон калимаҷоғе мавҷуданд, ки аз нигоҳи сохт ва навишт монанданд, вале талаффузашон гуногун аст. Масалан, калимаи “сғзон” - феъли фармоиш (юлазро сғзон), “сғзон” - сифат - ифодакунандаи марорати баланд (Офтоби сғзон) аз сабаби ҷамшаклу гуногунмаъно буданашон ба ҷамгунаҷо шабоҷат доранд, вале аз ҷиҳати талаффуз фарӣ мекунанд. Сабаби аз ҷиҳати талаффуз фарӣ қардани ин гуна калимаҷо гуногун будани ӯи задашон мебошад. Масалан, дар байти зерини Абғабдуллоҳи Рӯдакӣ омографҳои “марде” (яке дар аввал дигаре дар охири байт) истифода шудааст, ки яке исм (дар аввали байт), дигаре (дар охири байт) шакли ихтисосшудаи феъли таркибии номе мебошад. Аз ин рӯ, ӯи задашон якранг нест. Таҷрибаи ӯи зада боиси фарӣ қардани талаффузи онҷо мегардад:

Марде набувад фитодаро пой задан...

Ғар дастӣ фитодае бигире марде.

Баъзе калимаҳои воҷе, ки шаклан ба калимаҳои тоҷикӣ монанданд, вале талаффузашон фарӣ мекунад, ба шумори омографҳо дохил мешаванд. Масалан, калимаи “атлас” - маҷмӯи харитаҳои ӯрофию геологе калимаи воҷии русе буда, бо калимаи тоҷикӣ “атлас” (як навъи матоъ) як хел навишта мешавад, вале аз нигоҳи талаффуз фарӣ мекунад. Аз ин рӯ, онҷо омограф мебошанд.

Омографшавии калимаҷо рангоми аз як ҷиссаи нутӣ ба ҷиссаи нутӣ дигар гузаштани калимаҷо низ рух медиҳад. Масалан, “даромад” - феъл (Фаррух ба хона даромад), “даромад” - исм (Даромади имсолаи хоҷаге нисбат ба соли гузашта зиёд буд) омограф мебошанд. Азбаски задаи исму феъл якранг нест, бинобар ин талаффузи онҷо низ аз якдигар фарӣ мекунад.

Мувофиқи навиштаҳои боло омографҷоро ба тарии зайл таъриф қардан мумкин аст: “Калимаву шаклҳои навишташон якхелаи

гуногунмаъное, ки танҷо аз ӣҷати тарзи талаффуз фарӣ мекунад, омограф ном дорад”.

Омограф будани калимаҷо асосан дар матн муайян мегардад, зеро калимаҷои имлояшон якхела дар алоҷидагё ба ҷамон маъноӣ дар забон маъмул будаашон фармида мешаванд. Масалан, дар муайян намудани маъно ва вазифаи калимаи “*дида*” дар байтҳои зерин хонанда ± шунаванда саъв намекунад... зеро мавҷеи истеъмом ва маъноӣ умумии матн ба қадом маъно омадани “*дида*”-ро муайян менамояд:

*Дар±и дилам бурун зи соҷил рафтааст,
Ўре, ки дида рафт, аз дил рафтааст.*

Шералё Лоӣ

*Дида гулзори шакарнайвандам,
Ман ба ин хоки Ватан дилбандам.*

Аминӣон Шукӯе

Ғамин тавр, омографӣ калимаҷои ҷамшакли гуногунмаъноеанд, ки талаффузашон фарӣ мекунад. Дар омографӣ ӯи зада якранг нест, баъзан якранг бошанд ҷам, овозҳои таркиби калима якранг талаффуз намегарданд.

Омофонҷо

Калимаҷое мавҷуданд, ки таркиби овозиашон ба ҷамдигар наздик, аз ӣҷати талаффуз ба ҷам монанду ҷамонанг буда, тарзи навишт ва маъноӣ луғавиашон фарӣ мекунад. Ин гуна калима аслан дар навишт гуногун буда, танҷо дар талаффуз ба ҷам монанд мешаванд: *тп* (*тпб* - ҷапшак) *тп* (навъи аслиҷа); *ям* (*ямд* - юмат) - *ям* (ҳамида),

Як навъи омофонҷо дар натиҷаи талаффуз нагаштани овози “*ъ*” ба вӯҷуд меояд: *бад* (*баъд* – пас, сонё) - *бад* (ғанда, зишт); шер (*шеър* - сухани

манзум) - шер (майвони іавиїусса ва дарранда); шгла (шгъла - забонаи оташ, аланга) - шгла (оши мулоим аз биринї); рад (раъд - тундар) - рад (іабул накардан), *Фармони халифaro рад натавонист кард* (“Таърихи Наршахе”).

*Сипоми Рум чун дар±и ігшон,
Чу абри тунду чун раъди хургшон.*

Низомии Ганїаве

Азбаски овозҳои “з” ва “с” мамвазнд, аз іиҷати іои ташкил±бе ва тарзи талаффуз фарї надоранд (танҷо мамсадои “з” іарангдору “с” беіаранг аст), калимаи “дарз”-ро дар шакли “дарс” талаффуз карда омофонро истифода барад мам, шунаванда нодуруст будани мавриди истифодаи калимаро ± тамоман мис намекунад, ± ба зуде муайян карда наметавонад.

Омоформҷо

Яке аз шаклҳои баъзе калимаҷо аз лиҷози сохту таркиб ва талаффуз ба калимаи дигар монанд мешаванд. Ин гуна калимаҷо танҷо аз іиҷати вазиҷаи дастуриашон фарї мекунанд: *їгї* (исм) - *їгї* (феъл); *бар* (исм) - *бар* (феъл); *ггї* - мар чизи кулгла (исм) - *ггї* (феъл),

Монандии ин калимаҷо маҷдуд буда, танҷо дар як шакли дастурии феълҷо ба назар мерасад, бинобар ин омоним шуда наметавонанд.

Дар омоформҷо іои зада фарї намекунад, зеро ки онҷо аз як миїо иборатанд: дор (воситаи іатли гунаҷқорони маҷкум) - дор (феъл):

*Сухан бифғанад минбару дорро,
Зи сгрох берун кашад морро.*

Абгшақури Балхе

*Муаббат! ± маро Іарїи гуноҷ дор!
Ва ± аз мақри номардон нигоҷ дор.*

Калимаҷое, ки сохту таркиб ва талаффузашон якхела буда...
вазифаи дастурии гуногун доранд, омоформ номида мешавад: хор (исм) -
хор (феъл) ...

Ҷайд бояд қард, ки дар адабиёти забоншиносе ваёте ки сухан дар
бораи калима ва шакли мушобеҳи мамгунаҷо меравад, омофонҷо баъзан
омоформҷо истисно мешаванд ± *“Калимаҷои гуногуне, ки як хел талаффуз
шаванд мам, мар хел навишта мешаванд”* гуфта калима ва таркиби
зерин барои мисол оварда шудаанд: *инсон – ин сон, дотор – ду тор, хумор
– хум ор, дуён – ду ён, дастӣ ± р – дастӣ ± р*. Ин гуна мисолҷо дар асар¹
фасли *“Омофон”* дар асари дигар² дар фасли «Омограф» дода шудаанд, ки
шубҳаоваранд. Маълумоти нисбатан пурра дар хусуси омофонҷо дар
*“Забони мозираи тоҷик”*³ оварда шудааст. Дар ин асар омофон ба тарии
зайл таъриф қарда шудааст: *“Калимаҷои омонимиро, ки бо ёнунияти
фонетике ташаккул ±фтаанд, омофон ± омонимҷои фонетике
меноманд”*. Ин ёо мам хато рафтааст, зеро ки омофонҷоро *“калимаҷои
омониме”* номидаанд. *“Омофонҷо”* калимаҷоеанд, ки танҷо дар нуті
талаффузашон бо мам наздик шаванд мам, дар навишт гуногунанд, бинобар
ин *“калимаҷои омониме”* номидани омофонҷо дуруст нест. Дар хусуси
калима ва шакли мушобеҳи мамгунаҷо дар асари дигар⁴ маълумоти
муфассал оварда шуда, баъзе фикриҳои иҷмоле ғишан қарда шудааст.

Ғамин тавр, омофонҷо, омографҷо ва омоформҷо калимаҷои
мушобеҳи мамгунаҷо буда, аз ёҷати мувофиқ набудани талаффуз бо
навишт ва шакли калима бо вазифаи дастуре аз мамгунаҷо фарі мекунанд.

Паронимҷо

¹ Ў.Ҷусейнов., К.Шукурова. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: «Маориф» 1983 с.142

² Ғ.Тоҷирова. Лексикаи забони адабии тоҷик.-Душанбе: 1967. с. 16

³ А.М.Ғминов, М. Муаммадиев, С.Ҷошимов. Забони тоҷик. Лексика, УДТ, 1981, С. 25

⁴ М.Муаммадиев, Ў.Талбакова, Ю.Нурмамадов. Лексикаи забони тоҷик. ДМТ, 1997 С.28-34

Дар забони тоїке калимаџое мавїуданд, ки аз їџати талаффуз то андозае наздиџе доранд ва џамоџанг мебошанд. Забоншиносон ин гуна калимаџоро пароним номидаанд. џамоџангии паронимџоро бо џамоџангии омофонџо омехта кардан дуруст нест. Ёамоџангии паронимџо аз џамоџанге – шабоџати овозии омофонџо фарї мекунад. Дар омофонџо овозџои фарїкунанда џамсадоџои їуфтанд, ки онџо танџо дар беїарангию їарангноџе фарї мекунанд. Масалан, дар омофонџои “дарс” (*дарз - дарс*), *бут* (*буд - бут*), “*тгп*” (*тгб - тгп*), “*афгор*” (*афкор - афгор*) џамин маъне ргшан мушорїда мешавад. Дар таркиби ин калимаџо (*дарз - дарс, бут - бут, тгб - тгп, афгор - афкор*) џамсадоџои џамнисбати *з-с, д-т, б-п, г-к* мавїуданд, ки тарз ва мавїеи ташкил±биашон як хел буда, фарїашон танџо дар їарангноџу беїаранг талаффуз шудани онџост. Вале дар паронимџо џамоџанге (ба џамдигар наздик талаффуз шудан) дар талаффузи калима џис карда мешавад... на дар овозџои їудогонаи таркиби он. Аз їониби дигар... дар овозџое... ки боиси пароним шудани онџо мегарданд... аз їџати їои ташкил±бе ва тарзи талаффуз якранге ба назар намерасад. Масалан... талаффузи калимаџои *базм - разм - назм* ба џамдигар наздик аст... дар онџо џамоџанגיע низ џис карда мешавад. Аммо џамсадоџое... ки онџоро фарї кунонидаанд ва боиси пароним гардидани онџо шудаанд (*б-р-н*)... аз їџати їои ташкил±бе ва тарзи талаффуз гуногунанд: *б* - овози џамсадои їарангноџи лабии зич... *р* - овози џамсадои пешизабонии ларзон... *н* - џамсадои пешизабонии зич... сонанти димоїе мебошад. Монанди џамин... дар паронимџои *барг-барї... ганї-ранї* џамсадоџое... ки боиси паронимшавии онџо гаштаанд (г-ї... г-р) аз їџати їои ташкил±бе ва тарзи талаффуз аз џамдигар фарк мекунанд. Ёамин гуна хусусият дар калимаџое... ки садоноџо боиси паронимшавии онџо гаштаанд... низ ба мушорїда мерасад. Масалан... паронимџои *маџол-маџал... милк-мулк* аз џамин кабиланд.

Дар як навъи паронимҳо яке аз калимаҳо бо кам ± зи±д будани овозе меояд... ки дар ин ҳолат низ талаффузи онҳо дар шакли паронимҳо сурат мегирад: *азм-назм... нав-навъ... гш-гшит... даф-дафъ... мурват-муруват...*

Ин буд... ки паронимҳо бо омофонҳо ягон умумияте надоранд ва ба калимаву шаклҳои мушобеҳи мамгунаҳо низ мансуб нестанд.

Мувофиқи гуфтаҳои боло ба паронимҳо ба тариии зайл таъриф додан мумкин аст: *“Калимаҳои мамонанги аз ҷиҳати талаффуз ба мам наздик... ки маъноҳои гуногуни лулаве доранд... пароним номида мешаванд”*.

Дуруст талаффуз намудан ва истифодаи бамавриди калимаҳо... ки дорои шакли паронимианд... нависандаю хонанда ва ± шунавандаро аз хатоҳои имлое ва нодуруст ғамидани маънии калимаҳо нигоҳ медоранд... зеро паронимҳо баъзан дар ғамидани маънии калимаҳо ва ифодаи фикри бикр ҳалал мерасонанд. Масалан... агар калима дуруст талаффуз карда шавад... меӣ ҳақ шунаванда *“сарв”*-ро дар шакли *“савр”* намешунавад ва *“сарв”* номи дарахтро бо *“савр”* - номи моҳ омехта намекунад.

Дар забони тоҷик паронимҳо зи±д нестанд. Паронимҳои *“ғанӣ-ранӣ”*... *“сиришт - сиришк”* паронимҳои асле буда... ба забони тоҷик мансубанд. Иисми зи±ди паронимҳо ба калимаҳои воле вобастаанд. Баъзе калимаҳои воле бо калимаҳои забони тоҷик пароним шудаанд. Масалан... дар паронимҳои *барг-барӣ... сарв-савр... кафш-кашф... дама-дамо... замин-зомин* калимаҳои волии арабе бо калимаҳои тоҷик пароним шудаанд. Дар паронимҳои *мард-март... озод-азот... дгст-дуст...* бошад... паронимшавии калимаҳои русе бо калимаҳои тоҷик ба назар мерасад. Паронимҳо дар калимаҳои воле... ки маъношонро шунаванда ба зуде фарӣ карда наметавонад... бештар ба амал меоянд. Масалан... паронимҳои *мавсим-мавсум... сарф-сарфа, тасвир-тафсир, алам-аълам,*

даво-даъво, iaъp-iaup, шаид-шоид... сирф-сифр аз калимаҳои арабе ба вуҷуд омадаанд. Аммо паронимҳои *алимент-элемент... рол-рул... ордер-орден* ба калимаҳои вомии русе мансубанд.

Гамин тавр... пааронимҳои калимаҳои аз ҷирати талаффуз ва маъноанге ба мам наздиканд, ки аксар дорои маъноҳои гуногуни луғавӣ буда, ба калимаву шаклиҳои мушобеҳи мамгунаҳои муносибате надоранд.

Муродифӣ

Дар таркиби луғавии забон калимаҳои мавҷуданд, ки шаклиҳои гуногун дошта бошанд мам, маъноҳои якхела ва ± ба мам наздикро ифода менамоянд. Забонишиносон ин гуна калимаҳои муродиф номидаанд.

Ду ва ± зи±да калимаҳои... ки дар шаклиҳои гуногун маъноҳои якхела ± ба мам наздикро ифода менамоянд... муродиф ном доранд.

Бо дарназардошти ифодаи маъно муродифӣ ба маммаъно ва наздикмаъно ӯдо кардан мумкин аст. Муродифӣ маммаъно аз ҷирати таносуби услубе фарӣ доранд, аммо дар мавриди дигар шабеҳи якдигаранд. Масалан, мурдифӣ “мурдан”, “вафот кардан”, “фавтидан” маммаъно бошанд мам, аз ҷирати таносуби услубе фарӣ мекунанд. “Мурдан” ба сифати воқиди умумистеъмоле дар мама маврид – мам нисбат ба инсон ва мам нисбат ба предметҳои дигар метавонад истифода гардад. Аммо... “вафот кардан” ва “фавтидан” ба услуби оле мансубанд. Зи±да аз он, “вафот кардан” ва “фавтидан” маъзи инсон буда, нисбат ба предметҳои дигар кор фармуда намешаванд. Бинобар ин “Фалоне мурд”... “Гов мурд” гуфтаи равост... аммо ӯе мумкин нест... ки “Гов вафот кард” гем. Дар байни исме аз калимаҳои муродифии наздикмаъно тафовути бештар... дар ми±ни исми дигари онҳо фарӣ андаке мушоҳида мешавад. Масалан... калимаҳои “*гирифта*”... “*ситондан*” ва “*рабудан*”... ки ба муродифӣ наздикмаъно мансубанд...

аз лицози маънои умумии ба даст даровардани чизе монанданд... вале дар ба±ни iузъи±ти ин маъне дар байни онҳо тафрикаи нозуке iой дорад: “*гирифтан*” маънои мазкурро ба тарии муарраре... “*ситондан*” згран гирифтан... “*рабудан*” зуд... чобукона гирифтанро мефаимонад.

Ҷайд бояд қард... ки марчанд баъзе муродифҳои маммаъно дар ифодаи маъне баробаранд... аммо мар кадоми онҳо маъниро бо ягон хусусияти ба худ хос ифода менамоянд. Муродифҳо бо теъдоди маънои лулаве... тобишҳои маъноиашон... ± бо хусусиятҳои услубе ва мансубияташон ба ин ± он намуди нуті... ± аз iирати дараiаи истеъмоли ва ± бо имконияти бо дигар калимаҳо муродифшави доштанашон аз якдигар фарі мекунанд. Масалан... силсилаи муродифҳои “*аср... iарн... сада*”; “*сурх... ашмар... арiувон*”; “*кор... меънат... машулият*”-ро ба гурӯҳи яқум дохил қардан мумкин аст... зеро калимаҳои силсилаи муродифоти мазкур iайр аз маънои умуми бо маънои лулави дигарашон... тобиши маъноиашон аз якдигар фарі мекунанд. Ба ин маъне калимаҳои силсилаи муродифии “*аср... сада... iарн*”-ро барои мисол меоварем. Калимаи “*аср*” дорои маъниҳои зерин аст: 1) *iарн... сада*; 2) ваiти байни пешин ва шом. Калимаи “*сада*” бо маъниҳои: 1) *аср... iарн*; 2) дастаи садкаса; 3) номи яке аз iашнҳои истифода мегардад... вале калимаи “*iарн*” дар забони адабии мозираи тоiик танҳо бо маънии *аср... сада* маъруф аст. Аз мушоҳидаи маъниҳои ифодакардаи калимаҳои силсилаи “*аср...сада... iарн*” бармеояд... ки теъдоди маъниҳои ин калимаҳо якранг нест ва онҳо танҳо бо як маъне (ифодаи сад сол) муродифанд ва бо тобишҳои маъноиашон аз якдигар фарі мекунанд. Калимаҳои силсилаи муродифҳои “*рiй... чеира... рухсора... лио... симо... шакл... афт... башара... сумот*” ба гурӯҳи дуҷум мансубанд... зеро ки калимаҳои “*чеира*”, “*рухсора*”, “*симо*”, “*лио*” дорои тобиши миссия муассирии мусбат буда... калимаҳои “*шакл*”, “*афт*”, “*башара*”, “*сумот*” дорои тобиши миссия муассирии манфе мебошанд, вале калимаи “*рiй*” мгътадилмаъност:

Моџ чун чеџраи зебои ту нест...

Мушик чун зулфи дилорои ту нест.

Авџадуддини Анваре

Осори хавфу фазаъ дар башараи ±рони худ мушоџида кард.
(“Равзатуссафо”).

Рџџ зи меџроб кай карде... агар на дар биџишт...

Бар умеди нону деги џалаву џалвост.

Носири Хусрав

Калимаџои силсилаи муродифџои “*чаши*, *дида*, *нарџис*” ва “*Офтоб*, *Хуршед*, *Шамс*” ба гурџи сеџом мутаалиџанд... чунки “*Офтоб*” луџати мгътадилмаъно ва умумиџестеъмолиџт, вале “*Хуршед*” ва “*Шамс*” калимаџои китобе буда, дар гуфтуџуџи муџарраре истиџода намешаванд. Монанди џамин, “*чаши*” хусусияти умумиџестеъмоле дорад... вале “*дида*” ва “*нарџис*” калимаџои китобианд.

Калимаџои муродифџи “*џад*”-џомат”... “*Зџџра-Ноџид*”-ро ба гурџи чорум... џъне ба гурџи муродифџое дохил кардан мумкин аст... ки танџо бо мавџеъ ва андозаи џстеъмол – дараџаи џстеъмолашон фарџ мекунанду халос. Ин гуна муродифџо аз џџати иџодаи маъне фарџ надоранд.

Ба гурџи панџум муродифџое мансубанд... ки ба џайр аз маънои муродифџи худ боз бо дигар калимаџо низ џобилияти муродифџаве доранд. Масалан... калимаџои силсилаи муродифџи “*пир... мгџсафед... кџџансол*”-ро ба џамин гурџи дохил кардан мумкин аст. Ғар кадоми ин калимаџо дорои хусусияти сермаъное буда... бо џкдигар танџо бо џке аз маъниџояшон муродифџ мешаванд. Масалан... калимаи “*пир*” ба маънои солхџрда... умрдида бо калимаџои “*мгџсафед*” ва “*кџџансол*” муродифџ мешавад... аммо дар маънои саромади џгон равия (пири кор)... раџнамои тариџат бо калимаџои “*шайх*” ва “*муришид*” муродифџ мешавад:

Тавоно бувад џар ке доно бувад...

Зи дониш дили пир барно бувад.

Абуліосими Фирдавсе

Гар зи пеши худ биронє чун саг аз масїид маро...

Сар зи мукмат барнадорам чун мурид аз гуфти пир.

Саъдии Шерозе

Аз фикрҳои фавузузқир маълум мегардад, ки муродифро аз якдигар бо яке аз хусусиятҳои фарӣ мекунад, бинобар ин фикри дар забон мавҷуд будани муродифоти мутлақ дуруст нест.

Чи тавре ки дар боло ишора рафт, гурӯҳи калимаҳои муродифе, ки маъноҳои ба ҳам наздикро ифода мекунад, силсилаи муродифот номида мешавад. Дар силсилаи муродифот яке аз калимаҳо доираи истеъмоли васеъ дошта, дар маъноҳои гуногун калимаҳои дигари муродифро иваз мекунад. Ин калимаҳо сарсилсила меноманд. Чунончи, дар силсилаи муродифоти “калон, бузург, азим, кабир” калимаи “калон” сарсилсила аст. Калимаҳои муродифе дар луғатҳо аз ғайри сарсилсила дода мешавад.

Муродифро асосан бо ду роҷ ба вуҷуд меоянд: 1) аз мисоби калимаҳои забони адабе ва шеваҳо, 2) аз мисоби калимаҳои воҳе.

Роҷи аввали пайдоиши муродифро ба калимасозе, калимаҳои шеваге ва модисаи вулгаризм, табу, эвфемизм марбут аст: а) калимасозе: *далер-нотарс, шӯроғатманд, диловар*; калимаҳои шеваге: *таъхир-майл, бедона-вартиш, сарак-хӯшаи Ҷалладона, уребча-сарбанд (ғаймоли қҷҷақ)*; б) вулгаризм: *ошомидан-ғурт қашидан, танбал-ғарданҷафс*; в) табу: *мор-беном; қаждум-ноғуфтани*; г) эвфемизм: *мурдан-вафот қардан, фавтидан, аз дун± гузаштан*

Роҷи дуҷоми пайдоиши муродифро ба калимаҳои воҳе марбут аст. Як иҷси калимаҳои воҳе муродифро тоӣке доранд, аммо баъзеи онҳо бо калимаҳои воҷи дигар муродифанд: 1) тоӣке-турке (ғзбеке): *абрг-юш, деҷа-иҷшӯи, посбон-ҷаравул, гунӣшқ-ҷумҷуи, дарафш-бигиз*; 2) тоӣке-

арабе: хирад-аїл, доно-олим, душман-хасм, омгзгор-муаллим; 3) тоїйке-русе: ргзнома-газета, миз-стол, курсе-стул, ронанда-шоф±р; 4) арабе-турке (гзбеке): миїроз-їайче, сипоџ-Ішун, аргс-келин; 5) русе-арабе: проект-лоїџа, протсес-їара±н, арифметика-џисоб

Хелџои муродифџо

Муродифџо дорои хелџои зерин мебошанд:

1. Муродифџои маџџуме (идеографџе). Дар ин намуди муродифџо маџџуми умумии предмету џодиса ва аломати онџо иџода ме±бад: *иззат-бузургџе, арїмандџе; далел - бурџон, муїїат; макр - фиреб, џила*

2. Муродифџои услубџе. Муродифџое, ки як предмету џодиса ва аломати онџоро ном мебарад, вале бо тобиџџои услубџе фарї мекунанд: *бахт - саодат, иїбол; Офџоб – Хуршїд, Шамс.*

Муродифџои “Офџоб”, “Хуршїд”, “Шамс” дар иџодаи номи ситора муродифанд, вале аз їїџати дараїаи истеъџол фарї мекунанд: “Офџоб” луїати мгџтадилмаъно, умумиистеъџоле буда, “Хуршїд” ва “Шамс” калиџаџои китобе ба шумор мераванд. Бинобар ин мо дар гуџтуџги одде “Офџоб баромад” меџџем, ки ба џама фарџмост. Аммо дар ин маврид “Хуршїд ± Шамс баромад” гџем хандаовар мебуд.

3. Муродифџои калиџаџаџе-фразеолоџеџе. Дар ин намуди муродифџот ибораџои рехта ба воџидџои луїаве муродифџ мешаванд: *пахта – тїллои саџед, ошїї шудан – дїл додан, дїл бохтан, барџи сабз - џадя.*

Масъалаи муродифџо дар назар наџошта, дар бораи услуби суханронџе, иџодаи фикр – восїтаџои забон сухан рондан мумкин нест. Услуб, сарџи назар аз гуногуње ва доїраи амали±џи худ, аз доїраи таркиби луїаве берун баромада наметавонад ва дар џамон џудуд амали±џ меџузаронад. Калиџа ва ибораџо џам вобаста ба шароїт, ваїт ва мавзџъ хусусїяџџои гуногуни услубџе меџиранд. Вазїџаи услуб инџихоби калиџа,

дуруст ва ба мавіеъ ифода кардани фикр бо воситаи калимаҷо мебошад. гангоми интихоби калима аз силсилаи калимаҷои муродифот мавіеи истеъмол, обуранги бадеъ ва аз ҷиҳати ифоданоке таъсирнок будани он ба ҷисоб гирифта мешавад.

Хусусияти услубии муродифҷо бамаврид, дуруст кор фармуда шудани калима ва ибораҷо, аз онҷо ҷамҷун воситаҷои ба±не ва тасвирии пуробуранг истифода бурдан мебошад. Ин гуна калимаҷо муносибати ҷиссию муассирии муаллифҷо нисбат ба шахси тасвиршаванда муайян менамоянд.

Муродифҷои ӯфғ

Нависанда ± мутакаллим бо маъсади тафсили маъне, таъкиди фикр ва пуртаъсиру ӯвватнок намудани ба±н аз муродифоти ӯфғ истифода мебарад. Муродифоти ӯфғ аксар аз ду калимаи наздикмаъно ташкил ме±банд. Калимаҷои таркиби муродифҷои ӯфғ маънои луғавии худро нигоҳ медоранд ва калимаи дуюм барои таъсирноку пурӯвват намудани калимаи аввал мусоидат менамояд. Азбаски муродифоти ӯфғ ҷар дафъа бетайир мавриди истифода ҷарор мегиранд, ба ибораҷои фразеологе шабоҷат доранд. Фарғи муродифҷои ӯфғ аз ибораҷои фразеологе дар он аст, ки онҷо аз калимаҷо таркиб ме±банд, ки маънои луғавиашонро аз даст наодоанд. ӯзъҷои муродифотии луғавии ӯфғ тавассути пайвандаҷои пайҷами ва,-у (-ю, -ву) алоҷаманд мегарданд: *Лекин барои нола ва шевон кардан хомғи монд.* (С. Айне). *Намеғем, ки боиси ин моҷаро маҷғони дил буд, боиси ин кор эҷсосоти дохиле камбудию ноғсичҷои анвои башар буд.* (Ѓ. Икроме). *Фар±ду фиғони гро ноғғунида ангоғта, бо ҷамон виғор ва тамғини аввалиашон ба роҷашон давом мекарданд.* (С. Айне).

Дар забони тоғике баъзе калимаҷои мураккабе, ки ӯзъҷоғшон нисбат ба якдигар муродифанд, дар як тарғиб муродифи ӯфғ шуда меоғанд:

Такудав ва тохтутози чандртза... мамаро чунон монда карда буд, ки аз мурда фарташон намонда буд. (С. Айнё). Баъзе муродифтои ёфт бо муродифоти ёфти дигар хусусияти муродифе пайдо кардаанд: фикру-андеша – фикру ха±л, фикру зикр, андешаю ха±л; ёбру зулм – ёбру ёафо, ёбру бедод, ёафову ситам, зулму ситам ... Дар ин молат дар таркиби муродифоти ёфти дигар яке аз ёзъмои муродифи ёфти асосе такрор мешавад.

Муродифто хусусиятмои зи±ди услубе доранд. мангоми нигориш истифодаи бамавриди онро амамияти калон дорад. Бо хусусиятмои муими услубе чида шуда омадани муродифоти ёфт дар яке таркиб модисаи нав нест. Ин гуна модиса дар адаби±ти классике мам ба мушомида мерасад:

*ёиревону гир±ну фар±дхон,
Бирафтанд яксар бар назди шон.*

Абулйосими Фирдавсе

Ду ёфти муродифе дар як молат мам муродифи якдигар шуда меоянд. Дар ин тарзи истифодаи муродифтои ёфт такрори маъно ба назар намерасад, балки чунин тарзи истифода барои пурраю ргшантар ифода кардани маъне мусоидат менамояд: *ону воу нолаю афшон, дарду аламу андги. (С. Айнё). Дар ин дам чашмони тро ашкмои хаиму Ёзаб, сиришкмои хаиму ниор гирифта буд. (Г. Карим). Гиряву зориомо ту, нолаю фар±дмои ту фоида надоранд. (Ё. Икроме).*

Мутаодмо

Мутаодмо яке аз категориямои муими лулаве буда, вазиамои гуногуни лулаве ва услубиро адо менамоянд. Мафмои мутаод ба маънои

луҶавии калимаҷо марбут аст. Калимаҷои мутазоде аз ӣрмати маъно муҶобили мамдигаранд ва дар матн низ мамин гуна вазифаро иӣро менамоёнд¹. *Калимаҷои гуногуншакли ифодагари мафҳум ва маъниҷои ба мам зид мустазод ном дорад*. Одатан калимаҷое, ки мафҳуми сифате доранд ва ± ба аломате ишора мекунанд, дорои мустазоданд. Масалан, калимаи “баҷор” ба “тирамоҷ” аз он сабаб мутазод мешавад, ки онҷо аломатҷои сифатии зид доранд, яъне аломати сифатии баҷор гул буда, аз они тирамоҷ хазон аст.

Калимаҷои мутазоде аз ӣрмати пайдоиш ба ду гурӯҳ иӯдо мешаванд:

1. Калимаҷое мутазод мешаванд, ки баромади луҶавиашон гуногун буда, решаи онҷо якранг нестанд: талх-ширин, бад-хуб, паст-баланд, гарм-сард, шод-маҷзун

*Эй маҷи хирғамнишин, аз рух барафкан пардари,
Шод кун, охир, гаҷе дилҷои Ҷампарвардари.*

Абдураҷмони Ҷоме

*Шукуфта боз бихандиду лутфи хандаи т,
Нишот бо дили маҷзуни ошиҶон овард.*

Убайди Зоконе

2. Калимаҷое хусусияти мутазоде доранд, ки онҷо воридҷои луҶавии мамреша буда, тавассути пасванду пешвандҷои гуногун сохта шудаанд: *боирода-беирода, тавоно-нотавон, боаҶл-беаҶл, доно-нодон, боадаб-беадаб...*

*Тавоно бувад, маҷ ке доно бувад,
Зи дониш дили тир барно бувад.*

АбуҶосими Фирдавсе

Таҷаммул кун, эй нотавон, аз Ҷаве,

¹ М.Муҷаммадиев. Очеркҷо оид ба лексикаи забони мозираи тоҷик, Душанбе 1968. С. 27-33; Ҷ.Тоҷирова.

Ки ргзе тавонотар аз вай шавс.

Саъдии Шерозе

Мутазодмо се хел мешаванд: мутазодмои лулаве, мутазодмои маъное (семантике) ва мутазодмои услубе.

1. *Мутазодмои лулаве.* Дар ин навъи мутазодмо калимамо маънои лулавии ба мам зидди худро берун аз матн низ нигоҳ медоранд: тар-хушк, паст-баланд, талх-ширин, сер-гурусна, арзон-имат, пир-явон, бис±р-кам

2. *Мутазодмои маъное (семантике).* Мутазодмои маъное мутазодмоеанд, ки дар онҳо айни як калима маъниҳои ба мам зидро ифода мекунанд. Чунончи, калимаи “бебамо” маъниҳои мутазоде дорад: бебамо-имат; бебамо-беарзиш (имате надорад), ± ки сазо-сазовор; сазо-язо ва монанди инҳо.

Сикандар бифармуд, к-орад шитоб,

Сазои набишта нависад явоб.

Низомии Ганяев

Голи дил медонад он шгху таюфул мекунад,

Ин сазои он, ки сирри шириро измор кард.

Бадриддини Гилоле

3. *Мутазодмои услубе.* Гоҳо дар нигоҳи суханварон калимаҳои Гайримутазоде дар матн зидмаъно мешаванд, ки ин навъи мутазодморо мутазодмои услубе меноманд. Масалан, калимаи “зард” аслан мутазоди “сурх” нест, вале дар нигоҳи нависанда мутазод кунанд дар аломати солимӣ мебошад: Ранги зард ба рғи сурх, мазинӣ ба қоқ-қоқи баланд бадал шуд. (Г. Карим).

Мутазодморо аз нуқтаи назари ифодаи мафҳумҳои сифате ва ± аломатҳои сифате ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

Лексикаи забони адабии мӯзирои тоҷик, Душанбе. 1967. С. 20-21.

а) Мутазодное, ки мафуми модисамои табииро ифода мекунад: *ргшино-торикс, гарм-хунук, гарме-хунукс, тар-хушк, шукуфтан-пажмурда шудан... .*

б) Мутазодное, ки молат ва фаъолияти инсонро ифода мекунад: *йавонс-пирс, сицат-бемор, зинда-мурда, пурзгр-заиф, хушбахтс-бадбахтс, фаъолс-танбалс, йавон-пир... .*

в) Мутазодмои ифодагари мафуммои замоне: *шаб-ргз, зимистон-тобистон, пагоме-бегоме, барвайт-бевайт, ргзона-шабона, пеш-баъд...*

г) Мутазодное, ки сифат ва хислатмои гуногуни предметро мефаъмонанд: *калон-хурд, сафед-си±и, наИз-бад, ширин-талх, рост-дуртI, арзон-имат, маст-муш±р, сер-гурусна, далер-тарсончак, шердил-буздил ...*

д) Мутазодмои ифодакунандаи мафуммои марбути мисси±т, кайфият ва ба зумури онро вобаста: *дгст-душман, муаббат-нафрат, эмитром-танафур, зиндадилс-маъюсс, хурсандс-Иамгинс, бадс-некс ...*

д) Мутазодмои ифодакунандаи мафуммои гуногун: *дур-наздик, васеъ-танг, Iафс-борик, шимол-йануб, шарI-Иарб, боло-по±н, ин йо-он йо, пеш-аIиб ...*

Мутазодро аз йирати сохт ба хелмои зерин йудо кардан мумкин аст:

1. Мутазодмои содда: гарм-хунук, тез-суст, нек-бад, тар-хушк, шаб-ргз....

2. Мутазодмои сохта: босавод-бесавод, барвайт-бевайт, дгсте-душманс, пагоме-бегоме, бадс-некс, хурсандс-Иамгинс, шабона-ргзона ...

3. Мутазодмои мураккаб: хушбахт-бадбахт, шердил-буздил, сермосил-каммосил, зиндадил-мурдадил....

Мутазодро дар нигориши воёа ва молатмои мухолиф чун воситамои муими услубе мавриди истифода Iарор мегиранд: “*Худовандо, ту, ки тавонистс Савринисо барин духтари малоиксифат ва паричеира офаридс, чаро ба падари вай ин Iадар хислатмои Iайринсониро додс?*”

Чаро ин фаришта, вай шайтон? Чаро ин паре, вай дев? Чаро ин йон, вай айал? Чаро ин тимсоли накте, вай намунаи баде? (Ї. Икроме). Дар ин порча калимаҳои муродифии йон-айал, фаришта-шайтон, дев-паре, малоиксифат-Ҷайринсон... чун воситаҳои муқобилгузоре вазифаҳои муқимии услубиро иро намуда, ба тасвири нависанда обурани баде бахшидаанд.

Мутазодҳо дар таркиби зарбумасалу маҷро ва ибораҳои фразеологе низ чун воситаи услубе мавриди истифода ҷарор гирифтаанд: *булбул аз хонаи акка, сер че парвои гурусна, аз дар ± ятра, душмани доно бе аз душмани нодон, адабро аз беадаб омгз, доно донаду пурсад, нодон надонаду напурсад...*

Ғамин тавр, мутазодҳо ду ва ± зи ± да калимаҳои мебошанд, ки дар онҳо маъно, молат, хислат, сифати предмет ва амали ± ти он ба тарзи муқобилгузоре ифода карда мешаванд.

Мутазодҳои ҷуфт

Мутазодҳои ҷуфт бо маънади аниқу равшан ва амиқ ифода намудани ихтилоф аз калимаҳои мутазоде тавассути пайвандаҳои пайвастандандаи ва, - у (-ю, -ву) ташкил мекунанд, чун воқидҳои фразеологе мар дафта дар як шакл мавриди истифода ҷарор мегиранд. Фарқи мутазодҳои ҷуфт аз воқидҳои фразеологе дар он аст, ки дар таркиби мутазодҳои ҷуфт маънои луғавиашонро нигоҳ доштани калимаҳои: *Дар дили ӯ андӯ ва шодӣ, дар сари ӯ хаҷӯи ширин ва талх ва дар рағу пайи ӯ хунҷӯи ҷару Ҷазб ҷавлонанд. (С. Айне). Хешу табори ӯ, ки аз демоти дуру наздик омада буданд, моло фикри бозгаиштан надоштанд. (С. Улуғзода). Иши дороиву нодоре, фарқи нажодӣ ва мазҷбро намедонад ва эътироф намекунад. (Р. Ҷалил).*

Дар молати чида шудани мутазодмои ӯфт пайвандаки “ва” ду ва зи±да ӯфтҷоро бо мам мепайвандад: *Зану мард, пиру ӯвон, ва хурду калони ин демаи бузург.... мамаге ба болои бомҷо баромада, чуввосзанон фар±д мекашиданд.* (С. Айне). Доираи истифодаи пайвандаки “ва” дар назм барои пайвастании мутазодмои ӯфт ва ӯзъмои онҷо нисбат ба Ҷаринааш -у(-ю,-ву) хеле мардуд аст. Дар баъзе мутазодмои ӯфт ӯи ӯзъмо устувор нест. ӯзъмои мутазодмо ӯи мамдигарро иваз кунанд мам, маъноии мутазодии онҷо бетаҶир мемонад:

*Рафт он ки мудом дар ма±таш,
Ҷангид ми±ни обу оташ.*

Абдусалом Демоте

*Ҷар касе ки шавад зи ӯнаш сер,
Оташу об яке бозичаест.*

Ансоре

ӯзъмои баъзе ӯфтҷои мутазоде тавассути пайвандаки ӯдоии ± ... ± пайваст мешаванд: ± *ма±т ± мамот; ± марг ± ма±т.*

Мутазодмои ӯфт на танҷо ба маъноии асле, балки ба маъноии маёзе низ истифода мешаванд: пастию баландии роҷ (асле) – пастию баландии зиндаге (маёзе); ргзмои гарму хунук (асле) – дуҷои гарму хунук (маёзе); Зи±данисо баъди он воҶеа аз ӯйҷои дуру наздик дуоҳонҷои “згр” суроҶ карда, ба нону малво мар гуна дуҷои гарму хунук хонда оварда ба писару келинаш мехгронд. (Абдусалом Демоте).

Мутазодмо ба Ҷайр аз калимаҷои муҶобилмаъно будан чун яке аз воситаҷои услубе дар асарҷои бадее мавриди истифода ӯарор мегиранд:

*Бихандад лола бар саҷро ба сони чеҷраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Маёун.*

Абгабдуллоҷи Ргдаке

*Замину замону макон офарид,
Тавоноию нотавон офарид.*

Абулїосим Фирдавсе

*Хуб буд, бад буд, мар че мам бошад, ргзмое, ки мамроии ту
гузаронидам, дар ма±ти бадбахтонаам аз ргзмои дурахшонам ва
хушбахтам мешуморам. (Г. Карим).*

Савол ва супорищо

1. Че гуна калимаџоро якмаъно меноманд? Фикратонро бо мисолџо асоснок кунед.
2. Калимаџои якмаъно чанд вазиџа доранд? Вазиџаџои онџоро бо мисолџо џармонда диџед.
3. Дар бораи калимаџои сермаъно чиџоро медонед? Фикратонро бо мисолџо исбот кунед.
4. Сермаъное че гуна модиса аст? Мисол гџед.
5. гамгуна чист? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.
6. Фарїи мамгунаџо аз калимаџои сермаъно дар чист? Фикратонро бо мисолџо исбот кунед.
7. Роџрои пайдоиши мамгунаџоро бо мисолџо шарџи диџед.
8. Кадом калима ва шаклџои мушобеџи мамгунаџоро медонед?
Номбар кунед.
9. Омоџраџ чист? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.
10. Дар бораи омоџонџо фикратонро гџед ва мисолџо оред.
11. Ба омоџормџо маълумот диџед. Фикратонро бо мисолџо асоснок кунед.
12. Пароним чист? Фикратонро бо мисолџо исбот кунед.
13. Че гуна калимаџоро муродиф меноманд? Мисол гџед.

14. Роҷмои пайдоиши муродифотро бо мисолҷо фаҳмонда диҳед.
15. Аз рғи хусусиятҳои ифодакунии маъниҷо муродифҷо ба чанд гурғи ӯдо мешаванд? Гар як гурғиро шарҳ дода фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
16. Кадом хелҳои муродифҷоро медонед? Ба мар кадом хели муродифот мисолҷо гҳед.
17. Ба муродифҷои ӯфт маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҷо собит намоед.
18. Муғазод чист? Мисол гҳед.
19. Роҷмои пайдоиши муғазодҷоро гҳед. Фикратонро бо мисолҷо исбот кунед.
20. Кадом гурғиҳои муғазодиро медонед? Фикратонро бо мисолҷо собит намоед.
21. Муғазодҷо аз ӯрати сохт чанд хел мешаванд? Номбар кунед.
22. Ба муғазодҳои содда, сохта ва мураккаб маълумот диҳед. Мисол гҳед.
23. Муғазодҷо чанд хел мешаванд? Номбар кунед.
24. Муғазодҳои луғавӣ чист? Мисолҷо гҳед.
25. Ба муғазодҳои маъноӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
26. Муғазодҳои услубӣ чист? Фикратонро бо мисолҷо фаҳмонда диҳед.
27. Ба муғазодҳои ӯфт маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҷо собит намоед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Дар кадом ҷавоб калимаи 2. Калимаи “шаст” ба кадом гурғи

якмаъно оварда шудааст?

- А) чашм
- В) лаб
- С) забон
- Д) іасида
- Е) рғй

калимаџо мансуб аст?

- А) воџе
- В) џамгуна
- С) муродиф
- Д) сермаъно
- Е) мутазод

3. Калимаи “омад”, ки асоси замони гузаштаи феъли “омадан” асту ба вазифаи исм џам омада метавонад ба кадом гурғи калимаџо мансуб аст?

- А) џамгуна
- В) омограф
- С) омофон
- Д) омоформ
- Е) пароним

4. Дар кадом іавоб калимаи сермаъно дода шудааст?

- А) рубоџе
- В) Іазал
- С) сар
- Д) іасида
- Е) џам±н

5. Кадом калима ба як навъи мутазодџо мансуб аст?

- А) себ
- В) нон
- С) хона
- Д) сазо
- Е) бом

6. Калимаи “атлас” (маїмғи харитаџо)-ро ба кадом гурғи калимаџо дохил кардан мумкин?

- А) мутазод
- В) омограф
- С) омофон
- Д) омоформ
- Е) пароним

7. Кадом калима муродифи калимаи “харчанг” аст?

8. Дар кадом іавоб пароними калимаи “сарф” оварда шудааст?

А) савр	А) барра
В) мут	В) барф
С) мамал	С) жарф
Д) саратон	Д) сарф
Е) аираб	Е) нофа

Фасли чорум

Калимаҳои аслӣ ва воме

Маълум аст, ки барои ифодаи мафҳум ва предметҳои нав калимаҳои нав ба вуҷуд меоянд. Калимаҳои нав на танҳо дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти дастурии худ забон пайдо мешаванд, балки дар баъзе ҳолатҳо аз забонҳои дигар низ гирифта мешаванд. Аз ин ҷиҳат таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ду гурӯҳи луғавӣ ҷудо кардан мумкин аст: 1) калимаҳои аслӣ, 2) калимаҳои воме.

Калимаҳои аслӣ. Ба гурӯҳи калимаҳои аслӣ маънаи калимаҳои аслии забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Асоси таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои аслан тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки муҷимтарин хусусиятҳои онҳо чунин аст:

1. Калимаҳои аслии забони тоҷикӣ калимаҳои аслӣ, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ ба забонҳои Ҷарбии эронӣ баробар таалуӣ доранд: *пой, чашм, гӯш, забон, талх, ширин, сафед, панӣ, ман, рав, соз, пеш, пас* ва монанди инҳо (маънаи забони тоҷикӣ ва маънаи забони форсии имрӯза баробар истифода мешаванд).

2. Калимаҳои воме, ки ба забонҳои ҷадидии эронӣ мансубанд, ҳоло дар забони тоҷикӣ дар истеъмоли ҳаҷфоида: *наҳз, оғоз, чуҳз, палонӣ, кат, руд*, ва монанди инҳо аз забони суғдӣ боё мондаанд.

3. Калимаҷое, ки асосан тавассути воситаҳои луғавӣ ва дастурии ҳуди забони тоӣке ба вуҷуд омада, мувофиқи меъри таърихии инкишофи забон такмил ҷфтаанд: *хурд*, *калон* (дар забони тоӣке), *кҷчак*, *бозорг* (бузург) дар забони адабии форсе, *модаркалон* (тоӣке), *модарбозорг* (форсе).

Ғамин тавр, калимаҳои асле таркиби луғавии забони тоӣкиро ташкил дода, хоси савтиг ва табиати забони тоӣке мебошанд.

Калимаҳои воге. Калимаҳои аз забонҳои дигар бевосита ҷ бавосита дохилшударо калимаҳои воге меноманд. Дар таркиби луғавии забони тоӣке калимаҳои аз забонҳои гуногун воридгашта ба назар мерасанд. Калимаҳои аз забонҳои *юноне* (алмос, сим (нуира), марворид, писта, зумуррад, лаган, нарғис, калид, лангар...), *лотине* (айсар, эсербол, истабил), *минде* (ош, бабр, карбос, кофур, шаол, ғангол, ғге, нилуфар, малорил...), *хитойи* (чой, чине) ва монанди инҳо дохилшуда зиғд нестанд. Теғдоди калимаҳои аз забонҳои араге, турке (ғзбеке) ва русе воридшуда хеле зиғданд.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роғ ворид мегарданд: а) бевосита, б) бавосита.

Калимаҳои воғии бо роғи бевосита воридгашта калимаҷоеанд, ки аз як забон ба забони дигар бевосита гузаштаанд. Масалан, *калимаҳои талаба*, *хали*, *сурғат*; *йурут*, *йишло*, *тғй*; *завод*, *ясле*, *радио* ва монанди инҳо аз ғамин ғабиланд.

Калимаҳои воғии бо роғи бавосита дохилшуда калимаҷое мебошанд, ки аз як забон ба забони дигар тавассути забони дуоғ (миғнарав) ворид шудаанд. Чунончи, калимаҳои футбол, волейбол, баскетбол, аз забони англисе; опера, банк, бензин, аз забони италяне; штаб, орден, балет аз забони немисе бо воситаи забони русе ба забони тоӣке дохил шудаанд. (Шарифов М. Луғати тағсирии калимаҳои русе-интернатсионале. Душанбе, 1984).

Калимаџои вомии арабе

Аз забони дигар воридшавии калимаџо модисаи мураккаби забоне буда, на танџо ба эрмиџии забони вомгир, балки ба модисаџои таърихе, мавиеи џурофе, маџти илмиџо мадане, сиџсе, тиџрат ва Гайра низ марбут аст. Чунончи, џараџни воридшавии калимаџои вомии арабе, бешубџа, ба модисаи истилои Осиџи Марказе вобаста аст, зеро ки арабџо дар мамлакатџои забткардашон дини ислом ва забони арабиџо згран џоре мекарданд. Ин маъне мувофиџи нишондоди сарчашмаџои таърихе дар Хуросону Мовароуннаџр боз џам вазнинтар гузаштааст, зеро дар аввалџои истилои арабџо мардуми маџалле ба зомир исломро Габул карда, ботинан бутпарасте мекарданд. Бинобар ин *џутайба чунин савоб дид ва арли Бухороро фармуд, ки то як нима аз хонаџои худ манзилџои худро ба аъроб доданд, то аъроб ба эшон махлут бошанд ва аз арволи эшон бохабар бошанд*. Ин џолат, ки дар давоми ду асри џукмронии арабџо идома дошт, бетаъсир намонд. Чунон ки мебинем, дар таркиби луГавии забони адабии тоџик калимаџои зиџди арабе мавџуданд, ки тавассути забони арабе ворид гаштаанд. Баъд аз арабџо џам забони арабе дар Мовароуннаџр то охири асри XIX ва аввали асри XX ба сифати забони супоришоти дине, дар таълими мадраса ва берун аз он боџе монд. Зиџда аз ин, азбаски дар асрџои VIII-X забони арабе ба дараџаи забони давлате расида буд, дар байни арли фазлу дониш џам омгхтани забони арабе, џам асарџои илме, таърихиџо бадее эџод намудан, тарџумаи асарџо ва китобат кардан расм шуда буд. Аз џониби дигар, аз асри XI сар карда баъзе намояндагони илму адаб бе џеџ зарурату эрмиџии забон ва талаботи услубе калимаву ибораџои арабиџо бо он таманно, ки гџ чунин калимаву ибораџо ба асарџояшон тобиши шукџму дабдаба мебахшида бошад, истеъмол мекарданд. Дар натиџа калимаџои арабе, аз як тараф, аз рги эрмиџии табиии забон ворид мешуда бошанд, аз тарафи дигар, бидуни эрмиџии табиии забон ворид мешуданд.

Аз ин рг, як мидор калимаџои вомии арабе, ки љобили умумишаве набуданд, аз истеъмол соџит гаштанд. Пас аз инџилоб џамон Исми калимаџои вомии арабе боџе монданд, ки љобили умумишаве буданд ва забони тоџике мувофиџи эџтиџџоти табиџии худ онџоро аз худ кардааст: *мави, мавџуд, дахл, дохил, зикр, мазкур, зулм, мазлум, макр, либос, џаџт, манзил, матоџ, мабдаџ, маблаџи, мавзун, мавзџ, модда, монеа, шавџ, шакл, шарбат, шарџ, шафаџи, шеџр, шикоят, сарфа, сатр, субџ, сафар, саџифа, саховат, саџф, сарџи, симо, синф, сифат, соат, сабр, исбот, соџд* ва монанди инџо. Баџзе калимаџои арабе ба дараџае аз худ шуда забонзад гаштаанд, ки арабе будани онџо џариб џис карда намешавад: *фикр, хаџл, матбаа, мубтадо, котиб, одоб, адаб, адабиџт, ташиџџот, тарџибот, мавџудот, таџџџот, фаџм, фаросат, џаџи, џуџџи* ва монанди инџо.

Калимаџои вомии арабе дар забони тоџике азхудшавџи савте (овозе), дастуре ва луџавиро паси сар кардаанд:

Азхудшавџи савте (овозе). Забони вомгир ба калимаџои воме бетараф намемонад. Савтиџт ва табиати овозџи забони вомгир ба савтиџту табиати овозџи забони вомдеџ на дар џама џолат мувофиџат мекунад, бинобар ин калимаџои воме, пеш аз џама, аз џџрати овозе (савте) азхуд мешаванд. Калимаџои вомии арабе низ аз џџрати савтиџт ба меџџри талаффузи забони тоџике мувофиџат кардаанд:

1. Дар забони арабе чор овозџи “з”, се овозџи “с”, ду овозџи “т” ва “џ” (џутте) мавџуданд, аммо дар забони тоџике ин овозџо бо овозџи тоџа дода мешаванд: з, с, т, џ. Масалан, “ сабаб, саџир, савоб.

2. Пасванди арабиџи -о (-а) дар аксари џолатџо навишта намешавад. Масалан, џанимата дар забони тоџике дар шакли “џанимат” мавриџи истифода џарор гирифтааст.

*Кисабур он хоб џанимат шумурд,
Омаду аз киса џанимат бибурд.*

3. Гамсадои ҷарангноки дар аввали калима бо садонокҳои ӯдогона (а, и, у, о) истифода мегардад. Дар ин ҳол ҳамсадои навишта намешавад: ариза, азиз, илм, ибрат, узв, унсур, одат, оибат. Ин ҳамсадо дар байни садонокҳо дар мобайни калима низ навишта намешавад: соат, муаллим

4. Баъзе таҷриботи овозе бо алифӣ аввали калима (пеш аз овозҳо, дар имлои ҳамза ва алифӣ маҷсура низ рух додааст: эътибор, истеъмол; асир, ливо; матто, аъло ...

Азхудшавии дастуре. Калимаҳои вомии арабӣ аз ҷиҳати дастуре (хусусан сарфӣ) низ азхуд шудаанд:

1. Калимаҳои вомии арабӣ дар калимасозе хусусиятҳои забони тоҷикиро ҷабул карда, бо пешванду пасвандҳои забони тоҷикӣ дар сохтани калимаҳо истифода мешаванд: *бетараф, бесабаб, бесабр, боодаб, ҳамфикр, ҳамстибат, ҳамсинф, ҳамраъӣ, нома; меҳнат, адаб, ташиқ, ҷариб, Ҷамгин, айнок, барсон, хизматгор, расм, боаил, ҳамфикр, бетартиб, бовафое, баркамол, бетадбир, номаиона, босуботе*

2. Воқидҳои луғавии арабӣ дар истифодаи шумораи ҷамъ пасвандҳои ҷамъбандии тоҷикӣ ҷабул мекунад: *талабагон, муаллимон, адیبон, Ҷулмон, халӣ, хайма, мактабҳо ...*

3. Ҷамъи шикаста дар забони тоҷикӣ баъзан аз эътибор соит мегардад ва калима бо пасванди тоҷикӣ ҷамъ бафта мешавад: *ҷад-ҷидод-ҷидодон; хабар-аҳбор-аҳборҳо; узв-аъзо-аъзо±н.. Аз маънои халоскунанда будани ширкатро аъзо±н ҷамъида гирифтаанд. (С. Айне).*

4. Калимаҳои вомии арабӣ бо калимаҳои тоҷикӣ дар як таркиб омада калимаҳои мураккаб сохтаанд: *Ҷазаболуд, девсириш, маваскор, хайрхоҷа, ҳушмаво, шифобахш, мактаббача, сармуҷаррир, ватанпарвар, рӯҳат, ҳушмол, наваҷаҳон, сулҳдӯст, насиҷатомез...*

5. Калимаҳои вомии арабе бо калимаҳои тоїке дар корбасти муродифоти ӯфт истифода шудаанд: *амру фармон, Ҷаму андӯи, авӣу барор, тавбаю зоре, айлу муш ...* Дар забони тоїке муродифоти ӯфти аз калимаҳои вомии арабе корбастшуда низ мавҷуданд: *баҷсу мунозира, хулиу атвор, ҷарзу ҷавола, хабару маълумот ...*

6. Дар таркиби луғавии забони тоїке баъзе мутазодҳои ӯфте, ки аз калимаҳои вомии арабе ташкил ҷафтаанд ба назар мерасад: *саҷру кабир, хайру шар, муҷобилу тарафдор*

7. Калимаҳои вомии арабе ба сифати миссаи номии феълҳои таркибе истифода гаштаанд. Масалан, калимаҳои вомии арабии *таҷрир, ихтиҷр, идора, истироҷат, ишора, таҷдир, илова, Ҷайрат, саҷҷат, ҷаноат, муттаҷид, маҷбур, мустаҷил, зиҷд, шомид, дохил, Ҷолиб, Ҷоиб, тобеъ, тасдӣ, иҷора, истифода, истиҷбол, измор, эҷлон, интиҳоб, таҷрик, тамом,* ва маҷин ҷабил калимаҳои зиҷд бо феълҳои ҷриҷанди “*кардан*”, “*намудан*” ва бо дигар феълҳои тоїке ба маҷ омада феълҳои таркибии номе месозанд: *таҷрир кардан, ишора кардан, илова намудан, тасдӣ намудан, таҷдир шудан, мустаҷил шудан, шомид шудан, интиҳоб гардидан... .*

Як ҷисми калимаҳои вомии арабе дорои муродифҳои тоїке мебошанд: *ҷалб-дил, хасм-душман, маҷб-ҷанг, айл-хирад, ҷом-ҷадам, саҷд-хушбахт, нафъ-суд, само-осмон, фироҷ-ӯдое, ҷасад-пайкар, ҷамар-Моҷ, комил-пурра, сомеъ-шунаванда, воҷиф-оғоҷ, наҷм-ситора, иморат-бино... .*

Азхудшавии луғавӣ. ҷисми зиҷди калимаҳои вомии арабе дар забони тоїке маҷноии луғавиашонро нигоҷ доштаанд: айл, фикр, китоб, эҷтиром, тасаввур, тараҷе, инкишоф.... ҷисми дигари калимаҳои арабе аз ҷиҷати луғавӣ аз худ шуда, маҷноии луғавиашонро танг ҷ васеъ кардаанд. Баъзе калимаҳои вомии арабе таҷйри маҷно кардаанд. Масалан, калимаи “*райат*” аввал ба маҷноии чаранда, пода кор фармуда шуда, баъд ба маҷнии тобеон, зердастон маҷмул гаштааст. Ин калима дар забони тоїке ба

маънои халі, мардум, одамон истеъмомл мегардад. Калимаи “авіот”, ки шакли ёамъи калимаи “вайт” аст, дар забони тоїике ба маънии “хгрок” кор фармуда мешавад. Монанди мамин, калимаи “іоил”, ки дар забони арабе ба маъно гянда мустаъмал аст, дар забони тоїике ба маънии иПроршаванда, “мгътаид” мавриди истифода іарор гирифтааст (іоил шудан – иіор шудан).

*Гургме хоксоронем сар дар поят афканда,
На роми айро лои, на дарди иширо Іоил.*

Исмти Бухорое

Калимаҳои вомии арабе назар ба калимаҳои вомии аз забони дигар воридгашта зиёданд. Онҳо аз калимаҳои тоїике бо хусусияти зеринашон фарі мекунад:

1. Як исми калимаҳои арабе дар таркибашон мамсадои маліи “ъ” доранд: баъд, раъд, суръат, ваъда, шамъ, манъ, монёъ, мавзгъ...

2. Исми дигари ин гуна калимаҳои вомии арабе артикли муайяни - ал (-ул, -уш, -ус-) доранд: алІараз, алвидоъ, дастуруламал, Мовароуннаър, мабибуссияр, маликушшуаро, “Равзутуссафо”...

3. Дар як мидор калимаҳои вомии арабе баъзе мамсадоҳои таркиби онҳо ташдид іабул кардаанд: аввал, аммо, іаббор, шиддат...

4. Баъзе калимаҳои вомии арабе дорои мам садонок ва мам мамсадоҳои ташдиднок мебошанд: тааїуб, таассуф, тааллуї, таадде, тааммул...

5. Зарфҳои, ки аломати фаръа-танвин мегиранд: самван, матман, іиддан, шартан, іасдан, хусусан, умуман...

6. Дар забони арабе шаклиҳои гуногуни як калима маъноҳои іудогона доранд: шеър – ашъор, шоир, шоира; илм – таълим, олим, муаллим; хабар – ахбор, мухбир; китоб – котиб, мактаб, мукотиба...

7. Калимаџое, ки пасванди ѓамџбандии арабе доранд: - от (-џт, -вот, -џот); -ин (-ун, -юн); айн: ташкилот, нашриџт, муаллимин, инилобиюн, тарафайн...

8. Калимаџое, ки бо пешванди ма-, му-, -ист меоянд маџбуб, мактуб, маџмуд, муаллим, муџаббат, мукаррам, истисвоб, (савоб шумурдан, писандидан), истеџдод, истеџком, истеџсол, истиџлол...

9. Гурџи дигари калимаџои вомии арабе бо пасванди -ат (ят) меоянд: џудрат, зиддият, истиџлолият, ѓамџият...

Калимаџои вомии араби ро аз рџи маџнои луџаве ва мавџеи истеџмолашон ба соџаои зерин џудо кардан мумкин аст:

1. Истилоџои џџтимоџо сиџсе: давлат, мамлакат, маџмурият, иттиџоџ, ислот, миллат, малик, амир, арбоб, синф, малика...

2. Истилоџои марбути адабиџт ва санџат: адабиџт, адиб, байт, џазал, мубоџџа, маснаве, рубое, џсса, џкоя, шеџр, џтџа, ташбеџ, тавсиф, маџоз, киноя, муџобила, назм, наср, матн, танџид, мунаџид, муџаррир, џофия, арџз, асар, расм, тасвир, наџош, наџш, маданият, санџат, сурат, џофиз, машџоџ, саџна, маџкал, харрот, ва џайра.

3. Калимаџои ба муџуџиносе вобаста: маџ, муџуџ, вакил, џозе, џукм, џоким, маџкама, мусодира, ширкат, џорат, џарор, мулозим, хизмат, суџ, џиноят, шоџид, маџлис, муџофиз, шикоят, ариза, даџво, муџофия, далел, моџаро, эџтироз, танбеџ, ахлоџ...

4. Калимаџои марбути соџаи маориф, маданият ва таџлиму тарбия: таџлим (савод, маџф), хат, мактаб, тарбия, китоб, муаллим, талаба, тоџиба, дарс, маориф, маданият, ахлоџ, интизом, тартиб, маџрифат, имтиџон, малака, нашр, нашриџт, матбаа, муаллиф, рисола, куллиџт, џилд ва монанди инџо.

5. Истилоџои илме: амалиџт, назария, таџлимот, ихтисос, асос, манџе, мусбат, мавзџ, истилоџ, мунозира, таџиџ, даџиџ, таџиџот, асос,

ислом, лоица, кашф, манти, мазмун, услуб, олим, тафаккур, шуур, мундарија, инъикос, шакл, фикр, мисси±т, таълил ва Ҷайра.

Ҷамин тавр, калимаҳои воми арабе дорои хусусиятҳои забони хосса буда, аз рӯи эҳти±и забони тоӣке ворид гаштаанд ва соҳаҳои гуногуни ма±ти хали тоӣкро фаро гирифтаанд.

Калимаҳои воми турке (ғзбеке)

Чи тавре ки ишора рафт, ба забони вомгир воридшавии калимаҳои забони вомдеи модисаи мураккаб буда, ба муносибатҳои гуногуни тарафҳои марбут мебошад. Аз ин рӯ, унсурҳои луғавии забони ғзбеке дар таркиби луғавии забони тоӣке маҷмун наӣши муносибатҳои тӯлони таърихе, си±се, мадане, тӯрорате ва мавлеи иуҶрофии ин ду хали арзи вууд доранд. Хусусан, муносибатҳои маҷсоге, маҷватане, умумияти шароити зист ва дар як ятор маҷалҳои дузабоне будани аҷоле (билингвизм) баҳои воридшавии калимаҳои турке-ғзбеке ба забони тоӣке мусоидат намудааст. Муаррихи номи тоӣк ӯафуров Б. Дар хусуси муносибатҳои гуногуни ин ду хали чунин навиштааст: *“Хусусан тоӣкон ва ғзбекон, ки ташаккули халияти онҳо дар асоси умумии наҷоде яорор гирифтааст, бо маҷдигар алоҷаи хеле наҷдик доранд. Чунон ки ғзбекон аз сарвати мадания хали тоӣк баҷраманд меҷарданд, маҷин тариҷа тоӣкон низ аз ком±биҳои маданияти халқи ғзбек файз±б буданд; хусусияти маданияти модде, урфу одат, санҷат ва мунарҳои халии тоӣкон ва ғзбекон чунон наҷдиканд, ки гоҷо дар баӣни онҳо фарӣ гузоштан мумкин намешавад.*

Таърихи давраҳои ядидтарин, ядид ва маҷчунин давраи асрими±нагии ин ду халиҷо хеле шабеи ва аҷсаран яҷсон буда, илова баи ин сайри тариҷи±ти он дар як сарзамин ба вуиғ наӣвастааст¹ Дар асрҳои аввал забон, адаби±т ва маданияти тоӣкон нисбат ба халиҳои дигари ин

¹ ӯафуров Б. Тоӣкон ч. I. Душанбе, «Ирфон», 1983. С. 3-4.

сарзамин хеле инкишоф±фта буд, ки забони дарё-тоїке забони давлате ва барои гзбекон ва туркзабонон мам забони умуме (эюде) мисоб ме±фт. Баъдтар (аз асри XV сар карда) намояндагони илму адаби±т бо ду забон эюд мекардаге шуданд. Ин хусусият то ргзмои мо давом дорад. Масалан, ба ду забон (тоїкию гзбеке) эюд намудани Абдураимони юме, Алишер Навоё, Атоё, Гулханё, Муимё, Садриддин Айне ва дигарон далели ин гуфтагост.

Воридшавии калимаюи туркй ба забони тоїке хеле барвайт сурат гирифтааст. Масалан, калимаюи вомии “тгй”, “хон”, “яашпои”, “има” дар “Шорнома”-и Абулюсими Фирдавсе ва асарюи дигар ба мушюида мерасанд:

Чу баррасту омад мангоми тгй,

Чу парвин шудаи ргю кун иур мгй.

Ба ман дод з-ин гуна дастор хон,

Ки бар ман яюнофарино бихон.

Абулюсими Фирдавсе

Дар адаби±ти асрюи XI-XII калимаюи туркии *хон, хоюн, тамло, илик, элхон...*, дар асрюи XIII-XIV калимаюи турке ва муЮулии *оЮо, ярои, ядои, юдо, яриу, яровул, ±сомише* ва Гайра ба назар мерасанд. Аз асри XVI сар карда халЮюи тоїику гзбек дар як сарзамин дар вазъияти дгстиву мамкоре умр ба сар мебаранд, ки ин маъне ба воридшавии калимаюи вомии гзбеке мусоидат кардааст: *грда, байраи, яймои, элак, юриш, игшун, оЮаЮол, бек, бегим, хоним, юшбеге, тгра, яамчин, яашав, ишилои, яйлои, йгргла, чуюр, иизи, юллуЮ, юндои, бутун, йгрма, илии, юрои, ямои, юдуи, яаша, яанюн, юрут, экизак, эрка, яайрои, ююи, яалин, ихчам...*

Як миюдор калимаюи гзбеке пеш аз он ки дар осори хатте яайд карда шаванд, дар забони гуфтуггй истифода шудаанд: *йигит, илич, милтии, аралаш, бгрюоие, яавурма, яавурдоЮ, йгргла, ани, имиз, ем, ютос, яавои, юш,*

келин, ирим, бой, босмаче, іґрбоше, оіподшоґ ва монанди инґо. іисми дигари калимаґои гзбеке тавассути манбаґґои хатте ба забони тоїике ворид гаштаанд, ки аксари онґо ба калимаґои кґґнашуда мансубанд: *тґісабо, лашкарбоше тамґо, ярлі, элче, хон, хоіон, бек, чонар* ва *ґайра*. Миідори муайяни калимаґои вомии гзбеке тавассути предметґои ифодакардашон ба забони тоїик ворид шудаанд: *іаймоі, іурут, іазе, таліон, іатлама, іотурма, улоі, улав, іайроі, ігчіор, іароіґл, іурбоііа, іуроі, ямоі, янтоі, іабурґа, іавоґ, чоруі, іаніон, іайчи...*

Як іисми калимаґои вомии гзбеке муродифґои тоїике доранд: *іишлоі-деґа, іаровул-дидбон, посбон, іамчин-този±на, іайроі- санґи фасон, тґй-сур, іош-абрґ, йигит-іавонмард, аралаш-омехта, іавоі-йґот, байроі-парчам, іамии-най, чумчуґ- гунїишк, елим-ширеш...*

Баґзе калимаґои вомии гзбеке дар забони тоїике бо калимаґои вомии арабе муродифанд: *узанґу-рикоб, келин-арґс, яроґ-аслимаіайче- миґроз* ва монанди инґо.

Калимаґои вомии турке-гзбеке маґ монанди калимаґои вомии арабе мувофиіи савти±ту табиати забони тоїике ба таґйироти овозе дучор гашта, дар калимасозе истифода шуда ва таґйири маґно карда азхудшавии овозе, дастуре ва луґавиро паси сар кардаанд. Масалан, овози “о”-и забони гзбеке ба овози “а”- забони тоїике мувофиіат кардааст: *тоіа - таґо, она - ана, іоровул - іаровул, іовоі - іавоі, оісоіол – оісаіол, іоніон - іаніон, байроі - байраі...* Барґакси ин модиса низ ба мушоґида мерасад: *тоґа - таґо, іурбаіа - іурбоііа, іовуріа - іабуріа...*

Калимаґои вомии гзбеке ба іоидаґои калимасозии забони тоїике мувофиіат намудаанд: *тамґа-тамґаґе, тамґаґар, тамґадор, тамґадон, тамґазане; чуіур – чуіуре; іаймоі – іаймоіе, іаймоіхре; іайроі – іайроісанґ; тґй – тґ±на, тґйхона; таліон – таліонбоб...*

Дар забони тоїике як іисми калимаґои вомии гзбеке ба модисаґои танґшаве ва васеґшавии маґно дучор гаштаанд. Калимаи “тґй” назар ба

муродифи тоїкиаш серистеъмол гаштааст, вале калимаџои “бой” ва “оїсаїол” маънои нав касб намудаанд ва ба маънои маїозе низ истифода мешаванд. Баъзе калимаџои вомии гзбеке таїйири маъно кардаанд. Масалан, дар забони адабии гзбек калимаи “їашїалдої” номи парранда – “говдара” аст, вале “їашїалдої” дар забони тоїике номи маївон – даррандаи ба оилаи савсар мансубро ифода намудааст. Тамоман аз худ шудани калимаџои вомии гзбекиро аз он їо фаъмидан мумкин аст, ки онџо дар зарбулмасалу маїолџои тоїике низ ба назар мерасанд: *ба асти бад сад їамчин, баъд аз тгї наїора, дузд ро їароїчи задааст, ба оши тай±р баковул...*

Дар таркиби калимаџои гзбеке аксар маъсадои “ї” дучор мешавад, ки он бештар дар аввал ва охири калимаџо меояд. Ин модиса дар талаффузи ин гуна калимаџо як орангноке (сингармония) ба амал меоварад: *айлої, їадої, їайрої, їишлої, їош, їотурма, їошуї...* Истифодаи маъсадои “ї” дар мобайни калимаџои вомии гзбеке кам ба назар мерасад: *їгчїор, оїсаїол, тгїсабо, бгрдоїе....*

Калимаџои вомии ба забони тоїике воридгаштаре ба гурџиџои зерин їудо кардан мумкин аст:

1. Баъзе калимаџои ифодагари хешу табор: *таїо, ака, ука, ака, она...*
2. Ном ва сифати баъзе узвџо: *їабурїа, їавої, чакка, їош, чгтур, їгтур...*
3. Номи баъзе таомџо: *гмоч, кгмої, їотурма, їурут, талїон, їаймої, їазе, їимиз, їатлама...*
4. Номи баъзе асбобџои ргзгор: *їошуї, чумча, їайче, сачої, їурої, їумїон, бгїча, чилим, ямої, чоруї, тгїум, їилич, елим, ем, бигиз...*
5. Номи парранда, машарот, маївонот: *їуш, чумчуї, їалдїрїоч, шаїилдої, їгчїор, юрмон, їурбоїїа, їарокгл, ггдак, бгрдоїе...*
6. Номи рустаниџо: *янтої, юнучїа, кгкнор...*

Баъзе калимаҳои вомии турк-ғзбекӣ дар натиҷаи инкишофи маҳт ва таъйир ҳфтани сохти ҷамъияте ба гурӯҳи калимаҳои таърихан маҷдудшуда гузаштаанд: *йиртиш, бой, оисаюл, бек, ғишбеге, юзбоше, босмаче, тғисабо, эликбоше, минғбоше, хон, хоюн...*

Ғзе зиҳфате батакаллуф сар кард, амлокдор, раис ва амину оисаюллоноро даъват фармуд. (Садрӣ Зиҳ.Наводири Зиҳия). ғишбеге, аз даҷанаи Санюб, ки аз мавозеи муаррари вилояти Хуросон аст, зомир шуд. (Нуриддини Ғираве. “Ғатнома”). Хоюне назди хоюн бисҳр муарраб буд ва дар аввали мол маюиёе тахаллус дошт. (“Тазкираи Давлатшор”). Ба шиддат ғурезон омадан ва худро, ба канори амлокдор, яъне Мирзо Муаммадамини тғисабо афканданд. (Садрӣ Зиҳ. Наводири Зиҳия).

Калимаҳои вомии рус-аврупоӣ

Чи тавре ки Ғабл аз ин ишора рафт, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ миқдори муайяни калимаҳои вомии русе вуҷуд доранд. Таърихи воридшавии калимаҳои русе ба забони тоҷикӣ назар ба калимаҳои арабию ғзбекӣ чандон дуру дароз нест. Ба ин маъне забоншиноси тоҷик Носирюн Маъсуме чунин ишора кардааст: *“То нимаи асри XIX, бо вуҷуди он ки Осиҳи Миҳна ба Россия муносибати муайян дошт, калимаҳои ба забони тоҷик дохилшудаи русиро нишон додан душвор аст”*¹ Таърихи воридшавии калимаҳои русе ба забт карда шудани Осиҳи Марказе аз ғониби Россия ва қашида шудани хати роҷи оҷан, ки ба рағнаи муомилоти тиорате шароити мусоид фароҷам оварда буд, як андоза вобастаге дорад. Ба ин маъне муаррихи тоҷик ғафуров Б. чунин ишора кардааст: *Пас аз ағиоми сохтмони роҷи оҷани Тошкент, ки Осиҳи Миҳнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тиорат хеле рағнаи ҳфт. Дар натиҷаи ин модиса дар Осиҳи Марказе корхонаҳои саноате ба вуҷуд омаданд, ки дар онҳо баробари*

¹ Н. Маъсум. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II. Забоншиносӣ, Душанбе «Ирфон» 1980 с. 79-116.

намояндагони халиҷои дигар коргарони тоӣк низ бо коргарони рус якӯя кор мекарданд. Баъдтар дар ибтидои асри ХХ дар мудуди Осиёи Марказе мактабҳои русе кушода шуданд, ки дар онҳо таъсил кардани фарзандони тоӣку гзбек модисаи муАаррае шуда монд. Зиёда аз ин, дар солҳои ӯанги якуми ӯаҷон як Исми одамони маҷалле ба сифати мардикор дар Россия зиндаге карда бо шароити зист, маданият, забони русе ва монанди инҳо шинос шуданд.

Ғамаи модисаҳои сиёсе, мадане ва таърихии ғавӯуззикр, алалхусус, баъд аз Интилоби Октябр дар маҷаи мактабҳои таълимашон ба забони милле ӯоре гаштани таълими забони русе, муоширати бевосита бо намояндагони хали рус ва Ғайра ба забони тоӣке бетаъсир намондааст. Навигариҳои маъти ийтимое, сиёсе, ийтисоде, мадане ва Ғайраро дар забон инъикос кунонидан лозим буд. Азбаски маводи луҒавии мавӯуда маҷаи навигариҷоро айнан ифода карда наметавонист, бинобар ин як Исми зиёди реалияҳои нав бо номҳои аслии дар забонҳои дигар мавӯудаи худ ифода мегаштанд. Аз ин рӯ, чи дар забони хатте ва чи дар забони гуфтугте истеъмоли калимаҳои русе ва хориӣи русишуда ӯоре мегардад.

Ғангз то интилоб истеъмоли калимаҳои русии *уезд, пристав, волостной, император, самовар, фонтан, машина, конка, театр, телефон, громофон, трамвай, завод, электрик, банк, почта* ва монанди инҳо ба назар мерасанд. Як исми ин гуна калимаҳо дар шакли ба талаффузи тоӣке мувофиқи кунонидашуда ба забони адабе дохил шуданд: *самовар, фойтун, чойник, пудратчи, суҒурта, (страхование)*. Исми дигари калимаҳои вомии русе аз сабаби он ки дар забони тоӣке муродиф надоштанд, чун унсурҳои луҒавии тарӣуманашаванда дар шакли худ кор фармуда мешуданд: *конфет, касса, фабрика, завод, карта, (карта), банк, стол, стул, километр, концерт, биржа, император, губернатор, телеграф...*

Баъзе калимаҳои вомии русе бо муродифҳои тоӣкашон истеъмом мегаштанд. Бо мурури замон муродифи русии онҳо серистеъмом шудан мегиранд: *тиф-араиё, вексел-санад (муӣати ӣарз), пасаж-тим, маӣалла-журнал, газета-ргнома...* Баъзе калимаҳои муродифдор имргз мам дар забон чун муродиф боёе мондаанд: *лампа-чароӣ, контора-идора, пороход-киште, аптека-дорухона, биржа-тиӣоратхона...*

Баъд аз инӣлоб аз сабаби инкишофи ма±т, пешрафти илму техника, хоӣагии иишлоӣ, маданият, санъат, адаби±ту матбуот, васеъ ба рои монда шудани корҳои оммаве-си±се, такмил ±фтани муассисаҳои гуногуни илме-тадиӣоте, системаи таълим, маърифатнокии халӣ ва ӣайра барои такмил ±фтани таркиби луаве ва суфта гардидани сохти дастурии забон шароити мусоид ба амал омад. Аз рги зарурат ва эрти±ӣ бис±р калима ва истилоҳҳои нав аз забони русе ба забони тоӣке дохил шуданд. Як миёдор калимаҳои нави байналмилале ба забони тоӣке ворид гаштанд. ӯоло калимаҳои вомии русе ва русии байналмилалиро, ки дар соҳаҳои гуногуни ма±ти халӣ тоӣк арзи вуӯуд намудаанд, ба тариӣ зайл гурӯибанде кардан мумкин аст:

1. Воқидҳои луавии иӣтимое-си±се: *совет, бюро, сотсиализм, коммунизм, депутат, агитатор, пленум, правления, коллектив, партия, комитет....*

2. Дар соҳаи хоӣагии иишлоӣ: *бригада, звено, табелче, колхоз, совхоз, агроном, табел, ферма, сеялка...*

3. Дар соҳаи маориф ва корҳои маданияи равшаннамоё: *театр, сирк, клуб, кино, патифон, радио, при±мник, телевизион, физика, математика, санатория, лексия, ясле, журнал, газета, музей, семинар, педагог....*

4. Калимаҳои ифодагари касбу мунар ва машӯулият: *инструктор, директор, шоф±р, л±тчик, инженер, прокурор, техник, профессор, дотсент, ректор....*

5. Дар соҷаи наїли±т ва алоїа: а) наїли±т: *самол±т, машина, поезд, вагон, паровоз, велосипед, автомобил, троллейбус, трамвай, трактор...* б) алоїа: *почта, телеграф, телеграмма, телефонче, стансия, вокзал, аэропорт, телефон, конверт...*

6. Калимаҳои ифодакунандаи ченаки андоза ва вазн: *километр, миллиметр, сантиметр, метр, грамм, килограмм, пуд, сентнер, тонна...*

7. Номи асбоб ва воситаҳои таълим: *ручка, перо, папка, табул, доска, парта, аудитория, счел...*

8. Номи асбобҳои рӯзгор: *лампа, стол, стул, диван, шкаф, шифонер, самовар, яшик, стакан, печка, бочка, примус, карасин, кружка, фонар...*

9. Номи либосу пойафзол: *шинел, гимнаст±рка, кител, палто, костюм, галош (калши), галстук, ботинка, туфле, шапка...*

10. Номи идора ва муассисаҳои гуногун: *банк, кабинет, завод, артел, магазин, комбинат, буфет, ресторан, пункт, райпо, селпо, трест, институт, фабрика....*

11. Номи хӯрокворе: *булка, картошка, консерв, конфет, пирог, томат, котлет, кисел, печене, макарон, лапша, соус, жарков, помидор, лапша....*

12. Калима ва истилоҳҳои марбе ва марбути низомии±н:

а) Калимаҳои, ки номи іисмҳои гуногуни марбири ифода мекунанд: *армия, дивизия, артилерия, баталон, фронт, рота, полк...*

б) Номи яроїу аслиҳа: *мином±т, катюша, автомат, бомба, гранат, пулем±т, наган, пушка....*

в) Калимаҳои ифодагари іой ва макони низомии±н: *гарнизон, казарма, штаб, блиндаж, комендатура, госпитал.*

г) Номи рутбаҳои марбе: *солдат, ефрейтор, старшина, лейтенант, капитан, майор, полковник, генерал, маршал, комиссар, офитсер, командир, генералиссимус, адмирал...*

д) Ихтисораҳои марбути вазифаҳои марбӯ: *политрук, комдив, комвзвод, военкомат, комбат...*

13. Калимаҳои марбути спорт: *волейбол, футбол, баскетбол, стадион, теннис...*

14. Баъзе калимаҳои дигар: *аванс, буѐт, баланс.*

Калимаҳои вомии русе монанди калимаҳои вомии арабию гзбеке дар забони тоӣке аз ӣҷрати овозе, дастуре ва луғаве аз худ шудаанд. Масалан, калимаҳои русии “чайник” ва “самовар” дар забони тоӣке дар шаклҳои “чойник” ва “самовор” талаффуз мегарданд ва навишта мешаванд. Калимаҳои русе бо калимаҳои тоӣке дар як таркиб омада калимаҳои мураккаб месозанд: *тӯғҳои гуногункалибр, шишаи нимметр...* . Калимаҳои вомии русе дар иборабанде истифода шуда, бо калимаҳои тоӣке ибораҳои изофии номе месозанд: *кассаи амонате, комитети иҷроия, университети давлате, қорҳои машина-тракторе...*

Дар як исми калимаҳои вомии русе модисаи тангшаве, дар баъзеи онҳо васеъшавии маъно ба мушоҳида мерасад.

Бояд тазаққур намуд, ки имрӯз як исми муайяни калимаҳои вомии русӣ-аврупое ба гурӯҳи калима ва таркибҳои кӯнашуда тааллуӣ доранд.

Ҳодисаҳои мушобеҳи калимаҳои вомие

Дар забони тоӣке калимаҳои низ вуҷуд доранд, ки онҳо аз ӣҷрати пайдоишашон то андозае ба калимаҳои вомие шабоҳат доранд. Ин гуна модисаҳо ба азхудшавии овозии калимаҳои вомие ва ба айнан ± мазмунан тарҷума қардани калимаҳои забони Ҷайр марбутанд. Муаррабат ва калимаҳои бо роҷи қалқа ба вуҷудомада аз қамин ҷабил модисаҳо мебошанд.

Калимаҳои муарраб

Чи тавре ки іабл аз ин ишора рафт, баъзе овозҳои забони арабе дар забони тоӣке вуҷуд надоранд. Монанди мамин, баъзе овозҳои тоӣке (*п, ж, з, ч*) дар забони арабе нестанд. Гамин фарияти овозе боиси пайдоиши муарработ гаштааст. Калимаҳои тоӣкие, ки дар таркибашон овозҳои *п, ж, з, ч* доранд, ба забони арабе ворид гашта, ё ара[±]ни азхудшавии овозиро аз сар мегузaronанд, яъне дар калимаи тоӣке ёи овозҳои “п”, “ж”, “т”, “ч”-ро овозҳои арабии ба ин овозҳо мувофиқ ишол меkunанд. Дар натиҷа калима шаклан тағйир ме[±]бад. Як Исми ин гуна калимаҳо аз забони арабе (дар шакли арабиашон) ба забони тоӣке ворид мегарданд.

Калимаҳои аслан тоӣкие, ки дар шакли арабишудаашон дар забони тоӣке мавриди истифода ӣарор гирифтаанд, калимаҳои муарраб ном доранд. Масалан, калимаи аслан тоӣкии “гавмар” дар забони мозираи тоӣк дар ду шакл – мам дар шакли асле – гавмар ва мам дар шакли муарраб – ӣавмар истифода мешавад:

*Гавмар чу тавон зи кон гирифтаи,
Сусте бувад аз дукон гирифтаи.*

Абдураҷмони Ёме

*Гаронмое, ки бошад ӣариб,
Зи маркубу ӣавмар, зи дебову тиб.*

Низомии Ганӣаве

Шакли тоӣкии исми зи[±]ди муаррабҳо имрӯз аз истеъмол баромадаанд ва дар шумораи калимаҳои кӯнашуда мебошанд. Масалан, калимаҳои тоӣкии “гавз”, гувол”, “гграб”, “хонагоҳ” ва “пил” дар забони мозираи тоӣк аз истеъмол баромадаанду шакли муаррабашон серистеъмол гаштаанд; ӣавз – гавз, ӣувол – гувол, ӣгроб – гграб, хонагоҳ – хонагоҳ, фил – пил.

Ҷайд бояд қард, ки шакли тоїкии чанде аз муарработи мазкур дар забони адабиџти классике мустаџмал буданд:

*Он џо ки путк бояд, хоиск буџудаст,
Гавз аст хоїа, сангинмаїз, оманинсифол.*

Мунїиїи Тирмизе

*Ба пилони гарданкашу говмеш,
Сипаџро џаме тџша бурданд пеш.*

Абулїосими Фирдаве

*Машѓала барафрџхт партави Хуршеди шшї,
Хирмани хосон бистхт, хонаѓаџи ом рџфт.*

Саџдии Шерозе

Калимаџои муарраб дар ифодаи номџо (номи одамон, шаџрџо, асбобу анїом, мавзеџои їуїрофе) бештар ба мушоџида мерасанд: *Кџандиз* – їундуз, *Чоч* – Шош (Тошканд), *Гургон* – їурїон, *Пороб* – Фороб...

Мувофиїи маџлумоти дар “їиџсуллуїот” овардашуда калимаи “тарїумон” муарраби “тарзубон” аст.

Дар забон баџзе калимаџо мавїуданд, ки дар натиїаи айнан џ мазмунан таїлидкунон тарїума қардани калимаџои забони їайр ба вуїуд омадаанд. Дар забони тоїике калимаџои бо роџи калка аз забонџои арабе, гзбеке, ва русе пайдошуда ба назар мерасанд. Хусусан калкаџои марбути забони русе зиџданд. Масалан, калимаџои “худтанїидкуне” ва “худхизматрасоне” дар натиїаи ба їолаби калимаџои забони русе таїлид қарда айнан тарїума қардан – “самоқритика” ва самообслуживание” ба вуїуд омадаанд. Навїи дигари калкаџо дар асоси тарїумаи маџнои калимаи забони дигар, яње ба маџнои калимаџои забони їайр мувофиїи қунонида ба

вуїуд овардани калимаџо мебошад. Масалан, калимаџои “огоџе” ва “танбеџ” чун чораџои іамџияте дар асоси маънои калимаџои русии “предупреждение” ва “виговор”-ро бо калимаџои тоїке ифода кардан ба вуїуд омадаанд. Монанди џамин, калимаи “синф” ба сифати истилоџи си±се ба іои калимаи русии “класс” аз рџи џамин іоида пайдо шудааст.

Дар яке аз забонџо дар натиїаи айнан ± мазмунан тарїума кардани калимаџои забони Іайр ба вуїуд омадани калимаџо калка номида мешавад.

Калка дорои хелџои зерин мебошад:

1. Калкаи луїаве. Калкаџое, ки дар натиїаи ба калимаџои забони дигар таїлид карда айнан тарїума кардан ба вуїуд омадаанд, калкаи луїаве меноманд: *идоракуне (управления), даџа (декада), байналхалие (международний), моџпаймо (лунаход)* ва монанди инџо.

2. Калкаи маъное (семантике). Калкаџое, ки дар асоси тарїумаи маънои калимаџои забони Іайр пайдо шудаанд, калкаи маъное (семантике) ном доранд: *огоџе (предупреждение), танбеџ (виговор), синф (класс)...*

3. Калкаи наџве. Калкаџое, ки дар асоси іолиби наџвии забонџои дигар ба вуїуд омадаанд, калкаи наџве меноманд: *аскари сурх, мудоџиаи граџдане, боїчаи бачагон, вазорати маориф, номаи камол...*

4. Калкаи фразеологе. Калкаџое, ки дар натиїаи айнан тарїума кардани ибораџои маїозе ва воџидџои фразеологе пайдо шудаанд, калкаи фразеологе ном доранд: *забони зинда (живой язык), нур болои нур (нуран-алонур), ба доно ишорат кифоя (алаїилу якџиџи ишорат), іути лоямут шудан...*

Калкаџоро аз іїџати иштироки калимаџои воџе ба хелџои пурра ва ноџурра іудо меџунанд:

1. Калкае, ки аз дигар забонџо бо калимаџои асле айнан бе џеї дигаргуне тарїума шудаанд, калкаи пурра ном дорад: *яџшикан, азнавсозе, моџпаймо, џавосанї, мадори гирди Замин, нишастии нарм...*

Калкае, ки яке аз іўзъмояш тарїума шуда, іўзьи дигарашон айнан оварда мешавад, калкаи нопурра меноманд: *машинасозе, демократикуноне, радиошунавоне, мамїшилої, декабристон, чароїи барїе, іути лоямут шудан, сабр – калиди мушкїле....*

Гамин тавр, калїмаџои воме аксар аз рги эџтиџїи забони вомгир ворид гашта, барои ифодаи маъниџо мусоїдат менамоянд, азхудшавїи овозе, дастуре ва луїавиро паси сар карда дар калїмасозїи забони вомгир истифода мегарданд, бїнобар ин воридшавїи калїмаџои забони вомдеџ яке аз роџои бой шудани таркїби луїавїи забони вомгир мебошад.

Савол ва супоришџо

1. Чџе гуна калїмаџоро калїмаџои аслџе меноманд? Бо мисолџо фаџмонед.
2. Кадом хусусїятџои калїмаџои аслиро медонед? Мисолџо гџед.
3. Калїмаџои воме чїст? Фїкратонро бо мисолџо собїт намоед.
4. Ибораџои “забони вомдеџ” ва “забони вомгир”-ро маънидоџ кунед.
5. Калїмаџои кадом забонџо ба забони тоїїке ворид гаштаанд? Мисолџо гџед.
6. Калїмаџои воме бо кадом роџо ворид мешаванд? Мисолџо гџед.
7. Сабабџои аз забони арабе ворид шудани калїмаџоро фаџмонед.
8. Баъд аз Инїїлоби Октябр кадом навъи калїмаџои вомии арабе соїт шуданд? Чаро? Мисол гџед.
9. Бо кадом сабабџо іїсми дїгари калїмаџои вомии арабе боїе монданд? Фїкратонро бо мисолџо исбот кунед.
10. Азхудшавџе чїст? Роџои азхудшавїи калїмаџои вомиро номбар кунед.

11. Азхудшавии овозиро дар мисоли калимаҳои вомии арабӣ шарҳ диҳед.
12. Азхудшавии дастурии калимаҳои вомии арабиҳо бо мисолҳо фармонед.
13. Азхудшавии луғавии калимаҳои вомиро дар мисоли калимаҳои вомии арабӣ фармонед.
14. Кадом нишонаҳои забони калимаҳои вомии арабиҳо медонед? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
15. Калимаҳои вомии арабиҳо мувофиқи соҳаҳо гурӯҳбандӣ кунед.
16. Кадом сабабҳои воридшавии калимаҳои туркӣ-ғзбекиро медонед?
17. Таърихи воридшавии калимаҳои вомии туркӣ-ғзбекиро бо мисолҳо фармонед.
18. Кадом хусусиятҳои калимаҳои вомии туркӣ-ғзбекиро медонед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
19. Кадом нишонаи калимаҳои вомии ғзбекиро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
20. Азхудшавии калимаҳои вомии ғзбекиро бо мисолҳо фармонед.
21. Сабабҳои воридшавии калимаҳои вомии русиро номбар кунед.
22. Таърихи воридшавии калимаҳои вомии русиро бо мисолҳо фармонед.
23. Ба азхудшавии калимаҳои вомии русӣ маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит кунед.
24. Калимаҳои вомии русиро мувофиқи соҳаҳо гурӯҳбандӣ кунед.
25. Калимаҳои муарраб чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
26. Хусусиятҳои муарработро бо мисолҳо фармонед.
27. Калка чист мисол ҷед.

28. Кадом хелџои калкаро медонед? Фикратонро бо мисолџо собит намоед.
29. Калкаи пурра чист? Мисолџо гъед.
30. Кадом навъи калкаро калкаи нопурра мегъанд? Мисол гъед.

Намунаи саволџои тесте

1. Дар кадом ѓавоб калимаи воџе оварда шудааст? А) чуѓз В) палонѓ С) ваъда Д) лаб Е) рѓѓ	2. Дар кадом ѓавоб калимаи воџии арабе дода шудааст? А) наѓз В) аввал С) оѓоз Д) хурд Е) модар
3. Калимаи воџии турке-гъзбекиро нишон диџед. А) падар В) шеър С) талѓон Д) фойтун Е) фонус	4. Кадом калима ба калимаџои воџии русе мансуб аст? А) сафед В) ваѓт С) ѓурут Д) буѓет Е) даст
5. Калимаџои “бабр” ва “шаѓол” ба забони тоѓике аз кадом забон ворид гаштаанд? А) ѓононе В) лотине С) џинде	6. Кадом калимаи воџии гъзбеки дар забони тоѓике таѓйири маъно кардааст? А) ѓавоѓ В) ѓурбоѓѓа С) ѓашѓалдоѓ

Д) хитое

Е) турке

Д) ігчіор

Е) іабуріа

7. Калимаџои вомии “хат” ва “сиф” ба кадом забон мансуб?

А) минде

В) турке

С) арабе

Д) хитое

Е) юноне

8. Калимаџои вомии “пудратче” ва “сујурта” ба кадом забон тааллуї дорад?

А) турке

В) арабе

С) русе

Д) лотине

Е) минде

9. Кадом калима муарраб аст?

А) солар

В) тобут

С) хонаџоџ

Д) турунї

Е) хобгоџ

10. Кадом калима мутаалиїи калкаи луїаве мебошад?

А) табиразан

В) моџпаймо

С) пирамард

Д) садбарг

Е) даводав

Фасли паніум

Лексикаи забони ҷозираи тоїк аз ӣцати

ифоданокє

Дар таркиби луҶавии забон калимаҷои умумиистеъмоле, доираи истеъмолашон танг ва обуранги ночизи бадеъ дошта хеле зи±данд. Калимаҷои гуногуншаклу мухталифмаъно, хориёе, сермаъноу каммаъно, гуфтуггию шеваге, адабии китобе чунон бис±ранд, ки маъз ба туфайли онҷо гянда як маъниро бо воситаи якчанд калима ифода карда метавонад: хабар – мужда – пайҶом; посбон – Ҷаровул – дидбон – навбатдор; сурх – арҶувон – аҷмар – алвон – ирмизе; сухан – гап – калом – марф....

Ҷангоми такаллум мар кадом силсилаи муродифоти болое метавонанд ба як маъне далолат кунанд, вале мавиеи истифодаи онҷо якранг нест. Агар яке аз онҷо дар назму наср, дар асарҷои илмию публицисте, дар забони гуфтугге ва лаҷиҷои баробар мавриди истифода ҷарор гирад, дигаре бештар дар забони китобе истифода мешавад, вале сеюме ба нутӣ гуфтугге ± лаҷиҷае мансуб аст. Масалан, калимаҷои силсилаи муродифии “гап, сухан, калом, марф”-ро аз ин нуҷаи назар мушоҶида кунем, “гап”-умумиистеъмоле буда, дар маҷаи услубҷои нутӣ истифода мешавад, воҶиди луҶавии “сухан” ба услуби китобе мансуб аст, вале унсурҷои луҶавии “калом” ва “марф” бештар ба услуби бошукҶи – ба назм тааллуӣ доранд.

Дар сари бозор Восеъ аз болои асп ба издиҷои хали чунин хитобат кард:

– Бародарон! ФаҶирон! Бихезед, ҷазот кунед! ҷавру зулм аз мад гузашт, мулк ҷазирбод шуд, халион хору зор.

Дар порҷаи боло аксари калимаҷо хусусияти умумиистеъмоле доранд: асп, бозор, хали, бародар, гузаштан, мулк, хору зор ва монанди инҷо. ГурҶи дигари калимаҷо ба нутӣ гуфтугге мансуб аст: ҷазот кардан, ҷавру зулм, одам мисоб накардан, бехонумон кардан... Калимаҷои “издиҷом”, “ди±р”, “фаҶир”, “ҷариб” ба забони китобе тааллуӣ доранд, вале калимаи “ҷазирбод” мутааллиии забони маҷалле – лаҷиҷа мебошад.

Аз мушоқидаи мисолҳои боло бармеояд, ки калимаҳои таркиби луғавии забонамон дорои се мавриди истифода мебошанд, яъне се ҷиҳати услубе доранд:

1) *калимаҳои умумистеъмоле* (калимаҳои баҳои маҷмаи услубҳои китобе муштарак – илме, расмии коргузоре, публицисте, бадее); 2) *калимаҳои гуфтугӯ* (калимаҳои мансуби услуби гуфтугӯ); 3) *калимаҳои адабе-китобе* (калимаҳои хоси услуби илме, публицисте, бадее).

Ғарҷанд калимаҳо дар ифодаи маъне ба як силсилаи муродифе дахл доранд, метавонанд ҳар кадоми онҳо дорои тобиши ӯдогона бошанд: *ашк* – *сиришк* – *оби дида*; *бемор* – *ранҷур* – *нотоб* – *бетоб касал*; *ҷамон* – *олам* – *дун* ± *гете* – *даҷр*... .

Дар силсилаи муродифии овардашуда калимаҳои “ашк”, “бемор”, “олам”, “ҷамон”-ро дар забони маҷма – пиру барно, босаводу бесавод мушоқида қардан мумкин аст, вале калимаҳои “ранҷур”, “сиришк”, “гете”, “даҷр” бештар дар забони китобе – дар услуби илме ва бошукӯи истифода мегарданд.

Ҷайд бояд қард, ки ҳудуди луғавии услубҳои таҷрибнопазир нест. Калимаҳои халие-гуфтугӯ ± лаҷиве ба забони адабе гузашта метавонанд дар услубҳои китобе-илме, публицисте, расмии коргузоре ва бадее истифода шаванд. Зиёда аз ин, калимаҳои халие-гуфтугӯ ± лаҷиве метавонанд дар услуби бадее мавриди истифода Ҷарор гиранд, зеро ки дар услуби бадее омезиши унсурҳои услубҳои дигар – илме, расмии коргузоре, публицисте ва гуфтугӯ ба назар мерасад.

Услуби нутӣ аз маҷмаи хусусиятҳои овозе, луғаве, калимасозе, сарфе ва наҷвии воқидҳои забон иборат аст. Маҷмаи маҷмаи хусусиятҳои нутӣ моро гуворуву дилангез ± гӯшхарошу дилхарош қарда метавонанд. Ғамин хусусиятҳои метавонанд нутӣ моро ба услубе илме ± гуфтугӯ, ба услуби китобӣ ± коргузори расме мувофиқи қунонд. Аз ин рӯ, дар луғатшиносе

мавиъ ва дараїаи истеъмоли (чандомади) умумии калимаџоро ба мисоб мегиранд ва онџо дар услубџои гуногун аз назар гузаронда мешаванд.

Дар таркиби луїавии забонџо мувофиїи инкишофи їамбият, тараїїи±ги саноат, илму маданият мамеша дигаргуниџои їонунџе ба амал омада меистанд: калимаџои нав ба нав пайдо шуда, калимаџои кїрнашуда аз истифода мемонанд. Гургїи нисбатан калони калимаџо дар мубодилаи фикри мардум мамеша истифода мешаванд. Онџо оммафарм, серистеъмоланд, аммо гургїи дигари калимаџо аз сабаби кїрна шуданашон ва ± нав буданашон камистеъмоланд. Ин буд, ки калимаџои дар таркиби луїавии забон мавїудбударо аз лиџози дараїаи истеъмол ба се гургїи їудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаџои серистеъмол.* Калимаџои барои истифода муїим, ки захираи серистеъмоли луїавии забони адабии мוזираро ташкил медиранд ва забонро чун забони давраи мוזира нишон медиранд: *падар, модар, бахт, баробаре, бародаре, об, Замин, вилоят, ноїия, шамр, їишлої, омадан, рафтани, дидани, зуд, тез, наїз, ин, он, ман, ту ва монанди инџо.*

Ду гургїи дигар ба калимаџои камистеъмоли забон мансубанд:

2. Калимаџои кїрнашудае, ки аз їатори захираи серистеъмоли луїаве баромадаанд, аммо бо таїозои ифодаџои услубе дар вазїияту шароитџои їудогонаи нутї мавриди истифода їарор мегиранд: *мириаб, їушбеге, муфтџе, имом, дамбоше, тїсабо, їевачџе, тилсїз, тїчибоше* ва Ғайра.

3. Калимаџои нав, ки чун воїиди луїавии ба наздикџе пайдошудаи нутї, тобищџои тару тоза ва Ғайриоддии худро нигої медоранд: *чархбол, тиромуни, мїни, мавонаїмо...*

Ба гургїи калимаџои серистеъмоли забон калимаџое дохил мешаванд, ки дар мубодилаи афкори мардум серистеъмол буда, хусусияти наву кїрнаге надоранд. Ба ин гургїи мамаи калимаџои умумихалие, истилоџои сомаве, калимаџои касбу пеша ва китобе мансубанд.

Ба гурғи калимаџои камистеъмоли забон калимаџое дохил мешаванд, ки ба онџо дар мубодилаи афкори ѳоре зарурате намондааст, вале бо маисади муайяни услубе мавриди истифода iarop мегиранд (калимаџои кгнашуда). Баръакси инџо калимаџое, ки мангз ба iatori калимаџои умумиистеъмоле дохил нашудаанд, нав ба вуїуд омадаанд (наввожаџо) низ хусусияти камистеъмоле зорир менамоянд.

Калимаџои умумиистеъмоле

Таркиби луlавии забон мамаи калимаџои забонро дар бар мегирад. Маънои Исми асосии ин калимаџо ба кулли соџибзабонон фаџмо буда, дорои хусусияти умумиистеъмоле мебошанд. исми асосии таркиби луlавии забонро калимаџои умумиистеъмоле ташкил медиџанд, зеро ки мо сарвати луlавии забони модариамонро мамеша ба як тарз кор намефармоем: бис±р калимаџо дар нутїи шифоџе ва хатте зуд-зуд такрор мешаванд, аммо аз баъзе калимаџо гоџ-гоџ, дар мавриди алоџида истифода мебарем. Аз ин рџ, мамаи калимаџои забон аз iиџати дараїаи истеъмол ба ду гурғи калон iудо мешаванд: калимаџои умумиистеъмоле ва хоса (калимаџои доираи истеъмолашон мардуд).

Ба гурғи луlати умумиистеъмоле мамаи калимаџои маълуму маъмули умумихалие дохил мешаванд. исми асосии калимаџои умумиистеъмолиро калимаџои асле ташкил медиџанд. Калимаџои вомии азхудшуда, ки доираи истеъмолашон васеъ шудаанд ва дар нутїи мамаи соџибзабонон мавриди истифода iarop гирифтаанд, ба калимаџои умумиистеъмоле мансубанд: китоб, мактаб, илм, таълим, тарбия, олим, савлат, талаба... ; тџї, ишлої, iурут, iгчior, iаймої, iайче, iош, талион... ; картошка, помидор, самовар, ясле, ручка, машина, шоф±р, агроном... .

Ба калимаџои умумихалие номи предметџо (каланд, бел, теша, дара, об, санг, кулџх, даст, по, даџан, рџ, Офтоб, Моџ, ситора...), номи сифат ва

аломат (соф, лой, сафед, си±и, сахт, мулоим, баланд, паст, гарм, хунук, хурд, калон...), номи амал ва молат (рафтан, омадан, дгхтан, буридан, навиштан, хондан, хобидан, хандидан, гиря кардан...), калимаҳои ифодагари адаби (як, ду, се, даи, панҷи, сад, дусад, мазор...), ёнишини (ман, ту, ҷе?, ке?, худ, меи, мар...), аломати амал ва аломати (музир, имргз, ё-ё, якбора, андак, хеле, ноилои, асдан...), калимаҳои номустаилмаъно (ба, танҳо, фаиат, зеро, ҷунки, бо, бе, кате...) дохил мешаванд.

Соҳибони забон ин гуна калимаҳоро аз хурде омгхта барои мавридшиносона истифода кардани онҳо одат мекунанд. Аксари калимаҳои мар як асари бадеиро низ маин бабати лулаве ташкил медиҳад. Ба ин маъне нависандаи рус А. П. Чехов навишта буд: “Забон ва ифоданокиро дар тасвири табиат танҳо тавассути соддаба±не, бо ифодаҳои оддӣ монанди “Офтоб нишаст”, “Торик шуд”, “Борон борид” ва Гаира дастрас кардан мумкин аст¹.

Калимаҳои умумистеъмоле хусусияти услубе зоир намекунанд, зеро ки онҳо дар маи услуби нуті кор фармуда мешаванд. Аз ин рӯ, ин гуна калимаҳоро калимаҳои “услубан бетараф”, “мгтадил” номидаанд². Дар маиат, лулати муштаракуслуб дар маи услуби: гуфтуге, китобе (бадее, илме, публисисте, расмии коргузоре) баробар хизмат карда метавонад:

1. *Гулсум, ки пеш аз сафед шудани ргз аз хоб хеста, то шом дам нагирифта кор карда буд, акнун мехост, ки хобида мондагии худро бароварад, аммо нолаи най ва садои суруде, ки ба ором хобидани дар ин сайробудагон ±ре мерасонид, тро нагузошт, ки осуда бихобад. □ пас аз он ки чанд бор аз ин пилу оқашон баргардид, аз ёяш аста хест ва ба тарафе, ки аз он ё садои суруд меомад, нигои карда ба рои даромад... (С. Айне, “ўуломон”).*

¹ Шанский Н.М. «Лексикология современного русского языка». – М.: 1972, стр. 119.

² Ҷафоров Р., ʻошимов С., Камолитдинов Б. Услубшиносӣ: Китоби дарси барои синфи 10-11. Душанбе: «Маориф», 1995. С. 67.

2. Аксарият йисмҳои муҷити мо: хонаҷо, мошинаҷо, асбобҷо, ашӯҳои гуногуни рӯзгор аз моддаҳои саҳт таркиб ҷафтаанд. Моддаҷо дар табиат дар се ҳолат – дар ҳолати саҳт, моеъ ва газ дучор мешаванд.

Дар мисоли аввал, агар калимаи “баргардид”-ро истисно кунем, ҳамаи калимаҳои дигар умумистеъмолианд. Дар мисоли дуюм, калимаҳои “ашӯ”, “модда”, “моеъ”-ро чун истилоҳи фанни физика ҷаъби назар кунем, калимае нест, ки маънои он душворфаҳм бошад.

Як хусусияти дигари луғати муштаракуслуб дар он аст, ки вай дар ҳар гуна нӯти маъноӣ ба худ хос пайдо карда метавонад. Масалан, дар услуби бадеъ (мисоли аввал) барои ифодаи тобиҷҳои маъноӣ Юдир аст, ки хонанда (шунаванда)-ро ба вайд меорад, мутаассир месозад, аммо дар услуби илмӣ (мисоли дуюм) дорои як маъноӣ муайян буда, аз хусусияти ҳиссе – муассире ғориҳанд, маҳсадро ба таври мушаххас мефаҳмонанд.

Ғамин тавр, калимаҳои умумистеъмоле дар нӯти адабии гуфтугӯе меъҷри асосии истеъмоли воқидҳои луғавӣ маҳсуб мегардад. Ба ин гурӯҳи аксари калимаҳои исме, сифате, ҳамаи шумораҷо, йонишинҷо, зарфҷо, пешояндҷо, пайвандаҷо, ҳиссачаҷо, нидо ва йисми зиъди феълҷоро дохил кардан мумкин аст. Ин гуна калимаҷо аз хусусияти услубе ғориҳанд, зеро ки онҷо ба ҳамаи услубҷо баробар хизмат карда метавонанд. Аз ин рӯ, бе калимаҳои умумистеъмоле на танҷо забони гуфтугӯе, балки забони ҳатте ҳама вуҷуд дошта наметавонад.

Калимаҳои нав

Дар натиҷаи инкишофи илму техника ва падидаи омадани воқеаву ҳодисаҳои нав калима ва ибораҳои нав ба вуҷуд меоянд, зеро ки ҳар як воқеияти нав тавассути калимаву ибораҳои нав ифода мегарданд.

Калимаҳои нав ± наввожаҷоро неологизм (аз калимаи юнонии *neos* – нав + *logos* – калима, вожа, мафҳум) мегӯянд: астронавтика,

космоведения, полиетилен, стереовизор, кормобактерия, радиопазон, кинорепортаж, радиотелескоп, чархбол, пиромуни, мини... Калимаву ибораҳои нав якбора хусусияти умумистеъмоле пайдо намекунанд, балки ба тадриҷ дар натиҷаи ба истеъмом ворид гаштан баҳои мамагон муштарак ва маълум мегардад. Наввожаҳо дар ягон ҷосилаи вақту замон дар байни гурӯҳҳои дигари лулаве хусусияти нава ва нишонаҳои тозагиро дар худ нигоҳ медоранд. Ин маъне то умуме шуданашон боёе мемонад. Калимаҳои дар давраи нав пайдошуда калимаи нав аст гуфтан дуруст нест. Калимаҳои, ки хусусияти нава ва тобиши калимаи тоза будани худро гум кардаанд, новобаста аз вақти пайдоишашон ба ётори калимаҳои умумихаліе мегузаранд.

Калимаҳои нав монанди архаизмиҳо лулаи Гайрифаъоланд. Онҳо мамеша маъниҳои тару тоза, мафрумиҳои ба наздикое пайдошуда, ифодаҳои фаъуллода нави забонро дар бар мегиранд: *чархбол, пиромуни, мини, мавопаймо, ётора...* Ҷосилаи вақти чун навожа дар ётори калимаҳои Гайрифаъол ёи гирифтани калимаҳои нав якранг нест. Баъзе навожаҳо якҷанд рӯз ба хусусияти неологизмиҳо доро мешаванду бас. Масалан, калимаи “космонавт” – “фалакпаймо” аз зумраи ин гуна навожаҳо мебошад. Вай дар як рӯз (12.04.1961) ба тамоми олам Ҷулӯла андохт. Даре нагузашта ҷе будани он ба мама равшан гардид. Ҷоло одамоне ±фт намешаванд, ки маънои “фалакпаймо”-ро надонанд. Баъзе навожаҳо, ки муаллифи ин ± он асари бадеёе дар вақти нигоҳиш офаридааст, хусусияти умуме пайдо накарда, танҳо хоси услуби мамон нависанда шуда мемонанд: *алафот* (Ҷазлиддин Муҷаммадиев), *назавиде насайриде* (Ҷаким Карим). Дар забон баъзе калимаҳои нав умумият пайдо накарда, марҷилаи инкишофро аз сар нагузаронида ба калимаҳои кӯнашуда мансубият пайдо мекунанд. Масалан, дар солҳои аввали муҷумати ШҶро “иштрокиюн”, “фириа”, “шҶро” барин калимаҳо пайдо шуданд, ки мафрумиҳои муайяни маъниати воёиро айнан ифода карда натавонистанд ва зуд ёи худро ба

калимаџои дигари мувофиї доданд ва ба іатори калимаџои кўрнашуда гузаштанд.

Теъдоди калимаџои нав назар ба калимаџои кўрнашуда ва умумихалие хеле каманд. Гамин тавр шуданаш табиист, зеро ки мар як калима мувофиїи эртиџи забон пайдо мешавад ва дар натиџаи ба истифодаи умум дохил шудани он тобиши наџе ва дорои џилои тозаге будани худро аз даст дода ба калимаи муіарраре табдил меџбад. Ин іараџн дер давом намекунад. Масалан, калимаџои “телевидения”, “космодром”, “киштии фалакпаймо”, “автомат”, “морпаймо” тобиши наџе ва џилои тоза будани худро аз даст дода ба іатори калимаџои умумиистеъмоле дохил шуданд. Монанди мамин, солмои аввали Иттироди ШҶраве дар забони тоїке калимаџои “колхоз”, “комсомол”, “пионер”, “трактор”, “плуг” мамчун воридмои луіавии нав пайдо шуданд ва зуд аз худ шуда ба луіати фаъоли забон гузаштанд.

Дар хусуси меъџри асосии муайян намудани калимаџои нав фикру мулоџизаџои олимон џолибанд: *“Ба фикри мо, меъџри асосе – аз тарафи гянда мис карда шудани Іайриодде ва нав будани калима аст”*¹ *“Калимаи нав мамз то ваїте наввожа мисоб меџбад, ки дар худ нишонаџои нав, мафмуми фавіулодда тозае дорад, то даме ки гянда онро маънои навтарини предмете-мантїе мешуморад”*². *“Калимаџое, ки нав пайдо шудаанд ва нишонаи наџе (тобиши наџе) дар онро мис карда мешавад, іабати лексикаи навро ташиқил медиҷанд. Ин гуна калимаџоро неологизмџои меноманд”*³.

Калимаџои нав падидомада ва вориди луіавие, ки хусусияти наџе ва џилои тозаге зомир менамоянд, калимаи нав (наввожа) ном дорад.

¹ Калинин А.В. Лексика русского языка. М. – 1966. стр. 115.

² Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М.-1972. стр. 159.

³ Шоабдураџмонов Ш. М. Асџарова, А.Ўоїиев, И.Расулов, Х.Дониџров. музирги ‘збек адабий тили. І џисм. Тошкент: «Ўзџитувчи», 1980, 127 бет.

Калимаџои навро аз лиџози пайдоишашон ба хелџои зерин људо кардан мумкин аст:

1. *Наввожаџои луџавџе*. Ба ин гурџи наввожаџо калимаџои навџе мансубанд, ки хоси луџати умумихалиџе буда, онџоро тамоми соџибзабонон кор мефармоџанд ва ба забони адабе низ дохил мешаванд. Ин гуна наввожаџо дар ду маврид ба вуџуд меоџанд: а) џангоми иџодаи предмет, воџеаву џодисаџои нави дар зиндаџе бавуџудомада; б) дар ваџти ба предметџои мавџуда гузоштани номи нав.

Калимаџои нави гурџи аввал барои инкишоџи таркиби луџавии забон заруранд, зеро ки дар џаџти хали доимо предметџо ва воџеаву џодисаџои тоза ба тоза рџй дода меџастан. Маџџумџои нав бошад, бо калимаџои нав иџода мегарданд: *электропоезд, видиотелефон, кибернетика, космодром, астронавтика, џонпайџо... .*

Наввожаџои гурџи дуџм предметџои мавџударо џун џизи нави баџрар бо џгон номи навтарин ба забон гириџтан ба вуџуд меоџанд. Солџои сиџом “сарџф”, “наџв”, “замир”, сарџчаспак”, “дунболаџаспак” барин истилоџџои умумиџестџеџоле буданд. Дертар џамаи онџо бо калимаџои нав иваз карда шуданд: *сарџф–морџфология, наџв – синтаксис, замир – џонишин, сарџчаспак – преџфикс, дунболаџаспак – суџффикс... .*

џанд калимаи боло аз сари нав мавриди истиџода џарор гириџта истодаанд: *сарџф, наџв*. Калимаџои дигар бошанд, дар асоси џоидаџои дастурии забони тоџџке бо номи нав иваз шуда истодаанд: *преџфикс – пешванд, суџффикс – пасванд, инџфикс – миџнванд, морџфема – соза... .*

Баџзан забон калимаџои мавџударо ба сабаби гџшхарош буданашон бо калимаи нави дигари забон иваз мекунад. Ин гуна калимаџои нав дар асоси џоидаџои дастурии забон ба вуџуд меоџанд. Масалан, калимаи “*ширсоџџунак*”, ки аз се рџша (“шир”, “соџф”, “кун”) тавассути пасванди калимасози *-ак* сохта шудааст, аз сабаби то андозае гџшхарош буданаш бо калимаи “*шир+пол+о*” – *ширполо* иваз гаштааст.

2. *Наввожаџои маъноџ (неологизмџои семантикџ).* Баъзан предмет, воџеву џодисаџои нав бо воситаи калимаи нав не, балки тавассути маънои нав касб кардани калимаџои мавџуда иџода мегарданд. Масалан, калимаи “мавроџ”, ки маънои мавсаџар, мавнишин, раџиџи роџ, дџст, ±рро дошт, барои иџодаи аџпарати илмиџ аз замин ба осмон сар додашуда истиџода шудааст: мавроџи сунъиџи Замин. Монанди мавин, “Садбарџ” – номи џарваџона, “Навроџз” – номи тарабџона, “Волга”, “Чайка”, “Жигули” – номи тамџаџои мошини сабукрав ва монанди инџо.

3. *Наввожаџои џарде (неологизмџои индивидуале).* Ин навъи наввожаџо ба џалами адибон мавнубанд. Нависандаџон мавнгоми тасвир ба мавсади ба ваџд овардан ва мавџтуну тасхир мавмудани хонандаџон чун иџодаи џавџулодда худашон калимаи нав сохта мавриди истиџода џарор медиџанд. Навовариџои адибон џакранџ нест: џе бомуваџџаџиџт мевароџду дигаре бемуваџџаџиџт. Аз ин рџ, мав калимаи нав, агар џобили џабул бошад, хусусияти умуме пайдо карда, чун калимаву ибораџои маъмул истиџода мешавад. Дар акси мавл, џъне џобили џабул набошад, ба услуби мавмон адиб хос шуда, то охир дар мавмон иџода мондан мегирад. Масалан, калимаџои “началидо”, “касалидо”, “баџалидо” ва мавсарџои “палавидан”, “чалавидан” ва џайра ба џалами Абдуџоџирхоџаџи Савдо тааллуџи доранд:

Дар мавмлакати мусни ту шџџам началидо,

Поџи хирадам дар роџи шавџџат касалидо,

Аз шавџџи рухат раџскунон мевламидо...

Охир ба муроди дили хешат баџалидо.

Ин тарзи сохтани наввожаџо инкишоџ на±џт ва хоси услуби худи А. Савдо шуда монд. Нависанда џаким Карим низ аз исмиџои маъне-завџи, сайр, шавџџи феъл сохт: *Савор шуда боџистонро нисайриде... , монанди кџдак назавџиде.* Ин калимаџо мав хоси услуби адиб (џ. Карим) асту бас.

Аз наввожаџои фарде танџо номџои маџозии “тиллои сафед” ва “тиллои си±μ”, ки аввале ба іалами устод Сдриддин Айне мансуб буда, дуоџе навовариин Мирзо Турсунзода аст, хусусияти умуме пайдо карданд: *Салим Соџибназарзода маI дошт, ки он замини навкушодаи худро “тиллои си±μ” меномид... . Дар маIулат, мамин тиллои си±μ дар тираџоџи соли 1929 аз мар гектар 200 пут тиллои сафед дод.* (С. Айне). Устод С. Айне “тиллои сафед”-ро ба маънои пахта бори аввал истифода карда буд.

Дертар устод М. Турсунзода (соли 1942) ангиштсангро “тиллои си±μ” номид, ки ин номи маџозе низ хусусияти умумиистеъџоле пайдо намуд:

*Бурда сар аз шахтаи Донбасс ба џор,
Хирмани ангишт – тиллои си±μ.*

Онџоџе, ки дар забони асарашон мувоџиин услуби худ калиџаџои нав месозанд, бояд ба ду шарти асосе іатъиян риоџа кунанд: а) наввожа бояд фамџо бошад, маънои он ба фамџи хонанда ба зуде расад; б) наввожаџо дар асоси іолаби мавіудай забоне сохта шаванд. Агар наввожаџои адиб ба ин шартџо іавобгг набошанд, сабабџори вайрон шудани меъ±ри забони адабе мегарданд.

Гамин тавр, наввожаџо номџои нави предмет, воіеаву џодисаџо буда, захираи Іайрифаъоли луIаве ба шумор мераванд, вале дер ± зуд, албатта, ба іатори калиџаџои фаъол мегузаранд. Умумият пайдо кардани онџо нисбатан гуногун аст, яке зудтар хусусияти наввожаџии худро гум кунанд, дигаре дертар, сеџоџе џумкин аст умумият пайдо накарда, дар џолати наввожаџии худ боіе џонад.

Калиџаџои гуфтугџе

Воқидҳои луғавӣ, ки ба нутқи шифоии марғза, яъне ба нутқи муаррарии бетақаллуф хос буда, дар услубҳои махсуси хатте (илме, расмии корғузоре) маъмул нестанд, ба калимаҳои гуфтугӯ (луғати гуфтугӯ) мансубанд.

Калимаҳои гуфтугӯ дар асарҳои илме, адабиёти технике, китобҳои дарсе, муҷазҳои расмии корғузоре ва монанди инҳо қор фармуда намешаванд. Луғати гуфтугӯ одатан дар навъҳои гуногуни нутқи шифоӣ, сӯбатҳо, гуфтугӯи оғоз, муқолама, муқодилаю муносибати бетақаллуф истифода мегарданд: *алайда, аралаш, барзанге, газмол, деге, кӯрсавод, калта, абӣр, алиш|| олиш, бӯзбала, сарғирак, ваёти говғум, қалонпартое, расомад, одамашаванда, чигил, чилбур, қорчаллон, дамдамаке, серманаҷ, исит, даҷанқалон, зора||зоро (зоро омада монад)... .*

Луғати гуфтугӯро баъзе луғатшиносон “лексикаи халӣ – гуфтугӯ” номидаанд, ки маънаҳои калимаҳои гуфтугӯро равшан ифода намекунад, чунки мар як халӣ дорои нутқи хатте ва мар нутқи шифоӣ мебошад. Аз ин рӯ, “луғати гуфтугӯ” ± “калимаҳои гуфтугӯ” гуфта ба маъсад мувофиқ аст¹.

Ибораи “луғати гуфтугӯ” ± “калимаҳои гуфтугӯ” низ мисли истилоҳҳои дигар шартӣ, зеро ки калимаҳои гуфтугӯ на танҳо дар шаклҳои гуногуни нутқи шифоӣ, балки дар нутқи хатте (дар услуби бадеӣ ва публицисте, махсусан дар нутқи персонажҳои асари бадеӣ) мавриди истифода ёрор мегарданд.

Ҳисси зиёди калимаҳои гуфтугӯ дорои хусусияти эҷодӣ-муассирианд. Ин буд, ки сухан бо иштироки онҳо сода, муҷаз, табиӣ ва пуробуранг воёе мегардад. Онҳо дар ифодаи муносибати маъне ± мусбати гӯяндаю нависанда (дар асарҳои бадеӣ) аз муҷимтарин воқитаҳои услубе ба шумор мераванд.

¹ М.Муҳаммадиев, Ю.Нурмаҷмадов. Лексикаи забони адабии тоҷик (маводи таълимӣ). Душанбе-1997. С. 85.

Ин гуна калимаџо як омили зарури фарде кунонидани нуги иаџрамонони асари бадеџ буда, дар гуфтори персонажџое, ки намояндаи мардуми оддианд, зи±да мавриди истифода иарор мегиранд. Масалан, калимаџои “девкор”, “хира” ва иаџратун”-ро, ки дар таркиби ибораџои “марди девкор”, “тамаџкори хира”, “зимистони Иаџратун” воиџе мегарданд, аз лиџози тобиши маъноџ мушоџида кунем, маълум мегардад, ки: “девкор” дар забони зинда дар џаиџи касе истифода мешавад, ки зуд ва самаранок кор кунад. Дар иџодаи маъне аз муродифи худ – “зудкор” бартарии зи±д дорад. “Хира” сифати шахси тамаџкори ашаддист, ки барои аз касе ситондани чизе аз џеџ гуна берџе ва пасте рџи наметобад, гаштаџ баргашта муроџиат мекунад. “иаџратун” муродифи “хунук” аст, вале “иаџратун” ин маъниро бо тобиши дараџаџии ниџоят хунук, џъне хунуки хунук иџода менамояд. Монанди џамин, калимаџои “майдагаџе”, майнабозе”, “даџанкалон”, “серманаџ”, “чигил”, “исџит”, “мурдане” ва Иаџра низ дорои вазиџаи мухталиџи услубе мебошанд: *Ин иаџдар майдагаџе кардан џам дуруст нест. Ин џо џои майнабозе нест. Вай беџули даџанкалоне буд. Ба гаџи г пиразанони серманаџ џам гџи меандохтанд. Ба ин ахбороти чигили шумо гувоџе медиџанд.* (Р. Ёалил). *Раџими ианд зери лаб “исџит, мурдане” гџ±н џро дашном дода монд* (С. Айне).

Устодони каломи бадеџ С. Айне, Ё. Икромеџ, С. Улуџзода, Р. Ёалил, Ф. Ни±зе, Ф. Муџаммадиев ва монанди инџо тавассути истифодаи калимаџои оддии гуфтугџе, аз як тараџф, содаџаџию муассириџи забони асарашонро таъмин намудаанд, аз тараџфи дигар, дар роџи аз џисоби калимаџои гуфтугџе такмил додани таркиби луџавии забони адаџе хизмати арзанда кардаанд.

Луџати гуфтугџиро аз ниџоџи тарзи иџодаи маъно (мџтаџдил ± иаџеџ будани маъне) ба гурџџои мџтаџдилмаъно ва иаџеџмаъно џудо кардан мумкин аст:

Калимаџои гуфтугџии мгътадилмаъно. Ин навъи калимаџои гуфтугџе бо калимаџои забони адабе хусусияти якхела доранд. Онџоро калимаџои гуфтугџии адабе шуморидан џам мумкин аст: даџмарда, гардана, пойлуч, калоншавандаџо, одамшаванда, ишџбозе, майда, џогаџ, корчаллон, изо кашидан, Јанаб кардан, саргирак ва монанди инџо. Як исми калимаџои гуфтугџии мгътадилмаъно мурдифџои адабе (даџмарда – чџпон, пойлуч – пойбараџна, изо кашидан – шарм доштан, корчаллон – кордон) дошта бошанд џам, нисбат ба онџо серистеъмол буда, хусусияти эџсосе – муассире доранд ва назар ба муродифџои адабиашон ба маънои маџозе бештар кор фармуда мешаванд. Јисми дигари ин гуна луЈати гуфтугџе муродифџи адабе надоранд ва таЈйироти маънои предмети суханро вобаста ба шароити маџал хубтар иџода мекунанд. Ба ин маъне забоншиноси тоџик Баџриддин Камолиддинов ба тарзи зайл иброси назар кардааст: “Беџуда нест, ки џар як нависанда тамоилџои услубии худро дорад. Майли зиндаџо табие тасвир намудани образџо, бо таъбирџои махсуси худашон ба тарзи реале инъикос намудани џаџти меџнаткашон, роџ надодан ба сохтакориџи забон, бо назари эџтиром нигоџ кардан ба боигариџи забони хали ва мусу назокати он маџз бо џриџ лексикаџи нутџи гуфтугџе осонтар аст.”¹

Дар џаџиџат, калимаџои гуфтугџие мавџуданд, ки муродифџи адабе надоранд: *пояџе, доскалла, Јглак, хасггирд, раџанкаду, бепоџадам, бозе дорондан...* . Ин гурџи калимаџо “... дар нутџи обуранџ ва тобиџи муайяни џаџџонбахџи џосил карда, барои џарџониба ва џаџте тасвир намудани амалиџти персонаџџо ба нависанда имконияти хубе медиџанд”² . Азбаски калимаџои гуфтугџе дар аксари џиссаџои мустаЈили нутџи ба назар мерасанд, донишмандони мо џангоми тадџиџи хусусиятџои услубии онџо мувоџиџи џиссаџои мустаЈили нутџи ба тариџи зайл гурџибанде кардаанд:

1. Исџо: алов, гапбозе, чапдасте, дџнгџе, газмол, саргирак, чилбур...

¹ Камолиддинов Б. Забон ва услуби џаким Карим. Душанбе, 1967. С. 12.

² џаџоров Р. Забон ва услуби Раџим џалил. Душанбе, 1966, саџ, 22-37;
Камолиддинов Б. Забон ва услуби џаким Карим. Душанбе, 1967. саџ. 11-23.

2. Сифатмо: абгор, буҒз, инїи, девкор, гҒл, калта, кҒсавод...
3. Шумора: яккамбист, секамсе, се бисту понздам...
4. Феълмо: маво додан, бозе дорондан, ±зидан, дароз кардан...
5. Зарфмо: аста, басмабас, мҒл, дастмадаст...

Калимаџои гуфтугҒии іабеммаъно. Ба ин навъи луҒати гуфтугҒе калимаџои дурушту даҒал ва іабеммаъное мансубанд, ки аз сабаби іабџоти маъне ба доираи луҒати забони адабе дохил намешаванд: *лашулуи, лоҒупар, дангоса, гоїалак, каїалак, хасхадук, кҒрнамак, хира...* .

Ин навъи калимаџои гуфтугҒе ду хел мешаванд:

1. Калимаџое, ки барои ифодаи таҒир, сарзаниш ва нописанде истифода мешаванд: *балохҒр, зихна (зиіна) хира, хасхадук, каїалак, лоҒупар...* .

2. Калимаџои гуфтугҒие, ки дашном, маіорат ва сарзанишџои аз эътидол берунро ифода мекунанд: *аҒмаі, модарбахато, очаҒар, модарсеталоі, падарлаънат, сакалту...* .

Ин гуна калимаџои ба Іатори калимаџои забони адабе дохил нашаванд мам, дар услуби бадее бо маісади муайяни услубе то андозае мавриди истифода іарор мегиранд. Аксари калимаџои іабеммаъно дар забони адабе муродиф надоранд, дар байни халі танџо бо як шакл маъмуланд: *мароме, танфурҒи, зансеталоі, падарсағ, пирхар...* .

– *Сакалтуи кҒрнамак! Чиџо меҒе? Мағар каџом занталоі туро бџома кардааст?*

– *Ин кҒрнамаки модарсеталоіро бубинед, че кардааст... ?* (С. Айне).

– *Рав, раве, бар падарат лаънат! ... џоџе хҒред, ки хар нахҒрад...* (Р. Ёалил).

Одамоне, ки дорои маданияти баланданд, чи дар нутїи гуфтугҒе ва чи дар нутїи хатге аз истифодаи калимаџои іабеммаъно худдоре мекунанд.

Ин маъне водор менамояд, ки ба вулгаризмро маълумоти муфассалтар диѐем.

Вулгаризм

Вулгаризм аз забони лотинѐ *vulgaris* гирифта шуда, маънояш – *авомона*, *оми±на* аст, яъне калимаи даӀал, *Ӏабеѐ* ва \pm ифодаи дурушти номатлубест, ки аз доираи луӀати забони адабе берунанд, яъне як навъи калимаѐои нутѐи гуфтугѐист, ки маъноѐои Ӏайриадабиро ифода мекунанд. Масалан, калимаѐои “башара”, “дам кашидан” ва “ба Ӏаѐаннам рафтан”, ки ба Ӏои калимаѐои маъмули забони адабе – “ргѐ”, “хгрдан” ва “вафот кардан” истифода мешаванд, маъноро ба тарзи даӀал, дурушт, *Ӏабеѐ* ифода мекунанд, бинобар ин вулгаризм шуда метавонанд.

Дар таркиби луӀавии забон баробари калимаѐои серистеъмол калимаѐои доираи истеъмолашон маъдуд инчунин воѐидѐои луӀавие, ки ба забони адабе хос нестанд, вале дар нутѐи гуфтугѐе мавриди истифода Ӏарор мегиранд, арзи вуӀуд доранд. Вулгаризмро аз зумраи ѐамин гуна унсурѐои луӀаве мебошанд.

Вулгаризмро гурѐи калимаѐои мансуби нутѐи гуфтугѐист, ки маъноѐи Ӏайриадабиро ифода мекунанд ва бо даӀалу *Ӏабеѐ*маъно ва гѐшхарош буданашон аз калимаѐои мѐтадилмаъно фарѐ мекунанд. Гянда тавассути маъноѐи луӀавии вулгаризмро, асосан, карѐати дар дил нисбат ба объект доштаи худро ифода мекунад. Ин маъне боиси дорои обуранги махсус шудани онро гаштааст. Масалан, дар Ӏумлаи “*Аммо Ӏаноби заӀуму зардоб ѐама Ӏоро монанди ӀунӀузи бадбѐѐ тосондаву пс сонда рафтанд*” (Р. Ӏалил), ибораѐои “Ӏаноби заӀуму зардоб” ва “ӀунӀузи бадбѐѐ” аз ѐамин Ӏабил воѐидѐои луӀавианд. Гянда ибораѐои мазкурро ба маъноѐи маӀозе (пичинг) оварда объектѐи нигоришро мазаммат карда, муносибати манѐе доштани худро нисбат ба предмети тасвир ифода намудааст.

Вулгаризмҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно якранг нестанд. Ба ин маъно онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҳои, ки сарзаниш, таҷриба, ғилагузорӣ, нописандӣ, шҳе ва пичингҳо ифода менамоянд:

– *Аҷма, рӯи ту тирмизаку тиррончакро мурдашг шгяд, ин че гуфтагет.* (Р. Ҷалил).

– *Вай ба ту думи хари талоҷ мешавад, ки ин ҷадар тараф мегире* (Ҷ. Икроме).

Як исми ин навъи вулгаризмҳо дар асоси маъноӣ маъносиашон қароқати дилро нисбат ба предмети тасвир ба тарии махсус (сарзаниш, мазаммат қардан, ғилагузорӣ, шҳе, пичинг) ифода менамоянд. Масалан, предмети нисбатан хурдро тавассути муҷоиса – “айна”, “писиутте”, қалонро “барзанге”, қамро “яқите”, асбобу аниҷоҳои арзишашон пастро “лашулуш”, “лоҷупар” ифода мекунанд. Вулгаризмҳои “шалдар-шулдур”, “дангир-дингир” ва “миинг” ҳислати предметҳои мавриди тасвирро ба тарзи фавҷузқикр ифода намудаанд:

– ... *Оҷаҷол-ку як одами шалдар-шулдур, миинг, домулло ҷудо мам одами бадқина.*

– ... *шалдар-шулдуратон мам қал додари қтр.*

– *Хайр як ргзро бе дангир-дингир гузаронем, че шудааст?* (Р. Ҷалил).

2. Вулгаризмҳои, ки ифодагари лафҷҳои дурушт – дашному маҷорат мебошанд. Онҳо мамеша қарои таҷрибаи шунаванда ниқаронида мешаванд:

– *Оббо, модарбахатое – хитоб намуд Муҷаммадризо.*

– *Оббо, надарлағнати валадизиное! – тоҷат қарда натавониста бонг зад Муҷаммадризо.* (Р. Ҷалил).

– *Номаҷул қарде, ту ҷадиди бедин! – гуфт мулло ва яқбора фар±д қарда мардумро ба ±ре ҷеI зад ва Исмоил-афандиро дошта қифтан гирифт.*

– *Ға, валадизиноҷо! Ба дастам афтодед?*

– *Ба Асо че кор доре, фомиша?!*

– *Агар сабр карда натавоне, би±, дар базми фомишагии ман сояи чароI шав! Пири беимон (Ї. Икроме).*

Вулгаризмҳои ифодагари дашному маіорат, аз як тараф, муносибати ба шунаванда доштаи гяндаро фаҷмонад, аз тарафи дигар, обуранги нутро зи±д карда, дорои хислатҳои манфе будани шахси мавриди тасвирро ифода менамоянд. Гамаи дуҷои бади мардонаю занона барои нишон додани хислати гяндаи онҳо низ аз воситаҳои хуб маҷсуб мегарданд. Воқидҳои луғавии “маромзода”, “мароме”, “шртумшуи”, “нобакор”, “малъун”, “аммаи”, “алвасте”, “явонмарг”, “кғрнамак”, “фомиша”, “лошахғр”, “беимон”, “беди±нат”, “калхот”, “мғдарози кғтомаил”, ва монанди инҳо аз маҷин бабил вулгаризмҳо мебошанд.

Бой Фирғзаро сар доду бо таҷиир ба сти кайвоне назар карда гуфт:

– *Га, шртумшуи, туро ке хабар кард?*

– *Дастонат чунгалак шаванд, ки тамокуро аз куё ±фтсе? (Ї. Икроме).*

Калимаҳои бабеҷмаъно ба шунаванда бештар рғирост гуфта мешаванд. Онҳо дар ваіти моіаро, бад шудани муносибат, алоіаи ду кас ± гурғи зи±да истифода мешаванд:

– *Ин че, мам Јарию мам нешгире?!*

– *Гой, Сафар, ин че бемаъниге, ту магар девона шуда омаде?*

– *Акои Олим, ёои ин хоин меҷмонхонаи дигар аст, муш±р бошед, ки нагурезад. (Ф. Ни±зе).*

Ба як хели вулгаризмҳо калимаҳои бабеҷмаъно мансубанд, ки онҳо бо унсурҳои луғавии ифодагари номи мајвоноти дарранда ва маромхғри дорои хислатҳои манфур чун ташбеи бевосита корбаст шуда, қароҷати дили гяндаро ифода мекунанд ва дар асарҳои бадее бо маҷсади ағзудани луғавии муассирии нутИ истеъмол мегарданд. Ба ин маъне бештар истифодаи “сағ”, “хирс”, “хук”, “рғбоҷ”, “хар” барин калимаҳои ифодагари

номи майвонҷо ба назар мерасанд. Гянда на танҷо объекти суханаҷро бо он майвон баробар мекунад, балки бо хислатҳои манфури он ӯвваи муассирии нутіаҷро таъмин менамояд:

– *Гамин тавр кунед! – гуфт Мушаррафа оташи тро бод дода.*

– *Гайи ин тавр сағони майношинос мамин!*

Соҷаи истифодаи вулгаризмҷо адабиёти бадеё мебошад. Дар ин мол, онҷо ба ёи калимаҳои маъмули адабе кор фармуда мешаванд. Масалан, унсурҳои луғавии “башара” ва “ба ёрмани рафтани”, ки дар асарҳои бадеё ба ёи калимаҳои маъмули забони адабе “ргӣ” ва “вафот кардан” оварда мешаванд, вазифаи муайяни услубе доранд.

Вулгаризмҷо дар асарҳои бадеё бо нияти ифодаи нафрат, ёрму Изаби гянда ва таъири шунаванда чи дар сухани нигоранда ва чи дар нутіи ёрму асар мавриди истифода ёрор мегиранд. Ба ин маъне вулгаризмҷоро ба тарии зайл гурӯббанде кардан мумкин аст:

1. Вулгаризмҷое, ки дар нутіи персонажҳои асар бо маёсади ифодаи нафрати гянда ва таъири шунаванда кор фармуда шудаанд. Ба ин маъне устод С. Айне дар очерки адабии таърихии “ёрму хали тоёк Темурмалик”¹ ибораи “душмани гургути рӯбхислат” дар нутіи пирамард, ибораи “саги газанда”, “саги разил”-ро дар нутіи Темурмалик ба дасти нигориш додааст:

– *Оре, ман мамон Темурмалики хуёндиам, ки яккаву танҷо мазорҷо шумо чингизиёни хунхорро, чунон ки саги газандаро кушанд, куштаам! – гуфт. Устод С. Улуёода бошад, дар романи “Фирдавсе”² вулгаризмҷои зеринро бо маёсади услубии фавёззикр истифода бурдааст: хоби грсгхта, фитнаангези арбадаёг, майвони дарранда дар нутіи Фирдавсе; айёши кайкулоҷ дар нутіи мулозим; наранҷо дар нутіи Найсонё; маромзодаи шарир дар нутіи Охунд; малъун дар нутіи мансабдор; ёрму мурдор дар*

¹ Куллиёт, ҷилди 5. - Душанбе: 1991

² Улуёода С. «Фирдавсй» - Душанбе: “Адиб”, 1991.

нутїи їавони банде; саг дар нутїи сарбоз; ай±ше, майхорае, фосїе дар нутїи саццоф....

– Дод аз дасти халифаи хунхор! Маро їармате мегїад, їарматиш мурдор худаи!

Сарбози аспавор тро бо този±на зада аррос мекашид, ки:

– Хомги, саг! Хомги.

Нигоранда Ф. Ни±зе низ дар повести “Фоїиани Боїстон” бо маїсади ифодаи нафрати гїанда ва таїири шунаванда вулгаризмїои зеринро дар нутїи персонажїои асараш мавриди истифода їарор додааст: тирмизак, бева дар нутїи Нозир Маїмудов; падарлаїнати ноинсоф дар нутїи Савре апа; бадзот, тїраїои худпарасту ри±кор дар нутїи Мастура; эркатулфор дар нутїи Инобатхон.

– О, бевае... – мад кашид Нозир нони дар даїонаш бударо саросема фурї бурда, – аллакаї Ёїбат кардааст-дия... Маїлаш ин беаїле ба зарари худаи.

Савре апа їавоб дод:

– Дар идораи Мастура ким-кадом падарлаїнати ноинсоф ариза навиштааст, ки вай дар хонаиш бо гуреаи їанг Сїяр пинїоне зиндаге мекунад.

– Ин дараїа худатонро паст назанед, дадоїонаш – эїтироз намуд Мастура, кош шумо барин лумпумпролетарїои софдилу софкор бис±ртар мебуданду тїраїои худпарасту ри±кор мїарчи камтар...

2. Вулгаризмїое, ки барои ифодаи нафрат ва їаїру Ёзаби нигоранда дар нутїи тасвире мавриди истифода їарор гирифтаанд. Устод С. Аїне дар очерки адабии таїрихи “їаїрамони хали тоїк Темурмалик” дар нутїи тасвире бо маїсади ифодаи нафрат ва їаїру Ёзаб вулгаризмїои зеринро ба тасвир додааст: си±мгш, чингизи±ни ваїше, бум, лоша, даррандаи хунхор, ваїшии даррандаи забункуш.

Устод С. Айне іаталон-улонро ба ваҷшии даррандаи забункуш монанд карда нафрати худро чунин ифода намудааст: *Аммо дар муіобили ин сухани беіавоби іаҷрамони халии тоіик ягон чизе ба хотири ваҷшии даррандаи забункуш намерасид*. Устод С. Улуізода низ дар ифодаи нафрат ва іаҷру Іазаб дар романи “Фирдавсе” вулгаризмҳои зеринро дар нутіи тасвири истифода бурдааст: бадтинати баддимоі, марди гғл, саффоқ: *Мулозим рафт, марди гғле, куломи душоха бар сар, дар ми±наи камарбанди нуІрақтбаши ханіари дарозе овезон даромада таъзим кард*. Ф. Ни±зе дар повести “Фоіиани БоІистон” дар ифодаи іаҷру Іазаби Нозир Маҷмудов вулгаризми “тирмизак”-ро дар нутіи тасвири овардааст: *Аз се-чор даҷан талху тунд гап заданҳои бародараш акаи Мансур дида, бештар суханҳои “шаттоҷонаи” Мастураи “тирмизак” торафт алами тро меафзуд*.

Ғамин тавр, вулгаризми дар бобати ба вуіуд овардани обуранги нуті, табие шудани гуфтор, аниіу рғшан ва таъсирбахш ифода намудани матлаб вазиғаи муҷими услубиро иіро карда, ба забони асари бадеи хусусияти халие ва соддаба±не мебахшанд.

Калимаҳои шеваге

Калимаҳои, ки истеъмоли онҳо ба мудуди муайян – маҷалҳои іудогона тааллуи дорад, калимаҳои шеваге ном доранд. Дар адаби±ти марбути шевашинос калимаҳои шеваге бо калимаи “диалектизм” (аз калимаи юнонии *dialektos* – лаҷа, шева, забони маҷалле) дода шудааст. Диалектизмҳо хоси забони ягон маҷал буда, дар нутіи намоёндагонии маҷал маҷал истеъмом мешаванд. Калимаҳои шеваге аз іумлаи воқидҳои луғавии доираи истеъмолашон танг буда, аз луғати забони адабе берунанд. Агар калимаҳои оддӣ гуфтутге ми±ни соҷибони забон маълуму маъруф бошанд, калимаҳои шеваге дар як ± якҷанд маҷал интишор дошта, дар

саросари сарзамине, ки мардуми тоїик истиїомат доранд, мавриди истеъмомл нестанд:

– *Ана ита-ита лагат кард, – гт±н почамои лойолудаширо ба замин ктфта че гуна поймол карда шудани саракҷоро нишон дод.* (С. УлуҶода).

– *Буваїон, мана хафа карданба дилатон мешавад-ме?*

– *Не, чува дилам мешудааст?*

– *Би±, мамту ки бошад, на ман туя озор медиҷам ва на ту мана.* (Г. Карим).

Диалектизмҳо аз калимаҳои умумистеъмоле аз ягон ӣҷмат (луҶаве, овозе (фонетике), маъноӣ (семантике) фарӣ мекунанд. Аз ин рӯ, диалектизмҳои ба тарии зайл гурӯҳбанде кардан мумкин аст:

1. *Диалектизмҳои луҶаве.* Калимаҳои шевагӣ, ки ба ин ± он лаҷа хос буда, дар забони адабе тавассути калимаҳои дигар ифода ме±банд: меча – лонаи парранда, каштал – гиребон, беҳе – сабзе, муч кардан – бардоштан, ҷғбдона – санїид, ойге – хоҷари калоне, бува – модар, дегсанча – оташдон, Ҷуррак – ӣумре, мусичаи тавидор, мурсак//минсак – ӣомаи бепахтаи занона, сафедпарак – хомгшак...

2. *Диалектизмҳои овозе (фонетике).* Ин навъи диалектизмҳо хусусиятҳои овозии лаҷаҳои инъикос менамоянд, яъне модисаҳои фонетикиро паси сар кардаанд (дарозтару кӯтоҷтар талаффуз гаштани садонокҳо, ба ӯи овози маъмули калима истифода шудани овозҳои дигар, калимаҳои, ки ба модисаҳои монандшаве, метатеза ва Ҷайра дучор шудаанд): Ҷалб^нр – Ҷалбер, дивол – девор, устун – сутун, тавар – табар, говара – гаҷвора, чишм – чашм, буҷор – баҷор, авҷол – аҷвол, бьги – бигир, дойват – дуои бад...

3. *Диалектизмҳои маъноӣ (семантике).* Диалектизмҳои, ки шаклан ба калимаҳои забони адабе монанданд, вале аз ӣҷмати ифодаи маъне фарӣ мекунанд, яъне дар лаҷа маъноӣ иловаге пайдо кардаанд: малок шудан – монда шудан, пи±да – оташдон, лоҶар – танбал, обила – қадуи норасида,

мґрча – маммом, ходим – фаррош, меш – саноч, чаман – сифати хари суствард...

4. *Диалектизмҳои этнографӣ.* Ба ин навъи калимаҳои шеваге диалектизмҳои мансубанд, ки номи предмет (асбобу аниҷои рӯзгор, хоҷаге, воситаҳои меҳнат) ва амалу молат вобаста ба урфу одат ва тарзи зиндагонии соҷибони лаҷа ифода гаштаанд: хомак – чорӯи (аз ғисти хом), шакароб – номи таом, мангича – зарфи хурди сафолӣ, гирдача – як навъи кулча, лочира – нони тунук, сархум – чойиғши мис, кабудак – як навъи таоми обакии аз пи±збеҳи ги±и тай±р кардашуда, сапидак// сафедак – навъи атолаест аз пи±збеҳи ги±и бо шир тай±р карда мешавад, тарґа//тарґе – номи асбоби чғбини чармгаре, ярмасанг – номи асбоби санге (барои тай±р кардани ярма)...

5. *Диалектизмҳои фразеологӣ.* Фразеологизмҳои, ки аз ҷиғати шаклу маъне хоси лаҷа буда, дар як ± якҷанд лаҷа маъмуланд: “тап хґрдан” – дар гаштак иштирок кардан; “ошашро додан” – муддаои табъ кғфтани касе; “мавои гурғзоҷ” – мавои таґйир±бандаест, ки борону офтоб муттасил якдигарро иваз мекунанд; “хирс хезондан” – бис±р ҷидду ҷамд кардан; “ба фил савор шуда омадан” – бо ҷамру ґазаб ба сари касе омадан; “ду даст почики бине” – хушку холе, беҳарид...

Калимаҳои шеваге аз зумраи он воҷидҳои луғавие мебошанд, ки доираи истеъмолашон танг аст, яъне онҳо на дар маҷаи шохҳои услуби±ти забони адабе, балки асосан дар яке аз онҳо – услуби бадеи истифода мешаванд. Аз ин рӯ, соҷаи истифодаи калимаҳои шеваге адаби±ти бадеи мебошад. Вазифаи услубии диалектизмҳо пуробуранг ва зиндаю табие ба тасвир додани хусусиятҳои маҷал, фарде кунонидани нутқи персонаҷҳо ва таъмин намудани ҷиғати муассирии суҳан аст. Масалан, устод С. Улуґзода дар романи “Восеъ” калимаҳои “сарғӣ”, “адире”, “ита” (ин тавр), “ија” (ин јадар), “почаке” (оташдони муваҷҷати сангин), “пуча” (кулгла) ва монанди инҷоро, ки хоси лаҷаҳои шеваи

їанубии тоїкист, дар нутїи персонажмо ва гоїо дар сухани тасвирии худ овардааст. Сабаби ин дар он аст, ки воїеаїое, ки дар асар мавриди нигориш іарор гирифтаанд, дар їануби Тоїкистон ба вуїї пайвастаанд ва бисїр іаїрамонїои асосии он намояндагони лаїїаїои ин мавзеанд. Аз ин рї, калимаїои мазкур бо маїсади фарде кунонидани нутїи персонажїои асар ва ба пурраїе ба їилва овардани обуранги забони маїалле ба дасти тасвир дода шудаанд. Порчаи поїн, ки намунае аз нутїи хоїари Восеї – Фотима аст, барои тасдїїи ин маїне далели муїассам хоїад буд:

Ака, бїист, охе! Че шуд, ки даррав іаїр карде, хайр нагуфта рафтае? Хок бикашад ин домоди дїлозори тура! Биї бїравем ба хона, ман барои ту іурутoв пухта истодам, іурутoва хїрда иїа дам мегїрию мераве.

Дар адабиїти бадеїе калимаїои шеваїе ба тарзи зерин истифода мешаванд: а) чун унсури “бегона”, яїне унсуре, ки дар матн ба сїфати мїссаї услуби дїгар воїеї мегардад; б) чун калимаїи адабе, яїне калимае, ки бо унсуриїои забони адабе баробармуїїї буда, услубан бо онїо омезиш меїбад.

Дар молати якум нависандагон калимаїои шеваїиро бештар дар нутїи персонажмо ва баїзан дар сухани тасвирии худ истифода мебаранд. Дар ин мол риояї эїтидол шартї муїим мебошад, зеро сербор кардани нутїи персонажмо бо калимаїои маїалле фармїдани забони асарро барои намояндагони мавзеїїои дїгар душвор мегардонад. Ба ин маїне устод С. Айне таїкид карда буд, ки маїгоми кор фармудани калимаїои шеваїе “бисїр эїтиїт кардан, вале чизїои наїзи онро аз назар нагурезондан лозим аст”.

Голати дуїом чун унсури баробармуїїїї калимаїои адабе кор фармудани калимаїои шеваїист. Дар ин мол ба нависандагон зарур аст, ки шартїои зеринро риоя кунанд: а) калимаїи шеваїїи мавриди истифода іарордодаї нависанда дар забони адабе муродиф надошта бошад; б) агар дошта бошад, онїо аїаллан бо маї бояд баробармуїїї бошанд; в) ин гуна

калимаџо аз муродифи адабиашон аз йирати ифодаи тобиши маъне бояд фарї дошта бошанд. Агар ин йиратџо ба назар гирифта нашаванд ва нависанда аз калимаџои шеваге бетафовут истифода барад, забони асараш олуда мегардад.

Диалектизмџо категорияи таЙир±банда буда, йара±ни пайдошавии онџо іагъ намегардад. Аз тарафи дигар, дар натиїаи таъсири забони адабе, матбуот, воситаи ахбор, мактаб, асарџои бадеъ ва монанди инџо доираи истеъмоли баъзе диалектизмџо мардуд шуда, тадриїан йои худро ба калимаџои умумихалие-адабе медиҷанд ва, баръакс, баъзе диалектизмџо инкишоф ±фта то ба дараїаи калимаи адабе мерасанд.

Эвфемизмџо

Эвфемизмџо (аз калимаи юнонии euphemia – худдоре кардан аз истифодаи калимаџои дурушт) яке аз воситаџои муими нутїи шифоге (суханроне) ва хатге мебошад. Эвфемизм ба йои калимаџои гшхарош, беадабонаю іабем муродифџои писандидаю зебои онџоро истифода бурдан аст. Масалан, ба йои калимаи маром “нопок”, касал “бемор”, іабр “оромџо”, хар “дарозгш”, мурдан “бандаге кардан”-ро истифода намудан ба эвфемизм риоя кардан аст.

Яке аз сабабџои ба вуїуд омадани эвфемизмџо ба йо овардани шарти адаби гуфтор, худдоре кардан аз истифодаи калимаџои дурушт мебошад. Азбаски эвфемизм яке аз воситаџои услубе буда, ба муродифот марбут аст, ба мутакаллим ± нависанда ба йои калимаву ибораџое, ки шуниданашон ба шунаванда ± хонданашон ба хонанда таъсири бад мебахшад, истифода намудани ифодаџои латифу йозибанок, нарму гуворо мебошад, яъне ба йои калимаџои дурушту даїал истеъмол кардани муродифџои адабии онџост. Масалан, азбаски кїре яке аз иллатџои шахс аст, мангоми муроїнат ба шахси нобино бо маїсади наранїондани г калимаи “їоре”-ро истифода

мебаранд, ки он малоти хотири крон намегардад. Дар ин молат “иоре” муродифи “нобино” мебошад. Аммо дар Ҷайби онро муродифи дигари “иоре” – “оиз”, “нобино”, “амо”, “бебасар”, “кр” мавриди истифода иорор мегиранд.

Нуті бо иштироки эфемизмо бошукму боіалол ифода мегардад. Тавассути онро нуті хайрхонона, мерубонона, навозишкорона, узрпазирона воіе мегардад: *Иломе сад сол умр бинед. Худо давлати шуморо аз ин мам зи \pm дар кунад. Иломе хокро гире зар гардад. йони падар, моло ту намедоне ва намедонам че іавоб дицам. Аз ргят гардам, акнун аз худат гап намедонад.* (Р. Ҷалил).

Ҷангоми ифодаи фикр ба іои калимаи іабеммабно муродифи хушмабно онро истифода кардан маломату нафосати суханро таъмин менамояд:

Баъд аз як соли хонадор шудани Мурод... Соро ба як писарча модар шуд, шодие, ки ба сабаби ба рги іадам омадани ин навзод ба падар ва модар ргй дод, аз андоза берун буд, бинобар бе меі чуну чаро номи кдакро Шод манданд. (С. Айне).

Дар ин іумламо калима ва ибораи “хонадор шудан”, “модар шудан”, “ба рги іадам омадан”, “шод”, “навзод” эфемизмоанд, ки нисбат ба муродифи хусусияти бештари муассире доранд.

Эфемизмо, ки дорои хусусияти эмосе-муассирианд, дар нигориши нависанда наіши іудогона доранд. Зи \pm да аз ин, бо истифодаи эфемизмо нависанда аз такрори бемаврид низ худдоре менамояд:

Табиат гоо чунин эъзозо ба майдон меорад, ки кас гумон мекунад г \pm Іасдан ва махсусан карда шуда бошад... баъзан касеро чунон оро медицад, чунон ба г мусну маломат мебахшад, ки аілоро вола, дилоро шайдо мегардонад. Ба вай мамаи зебоио, мамаи мусну маломатро якбора мебахшад... ва г \pm ба расоми даир нишон додан мехомад, ки тарқи зебо, мусни накг ва маломати инсониро че тавр бояд дод...

Инак, дар хонаи Шоммуродбек мамин эъзози табиатро дидан мумкин шуда монд. Шояд обу мавои Бухоро ва муити ин ё аз мардуми Фарғонанажд, іасдан паре мерг±над. Ба мар мол, мамроқхон эъзози табиат, саховати обу мавои Бухоро ва бахту саодати падару модар буд. іадаш мавзун... Чашми си±м, дилфиреб, іозибадор ва ниғомаш афсункор, абрг си±м, пайваста ва мисли камон, дамон мисли Гунча.

Пеши ргят дигарон сурати бар деворанд,

На чунин сурату маъне, ки ту доре, доранд.

Овози форам ва дилнишини г дугонаморо лол мекард... (Ѐ. Икроме).

Дар ин парча калима ва таркибҳои эъзоз, майдон, іасдан, оро додан, мусн, малоқат, вола, шайдо, зебое, рассом, дарр, тарр, накг, паре, саховат, обу маво, бахт, мавзун, дилфиреб, іозибадор, афсунгар, пайваста, камон ва Гайра эвфемизмқоеанд, ки ба ёи муродифқояшон мавридшиносона истифода шуда, тасвири нависандаро аз іиқати бадеият афзудаанд.

Эвфемизмқо ифодақои нарм, навозишқорона ва адабию бадеии фикр буда, ба матн ва сухан мусн, зарофату балоқат мебахшанд:

Дар маіиқат мусну іамоли Гулнор таъсирбахш буд: чашми си±ми оташбор, миғғони дарозу іоншикор ва абргі қаіи дунболадори г дили мар бинандаро аз ё мебурд; мгі дарози тобдораш, ки то хамғашти зонуқояш мерасид, барои мавасқорон каманди печоне буд; зулфи парешонашро дар гирди рухсори тобонаш бо ин зебое тасвир қардан аз дасти меі наіюши ноқирақор намеомад; іаде баріақта, ргі хуіста, зулфи шикаста, абргі пайваста – мама ба якдигар мутаносиб, мама ба якдигар шинам, мама ба якдигар зебанда афтада буданд. (С. Айне).

Интиқоби сухансаніона ва истифодаи мавридшиносонаи эвфемизмқо ба іобилияти суханпардозе ва эқтирози мутақаллим ± нависанда аз истеъмоли алқози іабеқ марбут аст. Шахсе, ки Іановати забон ва мусни ба±нро хуб донад, аз балоқату фасоқати сухан бохабар бошад ва

аз бойигарии таркиби лулави забон оғом гардад, нутти г писандида, шево ва даиину ргшан мебарояд.

Савол ва супоришҳо

1. Чё гуна калимаҷоро серистеъмомегяндр? Мисол гред.
2. Дар бораи калимаҷои камистеъмомегяндр? Фикратонро бо мисолҷо исбот кунед.
3. Ба калимаҷои умумистеъмомегяндр кадом гурӯҳи калимаҷо мансубанд? Фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
4. Кадом гурӯҳи калимаҷоро услубан бетарафегяндр? Мисол гред.
5. Наввожаи чист? Фикратонро бо мисолҷо собит намоед.
6. Меъри муайян намудани наввожаҷоро бо мисолҷо фармонда диқед.
7. Кадом хели наввожаҷоро медонед? Номбар кунед.
8. Наввожаи лулаве чист? Фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
9. Дар бораи наввожаҷои маъногегяндр? Мисол гред.
10. Ба наввожаҷои фарде маълумот диқед. Фикратонро бо мисолҷо исбот кунед.
11. Чё гуна воридҷои лулаве ба калимаҷои гуфтугегяндр мансубанд? Мисол гред.
12. Калимаҷои гуфтугегяндр чанд хел мешаванд? Фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
13. Вулгаризм чист? Фикратонро бо мисолҷо собит намоед.
14. Чанд хел вулгаризмҷоро медонед? Бо мисолҷо гурӯҳбанде кунед.
15. Ба хусусиятҷои услубии вулгаризмҷо маълумот диқед. Фикратонро бо мисолҷо асоснок кунед.
16. Калимаҷои шевагегяндр чист? Мисолҷо гред.

17. Диалектизмҳои луғавӣ чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
18. Чӣ гуна калимаҳои шевагӣ ба диалектизмҳои фонетикӣ мансубанд?
19. Кадом навъи калимаҳои шевагиро диалектизмҳои маъноӣ мегянд? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
20. Диалектизмҳои этнографӣ чист? Кадом мисолҳо урфу одати марҷалӣ зисти шуморо ифода мекунанд?
21. Ба диалектизмҳои фразеологӣ маълумот диҳед. Мисолҳо ҷед.
22. Дар хусуси хусусиятҳои услубии диалектизмҳо чӣ гуна медонед? Фикратонро бо мисолҳо фармонда диҳед.
23. Эвфемизм чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
24. Соҳаи истифодаи эвфемизмро муайян кунед. Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
25. Аз лаҷаи худатон доир ба ҳелҳои диалектизмҳо маводи лаҷавӣ ёям кунед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Дар кадом ҷавоб калимаи умумистеъмоле шудааст?
- А) палавидан
В) ҷғбдона
С) чамандагул
Д) об
Е) килет
2. Калимаи навро муайян кунед.
- А) нон
В) Юзе
С) ҷархбол
Д) Ҷазал
Е) меҶ
3. Кадом калима ба вулгаризмҳо
4. Дар кадом ҷавоб наввожаи

мансуб аст?

- А) эъзоз
- В) аблац
- С) фавтидан
- Д) ойте
- Е) миршаб

5. Кадом калима ба диалектизмҳо мансуб аст?

- А) чашм
- В) дилфиреб
- С) шоф±р
- Д) Гуррак
- Е) іайче

7. Кадом калима ба диалектизми фонетике тааллуї дорад?

- А) зебо
- В) дунболадор
- С) устун
- Д) іавонмарг
- Е) хасггирд

9. Кадом калима ба калимаҳои гуфтугӯ мансуб аст?

- А) лаб
- В) дойват
- С) даҷмарда
- Д) лашулуш
- Е) чилбур

фарде оварда шудааст?

- А) шево
- В) борон
- С) насайридан
- Д) тгпчибоше
- Е) кеш

6. Дар кадом ҷавоб диалектизми луғавӣ оварда шудааст?

- А) Замин
- В) беҳе
- С) іоншикор
- Д) іаймої
- Е) самовор

8. Дар кадом ҷавоб диалектизми маъноӣ дода шудааст?

- А) гарм
- В) оташбор
- С) мгрча
- Д) нобакор
- Е) доскалла

10. Кадом калима мутааллиї эвфемизм аст?

- А) хок
- В) хуїста
- С) меїа
- Д) барзанге
- Е) пояке

Фасли шашум

Лексикаи забони поэзиаи тоҷик аз ҷиҳати

дараҷаи истеъмол

Баробари тарақишҳои ҷамъият, инкишофи илму фан, техника ва такмили соҷаҳои гуногуни маҷмаи мардум забон ҳам тарақиш мекунад, зеро ки забон ҳамсафари ҷамъият аст. Дар забон тадриҷан баъзе калимаҳо кӯна шуда аз истеъмол мебароянд, аз ҷониби дигар, калимаҳои нав пайдо мешаванд. Ҳисси асосии таркиби луғавии забонро калимаҳои умумихалқе ташкил медиҳанд, ки онҳо серистеъмолу оммафарманд ва муддати тӯлонӣ дар таркиби луғавии забон волеъ мегарданд. Аз тарафи дигар, вобаста ба сабабҳои фавқузқир бисёр калимаҳо аз ҷиҳати маъно ва вазифаашон дар истеъмол марҳум мешаванд. Сабабҳои марҳумшавии истеъмоли калимаҳо гуногунанд, ки ба чанде аз онҳо дар фаслҳои боло ишора карда будем. Ба ин гурӯҳи воридҳои луғавӣ калимаҳои кӯнашуда, вожаҳои адабии китобе, унсурҳои луғавии мансуби касбу пеша, истилоҳҳои дохил кардан мумкин аст. Марҳумшавии истеъмоли як ҳисси ин гуна калимаҳо ба дараҷаест, ки онҳо танҳо дар забони ягон гурӯҳи иҷтимоӣ, аз ҷониби тоҷиҳаи муайяни одамон барои таъмини эҷтӣҳои забон аҷнаҳан мавриди истифода Ҷарор мегарданд. Варваризми, экзотизми ва жаргону арготизми ба ҳамин гурӯҳи калимаҳо тааллуқ доранд.

Калима ва истилоҳ

Ҷар фикре, ки дар майнаи мо падида меояд, тавассути забон ифода мегардад. Ин буд, ки бузургон гуфтанд: “Забон шуури воҷеист ва воҷеияти

фикр дар забон зоир мегардад”. Аз ин ғр, зоиркунанда ва ривоїбахшандаи кори тафаккур забон аст. Шоири ширинкаломи тоїк Абдураҷмони Ёоме ин маъниро ба тарзи зерин ба дасти нигориш додааст:

Ғар ҷе ба дил маҷт поку палид,

Дар сухан ояд асари он падид.

Пгшида нест, ки сухан тавассути ёумлаҷо сурат мегирад, вале ёумлаҷоро бе калимаҷо тартиб додан мумкин намегардад. Аз ин ғр, мангоми забон гуфтган калимаҷо дар мадди назар дошта мешаванд. Калима воҷиди асосе ва сервазифаи забон аст. Аз калимаҷо тавассути Ёоидаву воситаҷои дастуре ибораву ёумлаҷо сохта мешаванд. Барои даїиу сареҷ ва балеу фасеҷ ифода намудани фикр мутақаллимро лозим аст, ки калимаҷои созғору мувофиҷо интиҳоб намояд ва онҷоро мавридшиносона истифода барад. Нависандаи ғзбек Абдулло ёодире ба ин маъне ба тариҷи зайл ишора кардааст: “Барои сухан гуфтган маҷчунон барои сохтан дуру дароз андеша мебояд кард”.

Калима барои ифодаи маҷмум аз як овоз ва ± аз маїмғи овозҷои ба маҷ алоїаманд падид меояд. Масалан, барои ифодаи номи як навъи мева аз пайванди овозҷои “а”, “н”, “о”, “р” калимаи “анор” ба вуїуд омадааст. Маълум мегардад, ки нутїи мо аз маїмғи овозҷо – калимаҷо иборат аст.

Калимаҷо аз лиҷози маънои луғаве ба ду гурғи ёудо мешаванд:

1. Калимаҷое, ки дорои маънои луғавианд ва ба савол ёавоб мешаванд: бародар, Офтоб, сафед, сад, мо, навиштан, зуд... Ин гурғи калимаҷо ба миҷсаҷои мустаїили нутї мансубанд, онҷоро калимаҷои мустаїилмаъно мегянд.

2. Калимаҷое, ки маънои луғаве надоранд ва ба савол ёавоб намешаванд: ба, бе, -ро, барин, ки, азбаски, зеро ки, о±, фаїат... Ин гурғи калимаҷо ба миҷсаҷои ±ридиҷандаи нутї тааллуї доранд. Бо ±рии онҷо калимаҷои мустаїилмаъно бо маҷ алоїаманд шуда, ёумлаҷо ба вуїуд

меоранд, шоирон байтҳои шево иншо мекунанд: *Ваите ки моми июн тути балхе меназад, кас меваи тару тозаширо хирда лаззат мебарад. меї неъматӣ дун± ба мисли тут судманд нест. Дар кӯристон намудиҳои беитарини тӯтиҳои ревичин, шайхин, музаффарин, рованде ва сафедтут метавон ±фт... (Аз рӯзнома).*

*Гарчи мунде дар узубат шаккар аст,
Тарзи гуфтори даре ширинтар аст.*

Муҳаммад Иббол

Лисми зи±ди калимаҳои забони тоҷикӣ сермаъноанд. Онҳо баробари маъноӣ аслане дорои маъноӣ маънозе низ мебошанд. Масалан, калимаи “лаб” Гайр аз маъноӣ асосиаш (номи узви инсон) дорои маъноҳои иловагӣ низ мебошад: лаби ӯг, лаби дар±, лаби нон, лаби бом, лаби ёр, лаби миз, лаби суфа... Агар дар байти зерини Ҷалолиддини Балхе ба қорбурди калимаи “най” таваҷҷӯи кунем, маълум мегардад, ки аз ин хусусияти калимаҳо устодони каломӣ бадеъ суҳансанҷона истифода мебаранд:

*Гар набуде нолаи найро самар,
Най ёҷонро пур накарде аз шакар.*

Калима дорои хусусиятҳои зи±де мебошад, ки дар хусусӣ онҳо дар фаслҳои боло ибрази назар қарда шуд. Мамаи калимаҳои забонро сермаъно гуфтан дуруст нест, зеро ки Лисми муайяни калимаҳо мафҳуми соҷаи санҷат, илму техника, қасбу пешаро аниҷу равшан ифода мекунанд, маъноӣ иловагӣ надоранд ва танҳо ба як маъне маъмуланд.

Калима ± иборае, ки мафҳумҳои ба илму фан, техника, хоҷагии иҷтимоӣ ва ба соҷаҳои дигар мансубро аниҷу равшан ифода қарда, хусусияти эҷосе-муассире надоранд, истилоҳи номида мешавад: фонема, морфема, лексема; рубое, мухаммас, лирика, мисраъ, ҷасида... Истилоҳи дар соҷаи худ танҳо як маъноӣ муайянро ифода менамояд. Якмаъноӣ хусусияти асосии истилоҳи мебошад. Истилоҳи аз калимаҳои муҷарриҳии

забон бо он фарі мекунанд, ки онҷо бештар ба шахсони машғули ҷамон соҷа маълум ва ғайрест. Масалан, калимаҳои лексика, филология, орфоэпия, маълум, паратаксис, гипотаксис истилоҳҳои мансуби забоншиносӣ мебошанд ва маънои онҳо ба забоншиносон маълум аст.

Ҷайд бояд қард, ки баъзе ҳодисаҳои ба истилоҳҳо марбут низ ҳолиби дидаанд:

1. Доираи истилоҳҳои баъзе калимаҳо васеъ шуда, на танҳо дар як соҷа, балки дар соҷаҳои дигар низ ба сифати истилоҳ мавриди истифода ёрор гирифтаанд. Масалан, калимаи “морфология” дар илми забоншиносӣ як соҷаи дастури забон аст, ки соҳти калимаҳои аз рӯи ҳиссаҳои нӯти меомзад. Чун истилоҳи биологе соҷаест, ки ба соҳти рустаниҳо марбут аст.

2. Баъзе калимаҳои умумистеҳмоле маҳз ба ягон соҷа вобастаро ифода намуда ба истилоҳ табдил меёбанд. Масалан, “зарф” – а) аҳиом барои ниғор доштани чизе; б) истилоҳи дастурии забон (номи яке аз ҳиссаҳои нӯти); “ҳонишин” – а) муовин; б) истилоҳи дастурии забон (номи яке аз ҳиссаҳои нӯти); “маҳзум” – а) ҳаҷм қардашуда; б) истилоҳи мантии ва фалсафа.

Маънои калима дар матн, дар алоҳаманде бо калимаҳои дигар равшан мебардад, аммо истилоҳҳо берун аз матн ҳам маънои муайяни ҳудро ниғор мебаранд: фонетика, орфоэпия, базис, маҳзум, фразеология, маълум...

Истилоҳҳо аз калимаҳои муайяри забон бо ҳуссияҳои зерини ҳуд фарі мекунанд:

1. Истилоҳҳо ҳуссияти умумистеҳмоле надоранд. 2. Истилоҳҳо ҳамеша ба сги якмаъное тамоил мекунанд. 3. Онҳо аз обуранги эҷосе-муассире маҷруманд. 4. Ҳуссияти калимасозе (ба Ғайр аз истилоҳҳои ба гурӯҳи калимаҳои умумистеҳмоле гузаштаи стода) надоранд. 5. Моҳияти масъаларо бо як калима ифода мекунанд. 6. Аксарӣ

ончо ба забони дигар айнан тарїума намешаванд. 7. ИстилоҶо ба фонди асосии луҶаве дохил намешаванд.

ИстилоҶо бо ду роҶ ба вуїуд меоянд:

1. Дар натиїаи афзудани маънои иловаге-истилоҶе дар калимаҶои умумиистеъмоле. Масалан, “мол” – а) дорое, сарват, бойигаре; б) истилоҶи иїтисоде; “хабар” – огоҶе, дарак, маълумот; чизе, ки барои огоҶии мардум гуфта мешавад; б) истилоҶи забоншиносе (номи яке аз сараъзоҶо).

2. Дар натиїаи аз забонҶои дигар бо шаклу маънои аслишон ворид гаштани истилоҶо: сотсиализм, демократия, филология, сессия, диктатура, жаргон, доминант, калка, варваризм, вулгаризм...

ИстилоҶо асосан дар асарҶои илме-тадїиїоте, асарҶои ба соҶаҶои гуногуни ма±те бахшидашуда ва маїола мавриди истифода іарор мегиранд.

ИстилоҶо Ҷамчун як їуъи луҶат ба таркиби луҶавии забон дохил мешаванд ва гурҶи калимаҶои махсуси таркиби луҶавиро ташкил медиҶанд.

КалимаҶои касбу пеша

Дар сарзамине, ки сокинонаш аз іадимулай±м тоїикон буданд, намудҶои гуногуни касбу пеша вуїуд доштан: шикорчиге, чорводоре, кулоле, заргаре, наългаре, оҶангаре, дуредгаре, пинадгзе, чармгаре, атторе, баїїоле, саррофе, наїїоше, кашададгзе, бофандаге...

СоҶибпешагон бо гузашти ргзгор касбу пешаашонро инкишоф медоданд ва мувофїиїи таїїозои замон намудҶои дигари касбу пеша ба вуїуд меомаданд. Ҷангоми бо ягон касб машҶул шудан соҶибони касбу пеша аз воситаҶои меҶнат истифода мебарданд ва їара±ни истеҶсолро ташкил намуда, соҶиби маҶсули меҶнат мегаштанд. Ба Ҷамаи ин маъне забон бетараф намондааст, яъне номи асбобҶо, маҶсул ва їара±ни истеҶсоли ин ± он касбу пеша бо воридҶои луҶаве ифода гаштаанд. КалимаҶои мансуби

касбу пеша номи асбобу аниом, ĩара±ни истерсол ва мафуми онро ифода менамоянд: дарафш (бигиз), Јолиб, андоза, белча, корд, каїкорд, сгзан, билеска, мум, ресмон, ширеш, зог, чарм, кемухт, такгире, пошназане, пардозкуне, бахмал, беїасаб, чакан, сгзане, абрбанд...

Гар як касбу пеша дорои калимаџое мебошанд, ки маънои онџо тањџо ба намояндагони џамон касбу пеша фаџмост. Ин гуна калимаџо, ки номи асбобџо, маџсул ва ĩара±ни истерсоли ин ± он касбу пешаро ифода мекунанд, бештар дар нутїи соџибони џамон касбу пеша истифода мешаванд, яъне истифодаи калимаџои касбу пеша ба гурџи муайяни одамон – ба соџибкасбон хос буда, дар нутїи дигарон истеъмол намешаванд. Масалан, “їир±”, “їир±тахта” тањџо ба нутїи заргарон хос буда, маънии онџо ба соџибони пешаи заргаре фаџмост. Монанди џамин, “їулобак”, “занїїрак”, “їулфак” ба бофандагон фаџмо буда, дар нутїи онџо серистеъмоланд. Аз їониби дигар, як їисми калимаву ибораџои мансуби касбу пеша џамафаџм шуда, хусусияти умумистеъмоле пайдо карда бошанд џам, серистеъмол нестанд. Масалан, калимаџои “їайче”, “болїа”, анбїр”, “сгмон”, “бахмал”, “беїасаб”, “чарм”, “корд”, “ресмон” ва монанди инџо хусусияти умумистеъмоле пайдо кардаанд ва маънии онџо ба џамагон фаџмост:

*Шоҳу баргаџро Јами афтодагон афтода кард,
Аррае будам, ки сгмон кард џамворе маро.*

Сайидои Насафе

*Агар як дам шавам аз васли т дур,
Кунад џар мг дар аъзо кори анбїр.*

Сайидои Насафе

Калимаџои ифодагари номи асбобџо, мафум ва ĩара±ни истерсоли касбу пеша, ки тањџо ба соџибони џамон касбу пеша фаџмо буда, дар нутїи онџо серистеъмоланд, калимаџои касбу пеша ном доранд.

Дар забони тоїке лулати мансуби касбу пеша зи±данд, зеро намудҳои касбу пешаи тоїикон бис±р буда, мар як сомаи онҳо лулати махсуси худро дорад. Масалан, тоїе ва навҳои он: ттпсе, гули шафтолу, такдгзе, аждаморсе, чусте, булбуле; лулати касби бофандаге: дастгом, моку, найча, нах, нахгирсе, нахпартосе, нахгузароне, гулпартосе, мґяк ва монанди инҳо.

Калимаҳои адабии китобе

Дар таркиби лулавии забон калимаҳои низ мавҷуданд, ки дараҷаи истеъмолшон мардум буда, муддати тӯлонсе дар забони адабии китобе мавриди истифода ҷарор гирифтаанд. Ин гуна калимаҳо дар забони адабии шифоге истеъмол намешаванд, ± ки истифода шаванд мар, ба муносибате ам±нан воїе мегарданд. Истифодаи калимаҳои адабии китобе асосан ба услуби мутантану бошукӯ хос буда, дар асарҳои адабии назму наср мавриди истифода ҷарор мегарданд: мазаллат, раґбат, мулзам, вола, шево, ахсо, иршод, ришва, шикебо, кола, шеван, касиф, иштибор, хуїаста, мазраъ, манзур, интиҳо, завол, наргис, бгзина, саҷоб, калом, сурур....

Фарґи асосии ин гуна калимаҳо аз калимаҳои архаисте дар он аст, ки онҳо дар забони адабии китобе бо маисаҳои гуногуни услубе кор фармуда мешаванд, вале калимаҳои архаисте ба ин гуна хусусият доро нестанд: *Одина ба мазор гуна лоба ва забонваре модаркалони худро ба сабр ва шикебой далолат кард...* (С. Айне).

Дар ин ҷумла калимаҳои “лоба”, “забонваре”, “шикебой” аз зумраи калимаҳои адабии китобе мебошанд.

Калимаҳои адабии китобе аз калимаҳои таърихе низ фарґ мекунанд, зеро ки калимаҳои таърихе аз сабаби муродиф надоштанишон ва аз рғи зарурат – маргоми тасвири предмет, модисаю воїеаҳои таърихе дар асарҳои бадее мавриди истифода ҷарор мегарданд, вале калимаҳои адабии

китобе, чи тавре ки ишора рафт, барои иёрои матлаби гуногуни услубе кор фармуда мешаванд: ...*Одина сари нобошамиро охир бархурдор нашуд, худаи аз ватан саргурез шуда беному нишон рафт.* (С. Айне). Дар ин ёумла “саргурез” калимаи адабии китобе буда, бо маисади аниёу равшан ифода намудани матлаб истифода гаштааст. Дар байтҳои зерин калимаҳои адабии китобии “марза” ва “манзур” низ бо маин маисад ба тасвир дода шудаанд.

*Гарчи тухми нозу неъматро ба олам хали кишт,
Донае аз марзаи матлаб намечидем мо.*

*Хонаи мо он ҷадар мам дур нест,
Гарчи дар чаши Шумо манзур нест.*

Мирзо Турсунзода

Аксари калимаҳои адабии китобе дар забони адабии гуфтутге истеъмол нашаванд мам, дар забони адабе – дар асарҳои бадее серистеъмол мебошанд. Унсурҳои луғавии “бим” (тарс), “мамнғ” (манғ кардашуда), “собит” (исбот) аз зумраи маин гуна калимаҳои адабии китобе мебошанд:

*Зи бими малокат мама марду зан,
Намуданд тадбири тарки ватан.*

Мирзо Бедил

Калимаҳои “пиндоштан”, “вонамудан”, “абир”, “мунир”, “музн”, “замир”, “насим”, “нишон” ва монанди инҳо аз маин ҷабил унсурҳои луғаве мебошанд:

*Ба масту нест маранён замиру хуш мебош,
Ки нестист саранёми мар камол, ки маст.*

Ғофизи Шерозе

Дар мар фалак мунир мебуд,

Дар мар нафасе абир месуд.

Низомии Ганіаве

*Ночор худро харидор вонамуд карда, дар намлуи іоре истодам. (С. Айне).
Земни соф ва іобилияти фикрии ақли кўристон ба майдон
баромада, корномаю хомад нишон дод. (С. Айне).*

Баъзе калимаҳои адабии китобе баръақси калимаҳои ғавҷуззикр дар забони адабии китобе низ камистеъмоланд. Оқо тадриқан ба архаизми наздик мешаванд. Агар дар забон маънои нави луғаве нақунанд, ба гурӯҳи калимаҳои архаисте мегузаранд. Ин гуна вазъият дар калимаҳои “дардодан” (дароз кардан), “басир” (бинанда, бино), “дарзе” (дгзанда), “басар” (чашм, биное) ба мушоҳида мерасанд:

Ин фитна ба хуни ман ке сар дод?

В-ин доруи бемуше ке дардод?

Файзии Дакании Гиндустане

Ҷайд бояд кард, ки калимаҳои адабии китобиро аз ҷиҳати баромадашон ба ду гурӯҳи ҷудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаҳои адабии китобии асл.* Ба ин гурӯҳи калимаҳои адабии китобе калимаҳои сирф тоӣке дохил мешаванд: пиндоштан, андгхтан, вонамудан, воло, шефта, барзгар, фарманг, кола, шеван, хуҷаста, бгзина, забоновар, шикейбой, лоба, нишон, дарзе, бим... *Хирси кўро бо хатиби масїди калон муїюиса хатост ва бгзинаи даштро бо ргдзани маїлиси бузургон муносибат нораво.* (Шамсиддин Шоқин).

Бад-он кги, то зуд доно шаве,

Чу доно шаве, зуд воло шаве.

Абушақури Балхе

2. *Калимаҳои адабии китобии воме.* Ба калимаҳои адабии китобии воме унсурҳои луғавии аз забонҳои дигар воридгашта мансубанд: сурур,

муроїба, мамнъ, иршод, ришва, иштибоц, мазраъ, манзур, интицо, саџоб,
калом, собит, музн, мунир, замир, насим, басир....

*Мазраи сабзи фалак дидаму доси маџи нав,
Ўдам аз киштан хеш омаду џангоми дарав.*

Гофизии Шерозе

Он маџа ба мадаџ ва иршоди т џосил карде. (Муџаммаџ Авфии
Бухорое).

Гамин тавр, калиџаџои адабии китобе аз зумраи калиџаџои дараїаи
истеџмолашон маџдуд буда, нисбат ба калиџаџои адабии гуфтугге
каџистеџмоланд. Онџо бо маїсади услубии гуногун маџриди истифода
їарор меџиранд. Нути тавассути онџо таџсирбахш воїеџ меџардаџ:

*Биџр он маї, ки тиндоре равон џути ноб астџ,
Ва џ чун баркашида теї неши Офтоб астџ.*

Абџабдуллоџи Рџдаке

Калиџаџои кџнашуда

Забон џодисаи їамџиятист. Аз ин рџ, тарзи зиндаге, урфу одат,
фаџолияти истеџсоле ва їайриистеџсолии соџибзабонон, вазџияти сиџсию
таџрихии мамлакат, тараїии шаџру деџот, савдо, касбу пеша, санџат,
маџаният, адабиџт, џаџаи џодисаџои навбанав, ки дар зиндаге рух
меџианд, ба забон таџсир меџасонанд. Забон џаџаи навџариџои дар ин
соџаџо ба амаломадаро дар шакли калиџаџо ибораџо дар таркиби луїаве
инџикос меџамояџ.

Забони адабии тоїик, ки яке аз забонџои џутаїадџим буда, маџсули
чанџин асрџо мебошад, дар тџли маџїудияти худ бо џусоидати шароити
зиндаге, џодисаџои гуногуни таџрихе, сиџсе, маџане таџриїан инкишоф
џфтааст ва суфта гарџида ба дараїаи имрџзааш расидааст. Дар їараџни

инкишоф таркиби луҶаве ва фонди асосии луҶавии он ба калимаҳои нав мукамал мегардад, аз ҷониби дигар, калимаю ибораҳои, ки ба истеъмолашон эртииёе намондааст, кӯна шуда аз ҷаҳони калимаҳои умумихалӣ мебароянд ва баъзе калимаҳо таҷриба маъно карда аз сари нав серистеъмол мегарданд. ± баръакс, баъзе калимаҳои сермаъно ба якмаъно тамоил карда модисаи тангшавии маъноро паси сар мекунанд. Ҷамин тавр, дар ҷараёни инкишофи забон ба истеъмоли баъзе калимаҳо эртииёе немемонад, бинобар ин аз истифодаи умум мебароянд, аз тарафи дигар, бисёр калимаҳо серистеъмолу сермаъно ва сермаъсул мегарданд.

Забоншиносон калимаҳои ба истеъмолашон эртииёнамонда ва аз истифодаи умум баромадаро бо ибораи “калимаҳои кӯнашуда” ном мебаранд.

Калимаҳои, ки доираи истеъмолашон аз ҷиҳати хусусиятҳои замоне мардум шудаанд ± аз истифода баромадаанд, калимаҳои кӯнашуда номида мешавад: андарз, падруд, сулук, гурд, аъло, маъзул, ҷозикалон, ҷозе, элликбоше, амин, баӣюл, баззоз, ҷушбеге... *Агар маъзул шавад, о ± аз шарр бадарға мешуда бошад.* (С. Айне).

Калимаҳои кӯнашуда дар таркиби луҶавии забон нигоҳ дошта мешаванд, зеро ки нигоҳандагон аз онҳо дар асарҳои бадеии таърихе бо маисади ҷилвагар намудани маӣиати воӣеии замони тасвир ва фарде кунондани забони персонажҳо истифода мебаранд.

Калимаҳои кӯнашуда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) калимаҳои таърихе (историзмҳо); 2) калимаҳои мансӯх (архаизмҳо).

Калимаҳои таърихе

Як исми калимаҳои кӯнашуда бо мурури замон, бо сабаби дигар шудани сохти ҷамъият, инкишофи саноат, тараққиёти илму техника, барҷам ҳаҷдани баъзе предмету модисаҳо ва хусусияти таърихе пайдо кардани

ончо дар истеъмом маъдуд шуда аз истифодаи умум баромадаанд, зеро ки ончо ифодагари предмет, модисаву воёеаои маъиати воёеиашон бармаҳғрада мебошанд. Ба тарзи дигар гғем, дар нағиғаи тарағиғти ёамғият ва инкишофи илму техника мағбаи воёеи бағзе предмету мағғумчо бармағ хғрада истифода намеғарданд. Аз ин рғ, калимаву иборағое, ки ин гуна предмету мағғумчоро иғода мекунағд, низ аз истифодаи умум баромада, ба гурғи калимағои Ёайриғаёол доғил мешавағд. Як исми ин гуна калимачо ба дараёе кғна мешавағд, ки мағнои ончоро тавассути луғатчо меғармеғ. Аксари ин гуна калимағо номи чизчо, мағғум ва модисағоеро дар бар меғиранд, ки ба зағони пеш аз ин Ёилоб мағсубанд, яғне моло мағон чизчо ва мағғумчо маъиати воёе надорағд. Азбаски ин гуна ашғ ва мағғумчо дар давраи муайяғи мағти соғибзабоноғ дар амри вуёуд будағд, вале дар марғилаи кунуғии тарағиғти ёамғият вуёуд надорағд, яғне ба модисаи тағрихе мағсубият пайдо кардаағд. Аз ин рғ, калимағои иғодагари ин гуна предмет, воёеаву модисачо низ хусусияти тағрихе касб намада, ба калимағои тағрихе табдил меғбағд. Аз сабаби он ки калимағои тағрихе предмет ва модисаву воёеаои тағрихиро иғода мекунағд, мағнои аксари ончо барои соғибзабоноғи имрғза номағғуманд. Ончо аз мисоби калимағои умумиистеъмоле муродиф низ надорағд, бинобар ин мағгоми яғон предмет ё модисаи аз мағт бармағхғрадаро номағбар карда ба калимағои тағрихе муроёиағ мекунеғ. Аз ин гуна калимачо муғаёиёои забоншинос, муаррихон ва нависандағон истифода мебаранд. Олимони тағрихнавис калимағои тағрихиро ба сифати истилоҷои тағрихе, нависандағон мағчун омили муғими тағминкунагдаи “ғосилаи зағоне” ва шарғдиандаи шароиту хусусиятчои хоси давраи феодале мағриди истифода ёарор меғидағд.

Унсурчои луғави истеъмолашон тағрихан мағдудшудае, ки предмет, воёеаву модисағои моло маъиати воёеи надоштаро иғода

мекунад, калимаџои таърихе номида мешавад: додхоџ, асас, иної, парвона, парвоначе, аълам, амлокдор, хирїа, далї, манїаниї, амин, милидан, диж, канизак, мукке, чоруї, омоч...

Калимаџои таърихе ± худ историзмџо (аз калимаи юнонии historia – таџїїџот, тадїїїџот) дар ду шакл истифода мегарданд: а) дар шакли калима (калимаи таърихе): миршаб, іозе, мулозим, амир, доруїа, бий, чоряккор, бунак... . б) дар шакли ибора (ибораџои таърихе): хатти барот, ясавули уламо, ваїфи авлод, муїраи орияте...

Калимаџои таърихе аз їїџати маъно низ якранг нестанд. Аз ин лиџоз онџоро асосан ба ду гурџи їудо кардан мумкин аст:

1. *Калимаџои таърихиї луїаве*. Ба ин гурџи калимаџоџе дохил мешаванд, ки таїїри маъно накардаанд, имргз џам ба џамон маънии аввали худ маълуманд, яъне хусусияти якмаъноџе зџир кардаанд: миршаб, иїтоџ, ваїф, далї, хирїа, амир, дурд...

Соф буд омехта ба дурди май,

Бар сари хум рафту їудо шуд зи дурд.

Абгабдуллоџи Рџдаке

2. *Калимаџои таърихиї маъноџе (семантике)*. Ба ин гурџи калимаџои таърихиџе мансубанд, ки дорои хусусиятџои сермаъноџе буда, имргз танџо ба маънои пешинаашон калимаи таърихе шуда метавонанд: раис (мансаби динџе дар ислом, ки ба иїрои аџкоми дин назорат мекунад), парвона (фармони подшоџ), сарџй (боргоџ, даргоџи хон)...

Парвонаи г гар бирасад дар талаби їон,

Чун шамџ џамон дам ба даме їон биспорам.

Гџфизи Шерозе

Парвона бирасон, то тро банд карда, ба џазрати мо фиристанд
(Авфїи Бухороџ. Ёмеулџико±т).

Калимаџои таърихи ро мувофиџи маџмумџои иџодакардашон ба тариџи зайл гурџџбанде кардан мумкин аст:

1. *Номи рутбаџои давлате*: амир, арбоб, џеваче, удаџче, ишџовул, џушбеџе, џозикалон, миршаб.... *џори Ишкамба рџџканону мџџканон ба пеши џушбеџе ва џозикалон давид*. (С. Айне).

2. *Номи намояндаџони гурџџџои џамџияте ва машџулияти онџо*: имом, мударрис, халифа, эшон, шайх, мурид... *Агар шахсе дар пеши ягон эшон ± шайх илмџои дунџиро аз вай омџзад, он касро муриди мамон шайх ± эшон мегянд*. (С. Айне).

3. *Номи модисаџо, урџу одат ва муџџатџои таърихе*: васџа, мџџрона, муршиде, хати ибро, хати иршод, маџзар... *Баџд аз чанд сол шунидам, ки г аз хонаџоџи чумоџџо хати иршод гириџта, баромада худ ба муршиде даромадааст*. (С. Айне).

4. *Номи андозџои дине ва давлате*: џитр, ушр, закот, хаспуле, аминана, џушпуле, дудпуле, танобона, боџ, хироџ, сарона...

*Закоти мол бадар кун, ки џазлам разро
Чу боџбон бизанад, бештар диџад ангур.*

Саъдии Шерозе

5. *Калимаџои таъриџи иџодакунандаџи ченак ва андоза*: нимча, мисџол, ман, таноб, газ, џарсах (џарсанг, санг), оршин, џадоџ... *џайр аз он ки ба атроџ ва зиџратџо ва џайра раџта будем, ду џазору дувисту бист џарсанг буд*. (Носири Хусрав. Саџарнома.).

*Аз он май маро деџ, ки аз акси г,
Чу ±џут гардад ба џарсанг санг!*

Абгабдуллоџи Рџдаке

6. *Калимаџои иџодакунандаџи касбу пеша*: аттор, воџурџш, баззоз, дџкондор, донаџурџш, баџџол, сарроџ, машкоб...

*Бизорид ваӀте зане пеши шгӀ,
Ки дигар махар нон зи баӀиоли кгӀ.*

Саъдии Шерозе

Калимаџои мансух (архаизмџо)

Чи тавре ки ишора рафт, як иџсми калимаџои кгӀнашуда ба калимаџои таърихе мансубанд, вале иџсми дигари онџо калимаџои ифодагари предмет, џодисаџо воџеаџо ва аломату амалџои воџеианд, ки џои худро ба муродифџояшон додаанд. Ин гуна калимаџо баръакси калимаџои таърихе дар забони адабии џозираи тоӀик муродиф доранд, зеро ки предмет, џодисаџо воџеаџо, ки онџо ифода менамоянд, зиндаву побарӀоянд. Забоншиносон ин гуна калимаџоро ба архаизмџо (аз калимаи џононии archaios – иадима, кгӀна) дохил кардаанд.

Калимаџои истеъџолашон маџдудшудаи ифодакунандаи предмет, џодисаџо воџеа ва аломату амалџои воџеие, ки џои худро ба муродифџояшон додаанд, калимаџои мансух ± худ архаисте менаманд: хасм–душман, раиб; маӀус–оташпараст, зардуште; сила–ато, инъом, бахшиш; дуда–хонадон, хешу табор, оила; диж–иалъа, џисор, иџрӀон; кер–хурд, майда; пайк–иосид, хабарби±р, па±мбар...

*Пеши џо пайке, ки орад муждаи иџболи ±р,
Номи он пайки џуборак некпай хоџем кард.*

Каџоли ХуӀанде

Калимаџои архаисте предмету џодисаџои маџӀударо тавассути калимаџои кгӀнашуда ифода менамоянд, вале џоло аз сабаби пайдор будани ин предмету џодисаџо дар забон барои ифодаи онџо калимаџои умумиистеъџоле низ пайдо шудаанд. Агар дар забон барои ифодаи предмету џодисаџо теъдоди калима аз як зи±д бошад, џамон калимае, ки ба таӀозои иџидаи инкишофи забон иџавобгг бошад, умумиистеъџоле шуда,

дигар калимаҷо тадриҷан аз истеъмоли умум мебароянд. Яке аз сабабҳои ба вуҷуд омадани калимаҳои архаисте низ ба ин маъне марбут аст. Ҳам калимаҳои мансух (архаисте) ва ҳам калимаҳои таърихе ба калимаҳои кӯнашуда мансубанд, вале онҳо дар натиҷаи зуҷури модисаҳои ӯдогона ба вуҷуд омадаанд. Фарқи ин ду навъи калимаҳои кӯнашударо ба тарзи муфассал ба тариқи зайл нишон додан мумкин аст:

1. Калимаҳои архаисте ифодакунандаи предмет, воқеаву модисаҳои воқеианд, калимаҳои таърихе бошанд, предмет, воқеаву модисаҳои маъинати воқеиашон бармаҳсӯрдари ифода менамоянд.

2. Калимаҳои мансух аз ҳисоби калимаҳои умумистеъмоле муродифдоранд, вале калимаҳои таърихе дорой ин гуна муродиф нестанд.

3. Архаизми дар натиҷаи барои ифодаи предмету модисаҳои воқеа мавҷуд будани зиёда аз як воқиди луғавӣ пайдо шудаанд, вале калимаҳои таърихе аз сабаби ифода намудани предмету модисаҳои аз рӯзгори имрӯза бармаҳсӯрда ба вуҷуд омадаанд.

4. Меъри муайян намудани архаизми муродифи умумистеъмоле доштаниашон аст, вале калимаҳои таърихе бо ифода намудани предмету модисаҳои маъинати воқеа надошта муайян карда мешаванд.

5. Калимаҳои архаисте вазифаи номинативе ва услубиро иҷро мекунанд, аммо калимаҳои таърихе танҳо вазифаи номинативе доранд. Калимаҳои таърихе фақат ҳангоми пайдо шудани эҳтисоби барои ифодаи предмету модисаҳои маъинати воқеа надошта истифода мешаванд. Калимаҳои архаисте ҷайр аз вазифаи номинативе бо мақсади дигар, чунончи, бо мақсади фарде қунондани забони персонаҷҳои асари бадеа низ мавриди истифода ҷарор мегиранд.

Калимаҳои мансух вазифаи мухталифи услубиро адо мекунанд, ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

1. Монанди калимаҳои таърихе барои ҷилвағар намудани шароит ва хусусиятҳои таърихии замони гузашта истифода мешаванд. Ин гуна

калимаҷо на танҷо дар нутӣи персонажӣи асари бадеъ, балки бо нияти таълиди услуб (стилизиатсияи таърихе) дар сухани тасвирии нависанда низ воӣеъ мегарданд. Масалан, дар порчаи зерин, ки аз романи “Фирдавсе”-и Сотим Улуӯзода оварда мешавад, истифодаи калимаҷои архаистиӣи “маӣсуд” (орзу, талаб, мурод), “хасм” (душман, раӣиб), “на” (не), “маӣус” (оташпарааст, зардуште), “си±сат кардан” (тарсонидан, ёзо додан), “мулук” (ӣамъи малик), “сила” (ато, бахшиш, инъом) барои фарде кунонидани нутӣи яке аз персонажӣи роман Султон Маъмуд кор фармуда шудаанд: *“Аз дидор кардан бо Исфароинии кофири неъмат ва йутайбаи хи±натпеша маӣсудат че буд? О± ту хасми мое? ...Агар хасм набоше, дгст мам нае. Дгстии ту бо шомони маӣусии Эрон аст... Хуб, бо ин мама мо ба ту си±сат намекунем. Пири нотавон масте, ба умед омадае... Ба назми таърихи мулук бис±р ранӣ кашидае. Силаи “Шомнома”-атро хоӣаи бузург ба ту мерасонад.*

2. Барои тавсифи нутӣи персонажӣо, чунончи, нутӣи ргмонӣи±н оварда мешаванд: *Бинобар ин то инИрози олам ба Бухоро футур ром на±фта, дар он ёо шариат барӣарор хомад монд... Тгйро дар китобиҳои мадис “валима” меноманд... Як меӣзар (сарандоз)-и Биби Фотимаро ба як ямуде гаров монда, ба валима сарф карда буданд. (С. Айне).*

3. Барои бошукгму расо ва боӣалол сурат гирифтани сухан истифода мешаванд. Масалан, архаизмӣи “ситудан”, “кохи муаззам”, “дод”, “барафроштан”, “завол” дар порчаи по±н мамин вазифаи услубиро иро кардаанд: *“Вай одамият ва муруватро сутуд, хирад ва додро сутуд, тоӣдорони бохираду бехирад, додгару бедодгарро нишон дод, ёангӯи дод ва бедодро тасвир кард, то ки шомон бихонанду панд бигиранд. □ дар рги Замин чунон як кохи муаззаме аз назм барафрохт, ки завол маргиз ба он ром наме±бад, дар Замин тухми бебамое, ки исмаи сухан аст, кошт. (Сотим Улуӯзода).*

Їара±ни аз байн рафтани калимаџои мансух якбора ба амал намеояд, балки тадриџан, дар муддати солџо, асрџо сурат мегирад. Архаизмџо баъди дар забони умумии гуфтугџе (забони зинда) аз истеъмол баромаданашон џам, дар забони адабии китобе “џамчун ифодаи услуби баланди луџаве” муддате боџе мемонад¹.

Дар џаџиџат, истеъмоли калимаџои архаисте дар забони умумии гуфтугџе ба дараџае џаџдуд мегардад, ки кор фармуда намешаванд, аммо дар забони адабии китобе мавџудияти худро муддати зи±де ниџоџ медоранд. Масалан, темор// тимор (џам, андџи, Ёусса), пархош (џанг, џидол, муџориба), гурд (џаџлавон, баџодур, далер), Хур, (Офтоб), маъзул (бекор кардашуда), џасан (хубрг), џавор (џамсоџаџе), меџ, саџоб (абр), маџџ (алаф, алафзор), туроб (хок), хаџис (разил, паст), паџруд (хайру хуш), наџџат (бџи хуш), аџмо (кџр, ноџино) ва монанди инџо аз зумраи џамин гуна калимаџои архаисте мебошанд: *Агар маъзул шавад, ...о± аз шаџр баџарџа мешуда бошад.* (С. Айне).

*Фурсате рафту зи џаџлуи саџоб,
Їила карда ахтари пурнури ниџоб.
Ба рџи маџ џавон буд тозаџ тар,
Вангз он бџсаи паџрудџи модар.*

Мирзо Турсунзода

Баъзе калимаџои архаисте дар алоџидаџе истиџода намешаванд, аммо бо муродифу мутазодашон дар як таркиб омада чун муродиф ± мутазодџои џуфт мавриди истиџода мегиранд: боџу роџ, каџу килеб, фачу лач, џуввату тавон, џангу џидол, молу кол ва монанди инџо. Дар таркибџои “хону мон”, “бачу кач”, “џилу џол” маџ ду џузъ џам архаистианд.

Зи маџ нуџта карданд гџо суол,

¹Ахманова О. С. Словар лингвистических терминов. М., 1966, стр. 56.

Агар архаизмҳо бо муродифашон дар шакли ӯффт қорбаст шуда мавриди истифода ҷарор гиранд, фаҳмидани онҳо душворие намеоварад: *Аммо мазору як панду андарз ба ходим як зарра таъсир намекард.* (Ф. муаммадиев. Шаби савум, 1978, саҳ. 195).

Калимаҳои мансух аз ҷиҳати шакл ва маъно ба хелҳои зерин ӯдо мешаванд:

1. *Архаизмҳои луғавӣ.* Архаизмҳо, ки муродифашон тамоман калимаи дигар аст, архаизмҳои луғавӣ ном дорад: кашоварз – деҷон, авранг – тахт, ангубин – асал, гом – Ӯадам, озарм – шарм, гурд – паҷлавон, дуруд – салом, гароидан – майл қардан, андарз – панд, падруд – видоъ, паҷғиш – тафтиш, таҷиӣ, таваҷҷум – ваҷҷ, тарс, гумон, ха±л ва монанди инҳо: Ман ба сабаби он таваҷҷуми беасоси г дар маӣи худам аз г сахт раиӣда будам. (С. Айнӣ).

2. *Архаизмҳои савтӣ (овозӣ-фонетикӣ).* Баъзе калимаҳо аз ҷаринаи архаистиашон аз ҷиҳати овозӣ фарӣ мекунанд, таҷири овозӣ қардаанд. Ин гуна калимаҳои мансухро архаизмҳои овозӣ (фонетикӣ) меноманд: шубон – чқпон, ши±р – шудгор, хунб – хум, сунб – сум, қарон – қанор, испаре – сипаре...

Гуши сгфе дил асту чаишаи ӯон,

Бодаи сгфи±н зи хунби худост.

Шамси Табрeze

3. *Архаизмҳои маъноӣ (семантикӣ).* Ин навъи архаизмҳо дар натиҷаи қўна шуда аз истеъмом баромадани ягон маънии калимаи сермаъно пайдо мешаванд. Масалан, калимаи “фароз” ба маънии қушодан, боз қардан ва пғшидан, бастан; калимаи “±л” ба маънии қитф, қардан, бозу, калимаи “повараӮ” ба маънии калимаи аввали саҷифаи дуҷуми қитоб, ки

барои мурағтаб омадани вараїмо дар охири сарифаи якум навишта мешуд, кӯна шуда аз истеъмом баромадаанд, яъне архаизманд, вале ба маънии дигар – “фароз” – баланде; баланд, боло; “±л” – мғи гардани асп ва чорпоҷои дигар, “повараї” – іайду эзоҷои по±ни сарифа ҷоло дар истеъмоманд. Монанди ҷамин калимаҷои “коргар” – муассир, таъсирбахш, “їома” – їойпш, рғкаш, раҳти густурдане, яъне ба маънои пешинашон архаизми маъное мебошанд:

Гар кас аз іассоми фитрат исмати худ ±фтанд:

Зғидварзон їомаи солусу Ёме їомро.

Абдураҷмони Ёме

Їомаи Каъбаро, ки мебғсанд,

± на аз кирми тилла номе шуд.

Саъдии Шерозе

Калимаҷои хосса

Дар забон истеъмоли баъзе калимаҷо ба дараїе мардуданд, ки онҷо таҷо ба нутғи намояндағои синфҷои иїтимое, гурғҷои Іайрисинғии їудогона ва ҷатто шахсони алоҷида хосанд. Зи±да аз ин, баъзе калимаҷои хосияти муваїғии истеъмомдошта, ки аҷ±нан мавриди истиғода іарор меғиранд, низ амри вуїуд доранд. Жарғонҷо, арготизмҷо, варваризмҷо ва экзотизмҷо аз зумраи ин гуна унсурҷои луғаве мебошанд.

Жарғонҷо. Забон ба ҷама, іатғи назар аз мансубияти онҷо ба синғу табаїаҷои мухталиф, баробар хизмат мекунад. Аз ин рғ, забон ҷодисаи синғе нест, балки ҷодисаи умумийамғиятист. Вале, гурғҷои алоҷидаи иїтимоии їамғият бо маїсади ба манғияти худ истиғода бурдани забон забони сохта, іалбакии худро ба вуїуд овардаанд, ки онро забоншиносон “лаїғии синғе” ± худ жарғон номидаанд.

Жаргон (аз калимаи франсузӣ “jargon” - забони сохта; берудагӯ) аз забони умумӣ гуфтӯгӯ бо лулат ва тарзи ифодаи махсуси худ фарӣ кунад мам, фонди асосӣ лулаве, системаи ӯдогонаи овозе (фонетике) ва сохти дастурии махсус надорад, бинобар ин барои ифодаи фикр калимаву ибораҷоро аз забони адабии милле гирифта, аз сохти дастурии забони адабе истифода мебаранд.

Зотан, аз жаргонҷо пеш аз Инӣлоби Октябр намояндагони табаӣаои болоии ӣамъият бо маӣсади нишон додани бузурге ва шукӯу ӣалол, худро аз меҷнаткашон боло гузоштан ва барои матлаби худро ниҷон доштан истифода мебаранд. Масалан, калимаҷои “таӣсир”, “мазрат”, “танзил” – суд, даромад аз пули ба ӣарз додашуда, “рибо” – судхӯге аз мамин ӣабил жаргонҷо мебошанд. Жаргонҷо дорои хусусияти таӣиркунандаге мебошанд.

Забони сохтае, ки гурӯи алоҷидаи ӣтимои ӣамъият (синфӣо) бо маӣсади ниҷон кардани матлаб ва бо ниҷати ба манфиати худ истифода намудани забон ба вуӯуд овардаанд, жаргон ном дорад.

Пас аз инӣлоб жаргонҷо дар муҷити коллективӣои маҷдуди мактаббачагон, донишӣ±н, хизматчи±ни марбе, амли пешаҷои гуногун (мутрибон, варзишгарон...) инкишоф ме±банд. Жаргонҷоро бо калимаҷои касбу пеша омехта кардан дуруст нест, зеро онҷо на бо забони амли касаба, балки бо “забони оми±на” омехта мешаванд.

Арготизмӣо. Арготизмӣо (аз калимаи франсузӣ argot – забони махсус, шева) тарзи гуфтӯри амли ягон табаӣаи ӣайрисинфӣи ӣамъият аст, бинобар ин онро забони махсуси низоми±н, шикорчи±н, варзишгарон, савдогарон, дуздон, ӣиморбозон ва ӣайра низ мегӯанд. Арготизмӣо дар ӯлаби ифодаи забони умуме истифодаи махсуси калимаҷо мебошад. Ин гуна калимаҷо бо маӣсади истисно бо ниҷати ниҷон доштани матлаб аз ӯониби гурӯи алоҷидаи ӣамъият мавриди истифода ӣарор мегӯранд. Ин гуна калимаву ибораҷо одатан аз ӯониби одамони аз ӣиҷати шавӣу завӣ,

машулият ва синну сол якхела истифода мегарданд, зеро ки маънои онҳо аксар ба мамин гуна одамон фармош. Арготизмҳо аз забони умумихалӣ гирифта шуда бошанд мам, ба дигарон номафҳуманд, зеро ки онҳо бо маънои дигар кор фармуда мешаванд. Ба ин маъно арготизмҳо то андозае ба жаргонҳо шабоҳат доранд. Ин шабоҳатро ба назар гирифта арготизмҳои “жаргони шартӣ” низ номиданд. Агар жаргон хусусияти таҷиркунандагӣ дошта бошад, арготизм дорои ин гуна хусусият нест. Одатан арготизмҳо бо маисади маҳфе нигоҳ доштани ягон амалият, касбу пеша, машулият ва Ҷайра истифода мегарданд. Масалан, ҷассобе ба мамкоронаш гуфтааст: *Барансая санаф кардем, танакаш лой шуд, шамакаш монд. – Ҷисфандро куштем, ҷишашро фурӯхтем дунбаш монд.* Калимаи “Ҷалтидан” дар нутқи донишҷӯн ба маънои аз имтиҳону санҷиш баҳои бад гирифтани истифода мешавад, ки ин калима бо ин маъно ба аргои донишҷӯн мансуб аст. Монанди мамин дар аргои савдогарон калимаҳои “малах”, “лой”, “мулоҷиринг” ба маънои пул истеъмол шудаанд, “лой кардан” бошад, фурӯхтаниро ифода менамояд.

Арготизмҳо дар забони адабиётӣ бадеӣ мамчун воситаи дорои хусусияти услубӣ махсусан дар нутқи персонажҳо, гоҳо дар нутқи тасвирии нависанда мавриди истифода ҷарор мегарданд.

Арготизмҳо монанди жаргону вулгаризмҳо ба инкишофи муҷаррири забон таъсири бад мерасонанд, зеро онҳо ба сифати муродифи мамдуду нодурусти калимаву ибораҳои забони адабӣ кор фармуда мешаванд.

Варваризмҳо. Варваризмҳо (аз калимаи юнонии varvarismos – айнабӣ, хориӣ, бегона) калимаву ибораи таъбирҳои забони хориӣанд, ки хосияти муваҷҷае ва фардии истеъмол дошта, амнан истифода мегарданд. Варваризмҳо калимаву ибораҳои хориӣе, ки дар гуфтугӯи ягон халӣ истифода мешаванд. Ба иборати дигар гӯем, варваризмҳо рӯйдоди умуме нестанд, балки ба сифати модисаи тасодуфе ва муваҷҷае гоҳо дар нутқи

шахсони алоқида воіеъ мегарданд. Бегонагии онҳо дар мар маврид, ки истеъмоли банд, равшан намоён аст. Масалан, мисолҳои зерин ба забони японӣ мансубанд: Ген баку мар тай! – Нест бод бомбаи атоме! мей во бан зай! – Поянда бод сул! (А. Демоте).

Варваризми аз зумраи воқидҳои лулави воми буда, дар адабиёти бадеи бо маисади тавсифи нутқи персонажи истифода мешаванд ва асосан ду вазифи услубиро иро менамоянд:

1. Варваризми барои нишон додани намоёндаи миллати дигар будани персонажи асар дар нутқи онҳо истифода мегарданд. Масалан, устод С. Айнӣ дар романи “ӯломон” дар муколамае, ки бо забони тоӣке байни амалдорони тоӣк ва ду намоёндаи халии рус (Петров ва Котов) воіеъ мегардад, бо истифодаи калимаҳои русии “вот”, “господин”, “ладна”, “ну ничего” ва Гайра дар нутқи Петров ва Котов мансубияти онҳоро ба миллати Гайри тоӣк таъкид менамояд:

– Ну, ничего, аз корҳои дигар гап занем, – гуфт дигаре аз он одами ношинос, ки то мол хомги истода буд.

– Ладна, – гтён одами ношиноси аввале ба Гоӣе Латиф нигоҳ кард.

Монанди мамин устоди калом бадеи Ё, Икроме дар поевести “Тори анкабут” дар муколамае, ки дар байни персонажҳои асар воіеъ мегардад, бо истифодаи калимаҳои русии “ничово” ва воқиди лулави иборагии “Красная Армия” намоёндаи миллати рус будани духтурро нишон медиҳад:

– Ничего, боке нест! – гуфт духтур моли маро пай бурда. Сизат мешаве, наиз мешаве...

– Ман дар куҷо? – пурсидам аз вай.

– Ин ё лазарет, – гуфт духтур, – лазарети Красная Армия, совете, фармиде.

2. Варваризми дар асарҳои бадеи ба сифати воситаи раӯи мазои зоир мегарданд. Нигоранда дар нутқи шахсе, ки тоӣк аст, калимаву

ибораџои забони дигарро мавриди истифода ӳарор дода, ғро чун шахси мутакаббир, бефаросат ва бепарво нисбат ба забони модаре мазаммат мекунад. Масалан, устод С. Улуӳода дар романи “Фирдавсе” бо маӳсади нишон додани шахси мутакаббир, бефаросат ва нисбат ба забони модаре бепарво будани персонажи асараш (Охунд) аз арабизмџои иборагии “куффори алайџилаъна” (кофирони лаънате) ва “нори ӳаманнам” (оташи дгзах) ба тариџи зайл истифода бурдааст:

– *Албатта, – гуфт Охунд ва боз фазлфурџиона афзуд: – ӳои куффори алайџилаъна нори ӳаманнам аст. ±* ки камсаводии ӳоким Олтунтошро бо истифодаи нобарӳои варваризмџои “филмасал” (масалан) ва “алфѳия” (суратџои шаџватангез), ки ғ дар шакли “афлѳия” талаффуз мекард, мазаммат мекунад:

– *Гунаџкорам, мазрат, филмасал, карам карда авф фармоянд. Афлѳияџоро метарошонам. Шайтон васваса карда буд. Аммо, филмасал, айби мардон ғишида гуфтаанд азизон...*(С.Улуӳода)

Монанди маѳин суханвари тоӳик Ф. Ни±зе дар повести “Фоӳиани Боӳистон” варваризмџои “красота”, “контуженний”, “аѳа” (аслаш “ага”) ва “обивател”-ро дар нутџи персонажџои асар (Нозир Маѳмудов ва Мардон Маннонов) истифода бурда, онџоро чун шахсони мутакаббир, бефаросат ва бепарво нисбат ба забони модаре мазаммат кардааст: Маѳмудов аз мошин баромад, андак дасту пояшро ±зонда, номаълум, худ ба худ зери лаб “красота” гуфту ба лаби ргд омада, даст ба оби сарди зулол зад.

Ин маъне дар муколамаи байни персонажџои асар равшантару барӳастатар ифода мегардад:

– *Акаи Мансур насиџат намекунанд?*

– *Акаи Мансур худаш контуженний...*

– *Нусхаи дигари маѳон мактубе, ки боз ба Москва фиристодем.*

– *Аѳа, хеле хуб, – ӳавоб дод Нозир Маѳмудов бо маѳнуният ва саросема паѳкаро кушода мактубро хонд.*

– *Ту мам Андрей Алексеевич, – гуфт норози±на Маннонов, – мехоҷе, ки мо ба наОраи обивателҷо бозе кунем.*

Ғоҷо бо маЉсади фавїуззикр аз забони дигар оварда шудани їумлаҷо низ ба назар мерасанд. Масалан, ба ин маъне дар повести мазкури Ф. Ни±зе їумлае аз забони русе мавриди истифода іарор гирифтааст: Вай аз їояш хест ва боз даїиіае сухани Раиси мукуматро шунавиду гапро кґтоҷ карда, аз рғи одаташ, беихти±р аз тоїке ба забони русе гузашт:

– *Зариф Амирович, нами дело сделано, тепер жалобы и униния не к чему, вс±!* (Ф.Ни±зй).

Экзотизмҷо. Экзотизмҷо (аз калимаи юнонии “exotikos” - бегона, хориїе) монанди варваризмҷо ба калимаҷои воќе вобаста аст. Экзотизмҷо рғзгор, табиат ва хосияти миллии халґҷои гуногунро акс менамојанд. Ин гуна калимаҷо барои ифодаи воридҷои пуле, мансабу унвон, їузьи±ти маишат, таом ва монанди инҷо истифода бурда мешаванд. Экзотизмҷо ба варваризмҷо монанданд. Фарїи экзотизмҷо аз варваризмҷо дар он аст, ки онҷо дар забони тоїке муродиф надоранд: мадемуазел, сенор, лир, фунт-стерлинг, бургомистр, фрау... Чи тавре, ки ишора рафт, хусусияти муҷими экзотизмҷо он аст, ки дар забони тоїке муродиф надоранд. Аз ин рғ, мангоми тасвири воїеаҷои марбути ма±ти халґҷои дигар барои истифодаи бевосита зарурати ногузир пайдо мекунанд, зеро ки тавассути онҷо дар забони тоїке обуранги маҷалли тасвир ба дасти нигориш дода мешавад: “хинкал”, “харчо” (номи таомҷои мардуми іафґоз), “бешбармої” (номи таоми бархе аз іавмҷои туркнажд), “атаман” (сардори казакон Дар Россияи подшоҷе), “лодр” (унвони олии дворяне дар Англия), “фюрер” (унвони сардори натсионал-сотсиалистҷо) ва монанди инҷо.

Нигорандагон экзотизмҷоро дар нутїи персонажҷо ± сухани тасвирии худ истифода намуда, ма±т ва тарзи зиндагии ягон халїро айнан ба іалам медиҷанд. Масалан, нависанда Ф. Муҷаммадиев дар очерки бадеии “Норини±нем мо” мангоми тасвири воїеаҷое, ки дар сарзамини

ирҶизистон воіеъ мегарданд, дар мавридҳои ӯдогона бо таіозои сухан аз вожаое, ки хоси забони ирҶизианд, истифода мебарад.

Дар порчаи зерин бо истеъмоли экзотизми “Юмуз” – асбоби мусиқе, “оин” ба маънои муфиз, “оіай” – бародар, ошно, “изіуу” – бозии махсуси аспдавоне барои дунболагирии духтарон ва Іайра урфу одат, ма±т ва тарзи зиндагии ирҶизморо ба дасти нигориш додааст: “... *Сипас навбат ба оин мерасад. Вай Юмуз ба даст дгстии халҶоро, бародариш миллатморо васф мекунад. Ягон соҷае нест, ки ігҷориҷо планашонро барзи±д иіро накарда бошанд... Фармидед, мемон, оІай! Соње мусобиҷаи анъанавии гҶитингирони савора, изіуу, яъне дунболагирии духтарон, кҶчи чорводорон намоиш дода шуд*”.

Дар романи “Фирдавсе” мангоми шарҳи таомҳои хушкардаи Фирдавсе экзотизми “газ” ва “масіуф”, ки номи таомҳои халіи арабанд, дар нигориши устод С. УлуҶода ба тариіи зайл мавриди истифода іарор гирифтаанд: *Аз хҶришҳои баҶдоди±н Фирдавсе аз мар ҷе беиштар газ ва масіуфро, ки дар оиҳонаҷо мепухтанд, хуш кард, – газ як навъ кабоби ироіе буд, аз гҶити барра ба таври махсус бо доруворе, ки фаіат ба худи пазанда маълум буд, тай±р карда бо пи±з, сир, бодиринг, шалҶаму Іаланфури ширини дар сирко хобонидашуда хҶрда мешуд: масіуфро аз моиш зинда, ки худи муштаре дар мавзачаи назди оиҳона хоста мегирифт, мамҷунон ба тарзи махсус тай±р мекарданд.*

Монанди маин, устоди каломи бадеъ С. Айне дар очерки адабии таърихии “іармони халіи тоік Темурмалик” дар нигориши ма±ти муҶулон аз экзотизми “іарга” истифода бурдааст, ки он як тарзи шикори муҶулонро ифода менамояд: МуҶулон барои шикор мамаи лашкарро ба би±бони васеъ бароварда шикоргоҷро дар масофаи чандин фарсах фаро мегирифтанд. Гурҷи мајвонотро ба як тараф ронда, кам-кам маліавор иҷота мекарданд. Ин гуна иҷотагириро “іарга” меномиданд. Дар очерк калимаи “іарга” дар нутҶи персонажи асар (ЧиҶатой) ба сифати экзотизм ба

тариї зайл оварда шудааст: “... г фармон дод, ки: “мамаи дашту би±бонро ба тарзи ӣаргаи шикор маліа гирифта, мар каси дучор омадаро дастгир ва гирифтугир карда, бояд то Хуїанд раве ва агар дар ин ми±н Темурмалик ба даст наафтад, бояд ки тамоми Мовароуннадр ва Хуросонро кофтуков кунє...”

Гамин тавр, варваризму экзотизмӯо унсурӯои луҶавии воєе буда, мангоми тасвири воїєии ма±ти мардуми Ҷайритоїик, урфу одат ва тарзи зиндагии онӯо мавриди истифода ӣарор мегиранд. Нависанда тавассути варваризму экзотизмӯо халїияти забони персонажӯои асарро таъмин намуда, маїїати воїєии ма±ти мардуми Ҷайритоїикро ба дасти нигориш медиқад. Бо ин васила суханвар таровати халїє ва назокати соддаба±нии забони асари бадеиро таъмин менамояд.

Савол ва супоришӯо

1. ИстилоҶи чист? Фикратонро бо мисолӯо асоснок кунед.
2. ИстилоҶи аз калима бо кадом хусусиятӯояш фарҶи мекунад? ӣавобатонро бо мисолӯо собит намоед.
3. Калимаӯои касбу пеша чє гуна воқидӯои луҶавианд? Мисол гмед.
4. Ба калимаӯои адабии китобе маълумот диқед. ӣавобатонро бо мисолӯо асоснок кунед.
5. ФарҶи калимаӯои адабии китобе аз калимаӯои умумиистеъмоле дар чист? Фикратонро бо мисолӯо собит намоед.
6. Ба калимаӯои кӯнашуда маълумот диқед. Мисол гмед.
7. Калимаӯои таърихе чє гуна унсурӯои луҶавианд? Мисол гмед.
8. Калимаӯои мансух (архаизмӯо) чист? Фикратонро бо мисолӯо асоснок кунед.

9. Хусусиятҳои услубии калимаҳои кӯшнашударо бо мисолҳо фармонед.
10. Жаргон чист? Мисол гед.
11. Чӣ гуна калимаҳо арготизманд? Ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок кунед.
12. Арготизмҳо бо кадом хусусияташон аз жаргонҳо фарқ мекунанд? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
13. Варваризм чист? Ҷавобатонро бо мисолҳо исбот кунед.
14. Экзотизм чист? Мисол гед.
15. Мавриди истифодаи арготизмҳо, варваризмҳо ва экзотизмҳоро бо мисолҳо фармонед.
16. Жаргону арготизмҳои маҷалли истифодаатонро ҷамъ кунед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Кадом истилоҳ ба илми забоншиносӣ мансуб аст?
- А) басомад
В) секунҷа
С) гипотаксис
Д) арз
Е) мухаммас
2. “Маълум” истилоҳи кадом илм аст?
- А) адабиётшиносӣ
В) забоншиносӣ
С) табиатшиносӣ
Д) ситорашиносӣ
Е) музикашиносӣ
3. Кадом калимаи соҳавӣ ба касби заргарӣ тааллуқ дорад?
- А) билеска
В) Ҷулбак
4. Дар кадом ҷавоб калимаҳои адабии китобӣ оварда шудааст?
- А) хона
В) иноӣ

С) гулпарто	С) хуїаста
Д) иир±	Д) фюрер
Е) булбуле	Е) ойте
5. Дар кадом ҷавоб калимаи таърихе дода шудааст?
А) муҷаббат	А) Замин
В) лирика	В) гурд
С) паратаксис	С) бува
Д) ушр	Д) миршаб
Е) хасм	Е) суғурта
6. Кадом калима ба архаизмҷо мансуб аст?
7. Кадом калима ба арготизмҷо мансуб аст?
А) нон	А) бешбармої
В) насим	В) осмон
С) рубое	С) мукке
Д) чоруй	Д) роиҷа
Е) муллоїиринг	Е) калка
8. Дар кадом ҷавоб калимаи мансуби экзотизмҷо оварда шудааст?

Луғатнигор

Пгшида нест, ки дар натиҷаи тараққӣ±ти ҷамъият, ривоҷу рағнаи илму техника ва нашъунамои ма±ти мамағзаи мардум бо мурури замон таркиби луғавии забон низ инкишоф ме±бад. Инкишофи доимии таркиби луғавии забон ба туфайли навигариҷое, ки дар ма±ти мамағзаи мардум ба вуҷуд меоянд, имконпазир мегардад. Инкишофи таркиби луғавии забон, пеш аз мама, ба хусусиятҳои гуногуни калимаҷо ва ба модисаҳои мухталифе, ки бо онҷо рух медиҷанд, марбут аст. Масалан, дар натиҷаи

инъикоси навигариџои џамаргзаи џа±т дар таркиби луџавии забони адабе (дар адаби±ти гуногун) як миџдор калиџаџои наве ба вуџуд меоянд, ки дар забони гуфтутге кор фармуда намешаванд ва барои бештарини одамон ноџаџуманд. Аз џониби дигар, бис±р калиџаџо кгна шуда (калиџаџои мансух (архаисте) ва таърихан маџдудшуда (калиџаџои таърихе) дар забони умумии гуфтутге истиџода намегарданд, аммо ин гуна калиџаџо дар адаби±т (дар услуби бошукгм) муддате зинда мемонанд. Зи±да аз ин, миџдори муайяни калиџаџои адабии китобе ва калиџаџои вомие, ки ба забони гуфтутге ворид нагаштаанд, низ ба аксари хонандагон ноџаџум мемонанд. Як исми калиџаџо таџйри маъно карда џодисаџои маџдудшаве ± васеъшавии маъноро паси сар менамоянд, ки ин маъне џам дар муайян намудани маънои калиџаџо душвориџо ба вуџуд меоварад.

Забони имргзаи тоџик, ки таърихи дуру дароз ва таркиби луџавии мураккабу бое дорад, дар гузашта џамчун забони дорои Ёановати луџаве ва намунаве мавриди истиџодаи халиџои дигар низ Ёарор гирифта буд. Ин џолат талаб мекунад, ки калиџаџои нодир ва маъмулнагаштаи забон ба шакли асаре муруттаб гардад, то ки барои дигарон џам дастрас бошанд.¹

Пеш аз инџилоб дар бис±р асарџои дастнавис ва чопе дар џошияи џар як вараџи асар ба ±рии хонанда шарџи калиџаџои џамон сарџфа илова карда шудааст.

Дар забони имргзаи тоџик (хусусан дар адаби±ти илме) ± дар дохили џамон џумла ± дар повараџи шарџи калиџаџои нав ва ноџаџлум оварда мешаванд. Бо сабабџои фавџуззикр дар забон масъалаи таџсири ин гуна калиџаџо ба ми±н меояд. Ин гуна эџти±џи забон боиси ба вуџуд омадани луџатџои гуногун мегардад. Луџат хазинаест, ки системаи лексии забонро дар давраи муайяни инкишоџи он инъикос мекунад. Дар луџатџо шарџу эзоџи маъно тобищџои маъноии калиџаву ибораџо тавассути

¹ Капранов В.Н «Лу²ати фурус» Асади Т'сй и его место в истории таджикской (форсй) лексикографии – Душанбе1969

калимаџои дигар дода мешавад. Дар луџатџои тоинџилобии тоџик на танџо маъно, балки тарзи навишт (имло), талаффуз (орфоџепия) ва баъзан баромади калимаџо низ нишон дода мешуданд.

Азбаски таркиби луџавии забон џамеша дар џолати инкишофу такмил±бе мебошад, џамаи калимаџои таркиби луџавии забонро дар ягон ваџти муайян дар луџат гирд овардан имконнопазир аст. Калимаџо таџйири маъно мекунанд, дар баъзеи онџо маъно ва ± тобишџои маъноии нав падид меоянд. Бис±р калимаџои наве, ки дар замони тартиб додани луџат ва баъд аз он пайдо мешаванд, ба луџат дохил нашуда мемонанд. Аз ин рџ, луџатџо маъно ва тобишџои маъноии калимаџоро дар як давраи муайяни инкишофи забон шарџи дода метавонанд.

Ин маъне боиси он мегардад, ки дар џар як давраи муайяни инкишофи системаи лексии забон луџатџои навбанав таълиф гарданд. Ин буд, ки миџдори умумии фарџанџои форсу тоџик (асосан џайрисомаве) тахминан ба 250 номгџй мерасад. Ин маъне масъалаи омгзиши роџџои тартиб додани луџат ва сохти онџоро ба ми±н мегузорад. Ин буд, ки омгзиши тартиб додани луџат ва сохти онџо ба илми луџатнигоре мансуб аст.

Луџатнигоре ± лексикоџрафия (аз калимаџои юнонии *lexikos* – луџат, калима, *grapho* – навиштан) яке аз сомаџои забоншиносе буда, џиџатџои назариявии тартиб додани луџатџо ва масъалаџои марбути онџоро меомгзад.

Фасли якум

Аз таърихи луџатнигории тоџику форс

Баробари ташаккули забони адабе луџатнигоре низ ба вуџуд омада, дар инкишофи забони адабе ва маџфуз доштани дастоварџои илмию адабе наџши џудогона бозидааст. Назарияи луџатнигоре џам баробари

инкишофи лулатнигоре пеш рафт. Дар асри ХХ назарияи умумии лулатнигории мама забонро ба вуҷуд омад (махсусан дар асарҳои академик И. В. Шерба, ки дар он ҷиҳати муқимии умумии лулатнигории мама забонро таҷриба мешаванд).

Лулатнигории тоҷик таърихи ҷадид дорад. Он баробари дар Мовароуннаҳру Хуросони шарҳи ташаккул ёфтани забони форсии дарё пайдо шуда, тадриқан инкишоф ёфт. Мураттибони нахустин лулатҳои тафсири шоирон буданд. Аввалин лулати форсӣ тоҷик дар асри Х аз ҷониби Абӯғафӣ Суғдӣ (дар баъзе навиштаҳои Абӯғафӣ Суғдӣ) тартиб дода шудааст, ки то замони мо маҷмӯз намонда, танҳо чанд иштибоҳ аз он дар баъзе фарҳангҳои баъдина волеҳрад. Соҳти ин лулат ба тартиби зайл будааст: калима, тафсири он, мисол аз шоире ва зикри номи ғ. Ин усули лулатнигоре, ки аҷамияти илмию адабе дорад, аз қом-бӯи муқимии лулатнигории форсӣ тоҷик ба шумор меравад. Лулати дуюм, ки он қам то замони мо нарасидааст, ба шоир ҷадрони Табрете тааллуи дорад. Ин лулат дар сарҷашмаҳои баъдина бо номи “Тафсир фе лулатилфурс” ёд мешавад.

ҷадидтарин лулати тафсири, ки то замони мо маҷмӯз мондааст, асари донишманди асри Х Асади Ғе “Лулати фурс” мебошад, ки соли 1065 тартиб дода шудааст.

“Лулати фурс” Ҷайр аз он ки яке аз сарҷашмаҳои мӯтамад дар омӯхтани мероси адабии асри Х ва нимаи аввали асри ХІ ба шумор меравад, дорои аҷамияти хоссаи забоне низ мебошад. Бисёр калимасе, ки имрӯз дар забони адабе аз истеъмол баромадаанд (баъзеи онҳо танҳо дар лаҷаҳои ӯдогона ба назар мерасанд), дар ин лулат оварда шудаанд: қапте (маймун), равонҳом (гадо), торторак (фарии сар), ӯлба (акка), абеша (ӯсус), бағиз (хашмгин, бадкина), шарфнок (шарфаи пой) ва монанди инҳо.¹

¹ Капранов В.А. Қамон асар.

Јайд бояд кард, ки іариб мамаи лулати тафсирие, ки баъд аз таълифи “Лулати фурс” тартиб дода шудаанд, аз иҷрати сохт ва тарзи тафсири калимаҳо ба ин лулат шабоҳат доранд. Ин буд, ки “Лулати фурс” дар инкишофи минбаъдаи лулатнигории форсу тоҷик аз сарчашмаҳои асосе ба шумор меравад. Берида нест, ки матни ин лулат то мол се бор ба таърифи расидааст (нашриҳои Паул Горн, Берлин, 1897, Аббоси Иббол, Террон, 1940; Дабири Сиёсӣ, Террон, 1957).

Баъд аз “Лулати фурс” дар зарфи зиёда аз 250 сол зомиран лулат таълиф нагаштааст ва агар лулате тартиб дода шуда бошад ҳам, то замони мо нарасидааст. Дар ин давр асосан нусхаҳои такмилфтои “Лулати фурс” ривоҷ доштааст. Таърифи соли 1327 лулати Муҳаммад ибни Гиндушори Наҳӯвонӣ “Сиромулфурс”, ки дорои 2300 калима аст, бо усули такмилфтои “Лулати фурс” (нашри доктор Алиӣ Тоатӣ, Террон, соли 1963) тартиб дода шудааст. Дар асри XIV ба 1-ин аз “Сиромулфурс” дар Луристон (дар ҷануби Форс) шоир Шамсуддин Муҳаммад Фаҳрии Исфронӣ (Шамси Фаҳрӣ) бо унвони “Меъри Ҷамолӣ” лулате мурағаб намуд. Шамси Фаҳрӣ, ки шоири дарбори султон Ҷамолиддин Абғисӣ буд, лулати мазкурро, ки исми чоруми асараш буд (се исми аввал ба шеър, ҷоғия ва илми маонию баён бахшида шудааст), низ ба султон Ҷамолиддин Абғисӣ бахшида шудааст. Сохти ин лулат низ монанди “Лулати фурс” буда, аз рӯи ҳаҷми ба 21 боб ҷудо карда шудааст. Аксари калимаҳои барои эзоҷ овардашуда (тақрибан 1600 калима) низ монанди “Лулати фурс” буда, таърифи баъзе калимаҳо бо тағйироти овозе-фонетикӣ баъд дар шакли масдар дода шудаанд: шахш (шахшидан – лаҷидан; мғлтаъхир, даранг (... ҷаъне таъхиру даранг макун); пайхуд (пайхудан – сғхта доғдор шудани либос аз наздикии оташ); қарабш ҷонворе аст чун мори қиёму лекин дасту по дорад. Ҷаринаҳои овозии ҳамин калима дар шакли қарабша, қарабса, қарабшу, қарабсу, қарабоса низ оварда шудаанд. Маводи лулат ҳам агар чанд байти Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучеҳрӣ ва баъзе дигарон ҷаъи

назар шаванд, асосан аз іасида ва Іазалҳои худи мураттиб гирифта шудаанд.

Баъд аз ин дар асриҳои XV-XIX силсилаи луғатро ба майдон омадаанд. Ғамон навъе, ки Саид Нафисе дар муқаддимаи ба “Бурҷони ҷотей” илова кардааш ҷайд мекунад, то ба мо зиёда аз 200 номгӯи луғат расидааст.¹ (“Бурҷони ҷотей”, ҷопи Теҳрон, с.3). Ба сифати луғатҳои маъруфи дар ин асрро тартиб додашуда луғатҳои зеринро номбар кардан мумкин аст: “Адоғулғузало”-и Бадриддин Муҳаммади Деҳлаве (асри XV), “Умонулмаоне”-и Амираки Балхе (асри XV), “Шарафнома”-и Аҳмади Мунъаре (асри XV – номи дигари ин луғат “Фарҳанги Иброҳиме” аст), “Муайидулғузало”-и Муҳаммад ибни Лоди Деҳлаве (соли 1519), “Қашғуллуғот вал истилоҳот”-и Аҳмади Сури Биморе (номаи дуҷумла асри XVI), “Мадорулағозил”-и Шайх Илоҳдоди Файзии Сарҳинде (соли 1593), “Фарҳанги Ҷаҳонگیرе”-и Ғусайни Инӣю (соли 1608), “Бурҷони ҷотей”-и Муҳаммад Ғусайн ибни Халафи Табресе (соли 1652), “Фарҳанги Рашиде”-и Абдурашиди Аттағаве (соли 1654), “Бағори Аҳам”-и Рой Текчанд Бағор (соли 1739), “Ҷароғи мидоят”-и Сироїддин Алиҳони Орзу (соли 1735), “Ҷиғуллуғот”-и Муҳаммад Ҷиғиддин (соли 1827), “Фарҳанги Онандрої”-и Муҳаммади Подшоҳ ± Бодшоҳ (соли 1890).

Аз луғатҳои фавуғзикр, ки дар асриҳои XV-XIX тартиб дода шудаанд, “Фарҳанги Ҷаҳонگیرе”, “Бурҷони ҷотей” ва “Ҷиғуллуғот” аз луғатҳои маъруф ва маъмул ба шумор мераванд.

Баъзе луғатҳои ба ин асрро мансуббударо ба сифати мисол меоварем:

1. “Адоғулғузало” дар асри XV (соли 1419) аз ҷониби ҷозихон Бадр Муҳаммади Деҳлаве тартиб дода шудааст. Дар муқаддимаи луғат маълумоти муҳтасари луғавию дастуре дода шудааст. Дар ин луғат калимаҳо ба тарзи муғфассал (ҷам маънои асле ва ҷам маънои маҷозиашон)

¹ «Бурҷони ҷотей» ҷопи Теҳрон, 1330 шаҳсей, муқаддима, с. 3

мавриди шарфу эзои гаштаанд. иозихон Бадр Муаммад дар ёраи тартиб додани лулати мазкур як миідор фармангрои то замони 1 тартиб додашударо муокима намудааст. Масалан, “Лулати фурс”, “Рисолатуннасир”, “Фавоиди Бурхоне”, “Лисонушшуаро”, “Дастурулафозил” ва монанди инро мавриди муокимаи мураттиби “Адотулфузало” гаштаанд.

Маводи ин лулат ба адабиати асриҳои X-XIII (ба эҷодиати Фирдавсе, Хоїонсе, Анваре, Форобе, Саъде ва дигарон) мансуб аст.

“Адотулфузало” аз ду исм иборат буда, дар исми аввал калимаро аз рӯи марфои якуму дуҷумлашон мувофиқи алифбои арабии тоӣке оварда шудаанд. Дар исми дуюм ибораву ифодаҳои бадеи мувофиқи марфои аввалу охирашон дода шудаанд. Дар фуруварди лулат ибораҳои арабии “Гулистон”-и Саъдии Шерозе мавриди эзои ҷарор гирифтаанд.

2. “Фарманги Ёмонгире” ба ҷалами Ёмолиддин Гусайни Инӣю мансуб буда, соли 1608 тартиб дода шудааст. Чунон ки мураттиб дар муқаддимаи лулат ҷайд менамояд, 1 аз ёвоне ба шеърӯ шоире шавӣи зиёд доштааст. Ёангоми мутолиаи ашъори гузаштагон ва ҷамҷамонаш бисёр калимаро пеш меомадаанд, ки онро ба дар лулатро набудаанд ба тафсири нодуруст доштаанд. Вай бо маҷсади тартиб додани лулат дар давоми 30 сол ҷамин гуна калимаро ёамъ кардааст. Ёмолиддин Гусайни Инӣю аз Шероз буда, дар охири асри XVI (соли 1589) ба Ёндустон омадааст. 2 дар Ёндустон дар дарбори шоҳ Акбар хизмат мекунад. Ёмолиддин баъд аз Акбар дар замони шоҳ ёмонгир ба мартабаи олиии марбе сазовор гаштааст. Ба 1 идора кардани шаҳри Биҷорро месупоранд. ёмолиддин Гусайни Инӣю ҷамон ёо вафот мекунад.

Бештарини лулатҳои маъруфи асриҳои XV-XIX дар Ёндустон тартиб дода шудаанд. Азбаски сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон пас аз истилои муғулон ба як гирдобӣ пурталотуме табдил бафта буд, амли илму адаб ба мамлакатҳои нисбатан оромтар (монанди Туркия, Ёндустон)

мират намуда, фаъолияти илмию адабии худро дар он ӣоймо давом додаанд. ӣамолиддин Гусайни Инӣу низ аз зумраи мамин гуна донишмандон буд.

“Фарманги ӣамонгире” аз муаддима, 12 оин ва хотима иборат буда, мар оин ба бобҳои зиёд ӯдо карда шудааст. Гангоми эзои аксари калимаҳои луғат аз эҷодиҳои шоирони форсу тоӣк, баъзан аз эҷодиҳои шоирони тоӣкзбони Гинд мисолҳо оварда шудаанд. Бештарини мисолҳо ба эҷодиҳои Фирдавсе, Хоӣоне, Сгзане, Амир Хусрав ва дигарон мансубанд.

“Фарманги ӣамонгире” дар таърихи луғатшиносии тоӣк баъд аз “Луғати фурс” аз луғатҳои маъруф ба шумор меравад. Дар ин луғат зиёда аз 7000 калима тафсир шудаанд. Аксари калимаҳои дар луғат тафсиршуда калимаҳои тоӣке (форсе) мебошанд. ӣамолиддин Гусайни Инӣу маммонанди луғатшиносии пешина (Бадр Муаммади Дарлаве (“Адотулфузало” (соли 1419), Иброҳим Ливоми Форуе (“Шарафнома” (соли 1474), Гофиси Убае (“Трифатулаҷоб” (соли 1530), Муаммад ибни Лоди Дарлаве (“Муайидулфузало” (соли 1519) ва дигарон дар муаддимаи “Фарманги ӣамонгире” маълумоти нисбатан муфассали луғавию дастуре медиҳад. Вай дар муаддимаи ин луғат дар бораи калимаҳои, ки ду тарзи талаффуз доранд (об-ов, каж-каӣ, сапед-сафед, лахча-лахша), дар бораи пасвандҳои -сор, -зор, -гар, -ор, -а: кӯсор, гулзор, косагар, харидор, яксола; пасвандҳои ӣамбанде -он, -мо (мардумон, дастмо), пешвандмо, исмиҳои ӣомеъ, ӣонишинҳо, бандакҳои феъле, пайвандакҳо ва дигар воситаҳои дастурии забон маълумот медиҳад. Дар ин луғат мангоми шарҳ маммаъноӣ аслан ва маммаъноӣ маӣозии калимаҳо оварда шудаанд: сутур – ба тарии умум мар ӣонвари чорпойро гянд ва ба тарии хусус асп ва астарро хонанд; бор – 1) маъруф; 2) номи Худо; 3) рухсат, умуман; 4) қарат, маротиба; 5) боргоҳ; 6) бех, бун; 7) муродифи қор (қору бор); қосили наботот; 15) мамли қанон ва чорпоён; 16) ӣам, андӯ; ¹

¹ Рауфов Ҷ. «Фарманги Чамонгирӣ» мамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику фурс, -Душанбе, 1973

Дар “Фарманги Ёаҷонгире” ибораҳои фразеологе низ нисбатан зиёданд: чашм об додан, кор дар роҷи ниҳодан, забон додан, чашм гарм кардан;

3. “*Бурҷони Ютеъ*” низ дар Ҳиндустон соли 1652 аз ёниби Муҳаммад Ҳусайни Табрeze мутахаллис ба Бурҷон тартиб дода шудааст. Муҳаммад Ҳусайн барои шарҳ дар ин луғат калимаҳои забони форсе, паҷлаве-даре (тоӣке), юноне, суриёне, руме, арабе, “Авесто”-и (занде), ибораҳои калимаҳои арабе омехташудаи дар байни форсею, тоӣкон ва тоӣкзабонони Ҳиндустон маълумбударо гирд овардааст. Вай дар бораи забони даре (тоӣке) менависад: “Забони даре забонест, ки дар он нуҷсон набувад: абрешим, ишкам, уштур, бирав, бигг, аспед. Шаклҳои бирешим, шикам, шутур ба забони даре хос нест (“Бурҷони ютеъ”, нашри Эрон, соли 1956).”

“Бурҷони ютеъ” дар инкишофи луғатнигории тоӣнилобии форсу тоӣк самми муайяне дорад ва яке аз луғатҳои мғтабар ба шумор меравад. Барои намуна баъзе мисолҳо меоварем: бғзина – маймунеро гянд ва ба арабе маҷдуна хонанд (ї. I. саҳ. 316); бум – паррандаест аз їинси їуїд (чуїд) – *мамон саҷифа*; парвона – паррандае аст, ки шабҳо худро ба шғлаи шамъ ва чарої занад (ї. I. саҳ. 391), тазарв – мурғи саҷроест аст, ки монанде ба хурге дорад (ї. I. саҳ. 478); симурї – паррандае ба номи аніо аст, ки гғ Зол – падари Рустамро парвариш карда бошад.¹

4. “*Ўиёсуллуїом*” яке аз луғатҳои тафсирии тоӣке буда, маїман калон аст. Ин луғат соли 1827 дар Ҳиндустон аз ёниби Муҳаммад Ўиёсиддин ибни Ёололиддин Ромпуре тартиб дода шудааст. Мураттиб дар муяаддимаи луғат дар хусуси бо қадом сабаб тартиб дода шудани он менависад (мазмунан): “Чун дар китоб калимаҳо ба маҷ маъно қор фармуда мешуданд, талабгорони илм ба луғати пурратаре эҷтиёиманд

¹ Муҳаммадҷусайни Бурҷон «Бурҷони Ютеъ»; Таҷияи матн бо пешгӯфтор, мулоҷот, тавзеҷот ва феҷрасти Амон Нурав; ҷ.1; -Душанбе-1993, ҷ.II; _-Душанбе-2004

шуданд. Лулатҳои мавҷуда онҳоро Ӯаноат кунонида натавонистанд. Амми илму адаб муруӣиат намуданд, ки лулати пурратаре тартиб дода шавад, то хондану дуруст фаҳмидани китоб имконпазир гардад.¹ Чунон, ки дар муаддима ишора рафтааст, Муаммад ӯи±сиддин бо маисади тартиб додани лулат зи±да аз 40 асари бадеъ, 45 лулати аз ӯониби гузаштагону муосирон тартиб додашударо мутолиа кардааст. Барои мураттаб намудани лулати мазкур 14 сол меҳнат кардааст.

“ӯи±суллуот” аз 32 боб ва фаслҳо иборат аст, ва зи±да аз 17 мазор маълолаи лулавиро фарс мегирад. Мураттиб калимаву ибораҳои тоӣке, арабе, турке ва монанди инҳоро, ки дар таркиби лулави забон арзи вуӣуд доштанд, ба лулат дохил намуда, тавассути калимаҳои маъмул ва осонфаҳм тафсир кардааст. Зи±да аз ин, ӯ дар бораи фарӣ кунонидани калимаҳои тоӣке аз калимаҳои воме (арабе) дар муаддимаи лулат навиштааст: “Ва барои дар±фти лулати турке ва ӯноне ва сури±не ва руме ва форсе (тоӣке)-ро алоҳида навиштан натавонист, лиҳозо, бинобар шинохтани лулати арабе ва форсе (тоӣке) аломате ба±н карда мешавад: мар лулате ки санади он аз “Ҷомус”, ± “Суроҷ”, ± “Мунтахаб”, ± “Канз”, ± “Баҷруӣавоҷир” бошад, арабист. Агар санади он аз “Ҷаҷонгире”, ± “Рашиде”, ± “Бурҷон”, ± “Сироӣуллуот” бошад, форсе (тоӣке) аст. Ва дар санади дигар китоб эҳтимоли мар ду забон боӣист”

Тартиби алифбои “ӯи±суллуот” мувофиқи марфи охири калима аст. Лулат аз рӯи марфҳо ба бобҳо ва мар боб дар навбати худ ба фаслҳо ӯудо карда шудааст. Дар лулати мазкур панду миқматҳои суханварони адаби±ти классикии тоӣк, хелҳои гуногуни ибораи наҷвию фразеологе ва зарбулмасалу маълоҷо истифода карда шудаанд.

Муаммад ӯи±сиддин дар лулати мазкур бо маисади беҳато хондан ва фаҳмидани маънои калимаву ибораҳои мавриди шарҳ ӯароргирифта ба

¹ Муаммад ӯи±сиддин «ӯи±суллуот» Таҷияи Амон Нурув (ибораи аз 3 ҷилд); -Душанбе 1987-1988 (минбаъд мисолҳо аз маин нашр оварда мешаванд).

талаффузи дурусти марфмо эътибори махсус дода, хели марфмо ва ба кадоми онро таалуї доштани маракатро нишон медиҷад:

Дукон – ба вои маъруф ва кофи арабе чархчае, ки бадон ресмони пунба ресанд.

Сипаре шудан – ба касраи аввал ва фатҳи сонё тай шудан ва гузаштан ва тамои гузаштан.

Таҷият – ба фатҳи аввал ва касраи сонё ва ташид -±-и таҷтони мафтги салом гуфтан ва дармондан.

Дар “ӯи±суллуҶот” зи±да аз 720 воҷиди фразеологе оварда шудааст, ки аксари онро муло бо муамин шаклу маъно дар забони тоҷик истифода мешаванд: “чашм об додан” – тамошо кардан ва лаззат бурдан, “хоби харгш” – таҷофул ва фиреб, “рахт бастан” – сафар кардан, мутаваҷҷеи рафтан ва киноя аз марг, “ба дил оби хунук задан” – ба маънои даст кашидан ва ноумед шудан, “рг сгхтан” – шарманда шудан ва хиёлат кашидан, “даст афшондан” – рад кардан ва ба маънии раис кардан низ омада, “лаб газидан” – таассуф ва надомат кардан ва хашмгин шудан ва шарму му± намудан ва ба маънии манъ намудан, “чап рафтан” – муҳолифат кардан), “санг дар дамон доштан” – хомгш буда, аз “Мусталаҷот”), “нимкоса дар таги коса доштан” – киноя аз макру мула, аз “Мусталаҷот”, “сар бар хат ниҷодан” – итоат кардан, аз “Бурҷон”, “по кҷфтан” – раис кардан, “байза афкандан” – тарсидан ва заҷра бастан, “доман афшондан” – Ҷурур ва ноз кардан, аз “Сирої”, “чашм сурх кардан” – ба маънии тамаъ доштан, “байза ба сари касе шикастан” – киноя аз маҶлуб кардан, расво кардан;

“ӯи±суллуҶот” дар таърихи луҶатнигории форсу тоҷик чи аз ҷиҳати дар бар гирифтани маводи забоне ва чи аз лиҷози фаро гирифтани маводи адабе аз мғтабартарин луҶатрои тоҷилобе маҷсуб мегардад. Ин луҶат чун луҶати мғтамад дар муайян намудани инкишофи луҶати забони тоҷик

ва дар омгхтани таърихи забони адабии тоӣк дорои аҷамияти хосса мебошад.

Дар таърихи луғатнигории тоӣк Ҷайр аз луғатҳои тафсири (фарҳангӣ) барои шарҳи калимаҳои арабӣ ба тоӣкӣ луғатҳои дузабона низ тартиб дода шуда буданд: “Китобулмасодир”-и Завзана (асри XI), “Суроҷ”-и Ҷамолиддин Ҷарше (соли 1282), “Мунтахабуллуғот”-и Абдурашиди Аттаттаве (асри XVII); Зиёда аз ин, барои шарҳи луғатҳои касбу пеша ва истилоҳҳои илмӣ луғатҳои соҳавӣ (истилоҳот) инчунин бо мақсади тафсири калимаҳои мансуби як асар луғатҳои муаллифӣ низ тартиб дода шуда буданд. Ба ин маъне дар асриҳои XVI-XIX мураттаб намудани луғатҳои тиббӣ равнаӣ мебуд: “Махзануладвияи форсӣ” (асри XIX) аз Ҷумлаи луғатҳои тиббӣ буда, «Фарҳанги “Ҷосуф ва Зулайхо”-и Абдураҷмони Ҷоме”, “Фарҳанги “Ахлоқи Носире” ва монанди инҳо ба луғатҳои муаллифӣ мансубанд. Дар луғатнигории тоинилобии форсӣ тоӣк мураттаб намудани намудҳои дигар луғат монанди луғати муродифот (синонимӣ), луғати маънунӯш (таънисуллуғот), луғати имлоӣ, луғати орфоэпӣ ва Ҷайра низ ривоҷ доштанд.

Ҷамин тавр, аҷнаи мураттаб намудани луғатҳо дар луғатнигории тоӣк таърихи ҷадима дорад. Луғатнигории тоинилобии тоӣк давраи нашъунамои луғатнигории форсӣ тоӣк маъсуб мегардад.¹ Дар ин давр навҳои гуногуни луғатҳо аз ҷониби донишмандони форсӣ тоӣк тартиб дода шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо бо ягон хусусияти худ аз луғатҳои маъхели дигар фарқ мекунанд, ҳар кадоми онҳо дар инкишофи луғатнигории форсӣ тоӣк саъми муайяне дорад. Онҳо чи дар мифзи осори адабии гузаштагонанон ва чи дар ниҳоҷ доштани сарвати луғавии забонамон ҳиссаи арзанда доранд. Луғатнигории тоинилобии форсӣ тоӣк, ки дар он бойиғарии луғавӣ ва фразеологӣ, маводи мансуби таърихи

¹ Воҷидов А. Фарҳангнигории тоҷику форсӣ –Самарқанд 2006

маданият, илм, маъти модде ва маънавии халіқои форсу тоӣк таїассум
±фтаанд, манбаи ииматбақои илмию адабе мебошад.

Лулатнигории баъдиинилобии тоӣк

Анъанаи лулатнигории форсу тоӣк дар давраи баъд аз инилоб дар
їумрури Тоїкистон идома дорад. Оюзи лулатнигории баъдиинилобии
тоӣк ба фаъолияти илмии тадїиїоти донишманди тоӣк Садриддин Айне
вобаста аст. Устод С. Айне дар їара±ни кори илмии тадїиїоте, инчунин
мангоми ба чоп тай±р намудани осори суханварони адаби±ти классике
калимаву иборақои душворфаҳм ва номафумро ± дар їавсайн, ± дар
повараї шарҳ меод. □ мангоми ба чоп тай±р намудани осори адибони
классике лулати мухтасари ин гуна калимаву иборақоро илова менамуд.
Зи±да аз ин, устод С. Айне мураттиби “Лулати нимтафсилии тоїике” низ
мебошад: “Аз соли 1936 то соли 1938, – менависад г, – як лулати забони
адабии тоїкиро тай±р кардам, ки 15000 лулат дорад” Ин лулат бо иловақо
соли 1976 аз чоп баромад, ки онро К. Айне ва г. Раупов ба чоп тай±р
намудаанд.¹

Гангз дар солқои 1933-1934 қайати мураттибон бо сардории
Садриддин Айне лулати тарїумавии дуїилдаи “Лулати русе-тоїике”-ро
тартиб дода буданд. Дар солқои 1930-1940 як їатор лулатқои истиломе
(сомаве) тартиб дода шудаанд. Соли 1949 дар зери тақрири А. Т. Демоте ва
Н. Н. Ершов “Лулати русе-тоїике” аз чоп баромад. Ин лулат 45000 калима
ва иборақоро дар бар мегирад. Баъд соли 1954 дар зери тақрири М. Рақиме
ва Л. Т. Успенская “Лулати тоїике-рус” мураттаб гаштааст. Ин лулат 40000
калимаро дар бар гирифтааст. Зи±да аз ин, лулатқои мухтасари тоїике-рус
(соли 1955) ва русе-тоїике (соли 1957) нашр гардидаанд. Дар солқои 60-и

¹ С.Айнї Кулли±г, Ҷ12, Душнанбе, Ирфон; 1976.

асри XX лулатҳои истилоҳии математика, физика, фалсафа, кимиё, иҷрофия, адабиёти шинос ва монанди инро ба таърифи расиданд (Масалан, Р. Годизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. Лулатҳои истилоҳоти адабиёти шинос. Душанбе, 1966). Дар ин солро лулатҳои мухтасари франсаӣ-тоҷикӣ ва англисӣ-тоҷикӣ низ тартиб дода шудаанд. Дар солҳои 1963-1964 ҳаҷми I ва II лулатҳои фразеологӣ – “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ”-и М. Фозилов нашр гардидаанд. Соли 1969 дар зерини М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Гошим, Н. А. Маъсуми лулатҳои тафсири ба таърифи расид, ки он 45000 калимаву ибораҳои даврии классикии забони тоҷикӣ дар бар гирифтааст.¹ (Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ҳаҷми асри XX). Иборат аз 2 ҳаҷм. М., 1969). Нашри “Лулатҳои гуфтугӯии тоҷикӣ-русӣ” низ ба ин солро мансуб аст.

Дар солҳои 70-и асри XX як ҳаҷми лулатҳои истилоҳӣ (сомавӣ) доир ба сиёсат, таърих, спорт, тиб ва монанди инро нашр гардидаанд (“Фарҳанги тиббӣ” русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ (I, мурағиб М. Я. Расулов). Дар солҳои 1975-1977 ҳаҷми якум ва дуҷуми “Фарҳанги зарбулмасал, маҷол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ”-и М. Ф. Фозилов нашр гардид. Дар соли 1975 “Лулатҳои мухтасари синонимӣ”-и М. Муҳаммадиев низ ба таърифи расидааст. Дар солҳои 80 (асри XX) низ як ҳаҷми лулатҳо ба ҳаҷми расидаанд. Лулатҳои муаллифии Амон Нуров – “Фарҳанги осори ӯӣ”. Иборат аз 2 ҳаҷм. Душанбе, 1983; “Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ”. Душанбе: Маориф, 1990 низ ба ҳаҷми солро мансубанд. Дар соли 1983 лулатҳои истилоҳии забоншиносӣ ба таърифи расидааст.² Соли 1991 лулатҳои имлоии забони тоҷикӣ аз ҳаҷми баромадааст. (Мурағибон Абдуҷодир Маниёзов, Абдусаттор Мирзоев). Дар лулатнигории баъдиинилобии тоҷикӣ тартиб додани лулатҳои шевагӣ (диалектологӣ) низ ба назар мерасад: дар соли 1963 лулатҳои мухтасари шевагии муҷаҷҷи лаҷҷаҳои тоҷикӣ В. С. Расторгуева нашр гаштааст.

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ҳаҷми асри XX) иборат аз II ҳаҷм М. 1969.

² Х. Ҷусейнов, К.Шукурова. Лулатҳои терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1983.

(Таджикского-русский диалектный словарь, М., 1963). Дар соли 1989 лулати мухтасари лаҷҷаҳои Бухоро чоп шудааст. Мураттибон М. Маҷмудов, Б. Бердиев.

Соли 1997 Лулати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҷҷаҳои ҷанубӣ) Мураттибон М.Маҷмудов, Г.Чғраев, (таъти назар ва таърири умумии проф. Р. Ҷафғоров (ҷ.1) нашр шуд.

Ба забони тоҷикӣ лулатҳои таърихе, этимологе, мувоисае, мутазоде ва монанди инҳо тартиб дода нашудаанд.

Ғамин тавр, дар таърихи лулатнигории форсу тоҷик анъанавии ниғоридани лулатҳо аз асри IX оғоз гардидааст. Дар таърихи лулатнигории форсу тоҷик навҳои гуногуни лулатҳо – энциклопедӣ ва филологӣ (лулатҳои тафсири (фарманҳо), нимтафсилӣ, муаллифӣ, истилоҳӣ (сомае), тарҷумае, фразеологӣ, шевае, муродифот, имло ва монанди инҳо) мавриди тасниф ёрор гирифтаанд.

Ғасли дуюм

Навҳои лулат

Китобе, ки дар он маҷмӯи воқидҳои лулатии гуногун бо тартиби муайян оварда шудааст, лулат меганд. Дар лулатҳои маҷмӯи воқидҳои лулате бо тартиби муайян беҳуда оварда намешаванд. Онҳо бо маҷсади муайян мавриди шарҳу эзоҳ ёрор мегиранд, яъне ба маҷсади шарҳу эзоҳи калимаҳои душворфаҳму номафҳум, бо таманҳои нишон додани имлоии калимаҳо, бо нияти шарҳи воқидҳои фразеологӣ, барои шарҳи муродифот, ҷамғонаҳо, мутазоҳҳо, бо маҷлаби тарҷума ва монанди инҳо лулатҳои гуногун тартиб дода шудаанд. Бо маҷсади гуногун тартиб дода шудани лулатҳо боиси ба вуҷуд омадани навҳои гуногуни онҳо мегардад. Пеш аз

мама, лулати ба ду навъи асосе ӯдо мешаванд: 1) лулати энциклопеди, 2) лулати филолог. Дар ҳар кадоми ин гуна лулати калима ба тартиби муайян (ба тартиби алифбо) оварда мешаванд. Аммо, аз ҷиҳати гузоштани маъсад, хусусияти калима ва матлаби шарҳи онро фарқ мекунанд. Дар лулати филолог вомиди лулаве ва фразеологе мавриди шарҳи ҷарор мегиранд, вале дар лулати энциклопедии Ҷаър аз вомиди лулаве вомиди дигар низ тафсир мегарданд.

Дар лулати филолог ба вомиди лулаве – ба калима, маъно ва аломати дастури хусусияти услуби он маълумот дода мешавад. Аз ин рӯ, калимаи дар лулати филолог овардашуда ба маънаи ҳиссиати нутқи мансубанд. Аммо мавриди шарҳи лулати энциклопедии эзоми вомиди лулаве – калима нест, яъне дар ин навъи лулати вомиди лулаве аз ҷиҳати маъно ва хусусияти дастури услуби мавриди шарҳи эзоми ҷарор намегиранд. Дар лулати энциклопедии на ба вомиди забон, балки дар бораи чизе, ки тавассути калима фарқида мешаванд, воқеан мӯҳимии таърихи, табиъ, иҷтимоӣ, шахсии ӯро маълумот дода мешавад. Ин буд, ки дар лулати филолог маънаи калимаи мустақилмаъно ҷрифтаанда, модале, нидо ва калимаи таълиди тасвири мавриди шарҳи ҷарор мегиранд, аммо дар лулати энциклопедии аз калимаи мустақилмаъно исми (истилоҳи ва асосан исми хос) оварда мешаванд, ки ин гуна исми аксар дар лулати филолог дода намешаванд. Бо маънаи пайдо кунидани тасаввурот дар хусуси фарқи маълумот дар лулати филолог ва энциклопедии овардашуда аз лулати “Энциклопедии советии тоҷик” ва “Фарҳанги забони тоҷик” маълумоти дар хусуси калимаи “қайқ” додашударо меоварем:

Қайқ (Aphaniptera), машароти майдаи паразит. Асосан хуни одам, майвони ширхор ва паррандаро мемакад. Бол надорад, наринаш аз модинаш хурд, рангаш зардча ± ҷигаре, сараш лӯнда, соҳти чашмаш хеле одде (баъзе намуди Қ-ро умуман чашм надорад), баданаш сермӯҳ, як

їуфт пои іафояш пуріувват буда, барои іақидан хизмат мекунад. Аз тухм зи±д мешавад. Аз тухм баъди 4-12 шабонаргз кирминаи сафеди бепо мебарояд, ки дар муддати 8-100шабонаргз ба зоча, пас пилла ва ба К. (дар давоми 6-220 шабонаргз) табдил ме±бад. Дар дун± іариб 1000 намуди к. маълум аст. К.-и одам (*Purlex irritans*), К.-и сағ (*Stenoccephalides canis*), К.-и калламуш (*Xenopsylla cheopis*), К.-и юрмон (*Ceratopphyllis tesquorum*), К.-и муш (*eptopsylla musculi*) ва I. Барои одаму майвон хавфнок ва пацнкунандаи касалиҳои тоун, домана мебошанд.

Усулҳои мубориза: нигоҳ доштани бино, бо марлули 2-5-фоизи собуну карбол шустани фарши хона, истифодаи инсектитсидҳо ва I.¹

Кайк машароти зарарноки хунхор; ± кайк нагазидан аз меї чизе мутаассир нашудан; кайк ба гиребон будан киноя аз саросема будан, ба изтироб афтодан.

*Нест як касе, ки ба дил меҷнати давронаш нест,
З-ахтари сгхта кайке ба гиребонаш нест.*

Мӯсина Таъсир

кайк дар поча (± шалвар) афкандан киноя аз беіарор ва бетоіат қардан; ба изтироб андохтан.

*Бад-ин іасида, ки пероҷани маонии тст,
Фигандаам мамаро кайки айз дар шалвор.*

Асири Ахсикате

кайки фалон аморе мекашад зарб. Ғавои касе баланд аст.

*Гуфтамаат: Як бгса! Гуфтє: іон бидеи!
Дилбаро, кайкат аморе мекашад.*

Аз шарҳи ғавіуззикри калимаи “кайк” бармеояд, ки дар луғати энциклопедє дар бораи чизе, ки калимаи “кайк” меғармонад (машарот) ва

¹Энциклопедияи тоҷик. ҷ 3 -Душанбе1981,с.176.

хелмои кайк маълумот дода шудааст, вале дар лулати филологе калимаи “кайк” аз иҷрати маъно (маънои лулатию маъно-фразеологе) тафсир гаштааст.

Маисади таълифи лулати филологе низ якранг нест. Азбаски онро бо маисади мухталиф тартиб дода мешаванд, навъи онро низ гуногунанд. Лулати филологе аз лиҷози бо шарҳи калимаи марбути ягон соға ± воҷиди лулатии мансуби ягон ибати маъноии лексикаи забони адабе маҷдуд шудан ± нашуданашон, пеш аз мама, ба ду навъ иҷдо мешаванд: 1) лулати умумӣ, 2) лулати хосса.

Лулати умумӣ. Лулати филологие, ки дар онро шарҳи калимаи мансуби мамаи соғаи ва ибати маъноии лексикаи забони адабе оварда шудаанд, ба лулати умумӣ тааллуи доранд: лулати тафсире (фарҳанги), лулати тарҷумае, лулати имло...

Лулати хосса. Лулати филологие, ки дар онро шарҳи калимаи марбути ягон соға ва ± худ воҷиди лулатии мутаалии ягон ибати маъноии лексикаи забони адабе дода мешаванд, ба лулати хосса мансубанд: лулати истиломот (соғае), лулати муродифот (синоним), лулати фразеологе, лулати маҷнаъӣ, лулати мутаодӣ...

Лулати филологиро аз иҷрати он ки маҷдуд бо забони соҷиблулат ташреҳ гаштаанд ва ± бо калимаи маҷнаъии забони дигар тарҷума шудаанд, ба ду навъ иҷдо мекунанд: 1) лулати якзабона, 2) лулати тарҷумае.

Лулати якзабона. Дар лулати якзабона калимаи як забон бо калимаи худӣ маҷнаъии забон шарҳ дода мешаванд, яъне маҷнаъии моддаи лулат ва маҷнаъии он ба як забон мансубанд. Лулати зерин аз иҷраи лулати якзабона мебошанд: 1) лулати тафсире, 2) лулати имло, 3) лулати орфоэпӣ, 4) лулати фразеологе, 5) лулати синоним, 6) лулати маҷнаъӣ, 7) лулати мутаодӣ, 8) лулати истиломот (соғае), 9) лулати шеваге...

Лулати тарјумаве. Дар лулатџои тарјумаве калимаџои тарјумашавандаи як забон бо калимаџои маънаџои забони дигар тарјума карда мешаванд: лулати тоџике-русџе, лулати русџе-тоџике аз зумраи лулатџои тарјумаве мебошанд. Лулати тарјумаве дузабона (лулати тоџике- франсузе) ва бис±рзабона (лулати русџе-форсе-арабе) мешаванд.

Чи тавре ки ишора рафт, навъџои лулатџои филологџе бис±ранд:

1. Лулати тафсирџе. Лулати тафсирџе аз зумраи лулатџои якзабона буда, калимаву ибораџои забон маънаџониба ташреџи мегарданд. Дар ин навъи лулатџо маънои аслиџо маџозџе ва тобишџои маъноии калимаџо тавассути калимаџои дигар ва осонфаџми забон шарџу эзоџ ме±банд. Лулатџои тафсирџе манзараи лулатџои як давраи муайяни забонро дар бар мегиранд. Баъзан ин гуна лулатџо то дараџаџе муфассал мешаванд, ки молати чандинасраи забонро дар худ акс менамоџанд. Бештарини лулатџои тоинџилобии мо лулатџои тафсирџе мебошанд. Лулатџои тафсириро фарманг низ мегъанд. Лулати тафсилџе маъ як намуди лулати тафсирџе мебошад. Масалан, “Лулати тафсилџе”-и С. Айне аз џумлаи ин гуна лулатџост.

2. Лулати таърихе. Лулатџои таърихе сарвати лулатџои забонџои Ӏадим ва ± давраџои таърихии забонро дар бар мегиранд. Дар ин гуна лулатџо калимаџо аз џџрати маъно маънидод карда мешаванд. Лулати калимаџои “Авасто”, лулати калимаџои забони тоџикии Ӏадим, лулати калимаџои суӀде лулатџои таърихе мебошанд. Дар лулатџои таърихе баъзан баробари шарџи маънои таърихе ба баромади калимаџо низ ишора карда мешавад. Аз ин рџ, ин гуна лулатџои таърихе ба лулатџои этимологџе шабоџат доранд.

3. Лулатџои этимологџе. Дар лулатџои этимологџе калимаџои забон аз џџрати баромад ташреџи мегарданд ва таӀйироте, ки мангоми сайри таърихиашон дар онџо ба вуџуд омадаанд, тадџии карда мешаванд. Ин гуна лулатџо дар асоси методи муџоисаве-таърихе тартиб дода мешаванд. Онџо дар муайян намудани дараџаи хешигарии забонџои маъгурџи ва маџоила

аҷамияти ӯудогона доранд. Масалан, муӯӯиса ва муайян намудани шакли таърихии калимаӯӯ собит намуданд, ки гурӯӯи забонӯӯи эронӣ аз як забон баромадаанд ва ба оилаи миндӯевропоии забонӯӯи мансӯбанд.

Ҷайд бояд қард, ки луӯати таърихе ва этимологе ба навӯи муӯӯисавии дастури забонӯӯи маводи фаровон медиҷанд.

4. Луӯати истилоҷот. Луӯати истилоҷот ба иборай дигар луӯати калимаӯӯи соҷаве истилоҷӯи ин ± он соҷаро фаро мегирад. Масалан, луӯати истилоҷоте, технике, соҷаӯи гуногуни илм (ӯӯрофия, адаби±тшиносе, забоншиносе, кими±, муӯӯишиносе, иӯисоди си±се, математика ва ӯайра) ба маин навӯи луӯат дохил мешаванд. Луӯати истилоҷот ба луӯати калимаӯӯи хориӣ монанданд, зеро ки луӯати калимаӯӯи хориӣ низ бештар истилоҷӯи ва калимаӯӯи махсӯи воиро фаро мегирад. Вале луӯати калимаӯӯи хориӣ истилоҷӯи ва калимаӯӯи соҷаӯи гуногуни хоӣаге, си±се, технике ва монанди инӯӯро дар бар мегирад, бинобар ин аз луӯати истилоҷот, ки истилоҷӯи соҷаи алоӯидаи мушаххасро шарӯи медиҷад, фарӣ мекунад. Дар забони тоӣке луӯати калимаӯӯи хориӣ тартиб дода нашудааст.

5. Луӯати шеваге (диалектологӣ). Дар луӯати диалектологӣ калимаӯӯи лаӯаӯи забони тоӣке мавриди шарӯи ӯарор мегиранд. ӯоло дар забони тоӣке ин гуна луӯати пурра тартиб дода нашудааст, вале дар охири қорӯи илмии тадӯиӯти ба ин ± он шева ± ки лаӯаӯи ӯудогона бахшидашуда намунаи луӯати диалектологӣ илова қарда мешавад. ӯоло як ӯилди луӯати дузабонаи шеваӯи тоӣке ба таъ расидааст (Расторгуева В. С. Луӯати шевагии тоӣке-русе (Таджикско-русский диалектний словарь. М,-1963). Соли 1989 луӯати мухтасари лаӯаӯи Бӯоро чоп шудааст (М. Маҷмӯдов, Б. Бердиев. Луӯати мухтасари лаӯаӯи Бӯоро. Душанбе: Дониш, 1989)....

6. Луӯати фразеологе. Луӯати фразеологе ибораӯи ифодаӯи фразеологиро дар бар мегирад. Пӯшида нест, ки маънои ибораӯи

фразеологе аз маънои ӯзӯмои ибора барнамеояд, зеро ки ӯзӯмои фразеологизмро ба тарзи рехтаву устувор корбаст шуда, танҳо дар маини мол маёозан ягон маъниро ифода мекунанд. Дар луғати фразеологе маини маъно дар мадди назар дошта мешавад. Масалан, фразеологизми “дуди чароғи ҳардан” маънои дар роғи донишандгӣ ва илмомгӣ заимат кашиданро дорад. Солҳои 1963-1964 ӯйлдои якум ва дуюми луғати фразеологизмро ба таърифи расиданд.¹

7. Луғати муродифот (синонимро). Луғати синонимро то андозае ба луғати тафсири шабоҳат дорад. Дар ҳар ду навъи луғат моддаҳои луғат аз ӯғати маъно (маънои асосе ва иловаге) таҷриба мегарданд. Ҳар ду навъи луғат ҳам якзабона аст. Аз ӯғониби дигар, онро аз якдигар фарқи мекунанд. Дар луғати тафсири шарҳи воғидҳои луғате таваҷҷути калимаву ибораҳои аз ӯғати маъно ба ҳам наздику осонфарҳ дода мешавад. Аммо дар луғати муродифот гурӯҳи калимаҳои ҳаммаъно ± наздикмаъно аз ӯғати дараҷаю мавриди истеъмол ва хусусиятҳои услубиашон мувофиқа карда мешаванд. Зиёда аз ин, маъно ва тоғишҳои маъноии ҳар кадоми онро ӯғид карда мешаванд. Масалан, тафсири калимаи “ӯш” дар луғати тафсири «ӯи±суллуғот» ба тариқи зайл дода шудааст: ӯш – лағзи туркист, ба маънии абғ ва ба маънои пораи дароз, ки аз ӯғониби тағли мева тарошида бошанд Шарҳи силсилаи муродифоти “инсон, одам, башар, шахс, мардум, кас” дар луғати синонимро: маълум аст, ки ӯғати умумии калимаҳои ин силсилаи муродифот ифодаи мағруми шахс аст. Ҳар калимаи силсила ба ӯғир аз маънои умуме (ифодаи мағруми шахс) нисбат ба калимаҳои дигари ҳамсилсилаи худ дорои маънои ба худ хос ва тоғишҳои маъноиву услубе мебошад. Калимаҳои “инсон”, “одам”, “башар” аз ӯғати маъно хеле васеъ буда, мағруми умумии “башарият”, “инсоният”, “одамон”-ро ифода менамоянд. Калимаҳои мағкур ба ӯғир аз маънои умуме баъзан ба

¹ (Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони мозираи тоҷик) -Душанбе: Ирфон, 1963-1964.

маънои халі, гурғи ва матто ба маънии шахси ӯдогона низ кор фармуда мешаванд. Калимаи “мардум” исми ӯмеъ буда, маънои бис±ре дорад ва ӣариб мамеша ба мамин маъно меояд, вале гоҳо ба маънои фард низ истеъмол мешавад: Мардуме бем аз мардумзодагист (зарб.). Калимаҳои “шахс”, “кас” мам ба маънои бис±ре ва мам ба маънои муӣаррад, ягонаге мавриди истифода ӣарор мегиранд: Инсон ваёте ки дар як дуҷворе беилоӣ монад, аз мар тараф ба худ тасалле меӣяд, ба мар муносибат ва аз мар чиз барои худ як тасалле тарошида мебарорад (С. Айне). Падар ана мамин одамро ба ман нишон дод... (С. Айне). Ин ӯтилови маданияти башар дар калимаҳои зердасти худашон че гуна адаби±тро интишор медиҷанд (Шарӣи сурх).

*Бадҳои касон меӣ ба маӣсад нарасид,
Як бад накунад, то ба худаш сад нарасад.*

(Зарб.).

Арамияти муродифот чун муродифи воҷидҳои луҶаве дар муоширати марғзаи шахс, дар аниӣ ва равшан ба±н намудани фикр калон аст, зеро “дар меӣ мавӣеи дигар чун дар луҶати синонимҷо бойигаре ва нозукии забон бо ин гуна саҷеҷе акс наме±бад

8. ЛуҶатҳои тарӣумаве. ЛуҶатҳои тарӣумаве калимаҳои як забонро бо калимаҳои маммаънои забони дигар тарӣума мекунанд. Ин гуна луҶатҷо барои омӯхтани забон, доништани бойигарии луҶавии онҷо аз як забон ба забони дигар тарӣума намудани осори хатге заруранд. ЛуҶатҳои тарӣумаве дузабона ва бис±рзабона мешаванд. Бештарини луҶатҳои тарӣумаве дузабонаанд. Дар луҶатҳои бис±рзабона калимаҳои як забон бо калимаҳои маммаънои ду ва зи±да забонҷои дигар тарӣума карда мешаванд. Масалан, “ЛуҶати русе-форсе-арабе”, “ЛуҶати русе-немисе-англисе” – аз ӯмлаи луҶатҳои бис±рзабона мебошанд. Дар забони тоӣеке “ЛуҶати русе-тоӣеке”-ро Шоҷаидар Ҷотамбоев тартиб додааст, ки соли 1899 дар Когон ба табъ

расидааст. Дар ин лулат калимаҷо аз рғи сомаҷо дода шудаанд. Ҳоло дар забони тоӣке лулатҷои дузабонаи зерин нашр гаштаанд: “Лулати русе-тоӣке” (зери таҷрири С. Айне ва дигарон, соли 1933-1934), “Лулати русе-тоӣке” (зери таҷрири А. П. Демоте ва Н. Н. Ершов, соли 1949), “Лулати тоӣке-русе” (таҷти таҷрири М. В. Раҷиме ва Л. В. Успенская, соли 1954), “Лулати мухтасари тоӣке-русе” (мураттиб Л. И. Калонтаров, соли 1955), “Лулати русе-тоӣке” (мураттибон С. Д. Арзуманов ва ӯ. К. Каримов, соли 1981), “Лулати русе-тоӣке” (зери таҷрири М. Осиме, соли 1985), “Лулати гуфтугғии тоӣке-русе”, “Лулати тоӣке-франсузе” (мураттибон М. Шаҷобова ва И. Раҷабова, соли 1963), “Лулати мухтасари тоӣке-англисе” (мураттиб Г. В. Баракаева, соли 1968) ва монанди инҷо.

9. *Лулати имло.* Лулати имло барои нишон додани тарзи навишти (имлоӣ) калимаҷои забон тартиб дода мешавад. Одатан, ин гуна лулатҷо баъд аз ҷабул карда шудани хат дар асоси хат ва ҷоидаҷои имлоӣ калимаҷои забон мураттаб мешаванд. Дар лулатҷои имло тарзи дурусти навишти калимаҷои забон бо тартиби алифбо нишон дода мешавад.

“Лулати имло”-и мוזираи забони тоӣке, ки дар асоси алифбои русе (кирилле) тартиб дода шудааст, аз лулатҷои имлоӣ лотине асос±фта бо баъзе хусусиятҷояш фарӣ мекунад, зеро ки имлоӣ хатҷои тоӣкии ба алифбои арабе, лотине ва русе асос±фта якранг нестанд. Масалан, “Лулати орфографе” (соли 1953), “Лулати орфографе” (соли 1959), “ҷоидаҷои асосии имлоӣ забони адабии мוזираи тоӣк” соли 1972), “Лулати имло” (соли 1991). Мураттибон Абдуҷодир Мани±зов ва Абдусаттор Мирзоев) аз зумраи лулатҷои имлоӣ ба алифбои русе асос±фтаи хати тоӣке мебошад.

Дар натиҷаи ривоҷу рағнаи илму фарманг, инкишофи сатри маданияти суҳан ва тағдиди назар шудани алифбои русиасоси забони тоӣке дар асоси дастовардҷои имрӯзӣ забоншиносии тоӣк “Имлоӣ забони тоӣке” (соли 1999) ба тағ расидааст. Ҳоло “Имлоӣ забони тоӣке” (соли 1999) мавриди истифода ҷарор гирифтааст.

Ўайр аз лулатҳои фавлӯззикр боз лулатҳои орфоэпе, мутазоде ва муоисае низ мавҷуданд. Вале дар забони адабии мӯзираи тоҷик ин гуна лулатҳо тартиб дода нашудаанд.

Лулати орфоэпе бо маъсади нишон додани тарзи дурусти талаффузи адабии калимаҳои мавҷудаи забон тартиб дода мешавад. Дар ин гуна лулатҳо ёи задаи калимаҳо низ нишон дода мешавад.

Лулати мутазоде (антониме) калимаву ибораҳои зидмаъноии забонро фаро мегирад.

Лулати муоисае. Дар лулати муоисае калимаҳои аз ҷиҳати баромадашон ба як реша мансуббуда, яъне калимаҳои аз ҷиҳати баромад муамреши гурӯҳи забонҳо ± оилаи муайяни забонҳо оварда мешаванд. Дар ин гуна лулатҳо дар асоси методи муоисае-таърихе шакли ҷадидии калимаҳои муамреши муайян карда шуда, рӯиҳои таърири он калима дар ин ± он оилаи забонҳо ± гурӯҳи забонҳо таҷриба мегардад.

Ғамин тавр, лулатнигӯро яке аз соҳаҳои забоншиносӣ буда, дар заминаи сарвати лулатии забон тартиб додани лулатҳо ва рӯиҳои сохта шудани онҳоро идора мекунад.

Лулатнигӯрии тоҷик таърихи ҷадиди дошта, аз соҳаҳои инкишоф±фтаи забоншиносӣ тоҷик мансуб мегардад. Дар забони тоҷик лулати энциклопедӣ ва агар чанд навъи лулатҳои мӯло мурағабнағашта, ки зикрашон дар боло гузашт, ҷаъби назар шавад, навъҳои гуногуни лулатҳои филологӣ низ тартиб дода шудаанд.

Савол ва супоришҳо

1. Лулатнигӯро чист? Ба лулатнигӯрии пеш аз инӣлоби тоҷик маълумот диҳед.
2. Дар бораи лулатнигӯрии баъдиинӣлобии тоҷик чӣгӯро медонед?

3. Кадом навъмои лулатро медонед? Фикратонро бо мисолмо асоснок кунед.

4. Фарии лулати энциклопеде аз лулатмои филологе дар чист? Мисол глед.

5. Ба лулатмои филологе маълумот диред. Хелмои лулати филологиро номбар кунед.

6. Че гуна лулатмо якзабонаанд? Навъмои лулати якзабонаро номбар кунед.

7. Лулати тафсире чист? Кадом лулатмои тафсириро медонед?

8. Че гуна лулатморо тарйумаве мегянд? Мисол глед.

9. Ба лулатмои таърихе, этимологе ва истиломе маълумот диред.

10. Лулати шеваге чист? Фикратонро бо мисолмо собит намоед.

11. Лулати фразеологе че гуна лулат аст? йавобатонро бо мисолмо асоснок кунед.

12. Лулати муродифот че гуна лулат аст? Мисол глед.

13. Лулати имло че гуна лулат аст? Мисол глед.

14. Ба лулатмои орфоэпе, мутазоде ва муоисаве маълумот диред.

15. Лулати муаллифе чист? Фикратонро бо мисолмо собит намоед.

16. Кадом навъи лулатро фарманг мегянд? Тафсири калимамои “сухан”, “суханвар”, “сухангй” ва “сухансанй”-ро аз “Фарманги забони тойке” навишта гиред.

Намунаи саволмои тесте

1. Кадом соъаи забоншиносе йицати назариявии мураттаб намудани лулатморо меомгзад?

А) овозшиносе

В) сарф

2. Дар кадом йавоб лулати дузабона оварда шудааст?

А) лулати имло

В) лулати тафсире

- С) луҶатнигоре
 Д) этимология
 Е) услубшиносе
3. Дар кадом навъи луҶатро тарзи навишти калимаҳои забони нишон дода мешавад?
 А) луҶати муродифот
 В) луҶати муаллифе
 С) луҶати этимологе
 Д) луҶати имло
 Е) луҶати муоисае
4. Дар кадом навъи луҶат калимаро аз ҷиҳати баромади шарҳ дода мешаванд?
 А) луҶати мутазоде
 В) луҶати имло
 С) луҶати этимологе
 Д) луҶати орфоэпе
 Е) луҶати муродифот
5. ЛуҶатҳои “русӣ-тоҷикӣ” ба кадом навъи луҶатро мансуб аст?
 А) энциклопедӣ
 В) этимологе
 С) муоисае
 Д) муаллифе
 Е) тарҷумаве
6. Шарҳи диалектизмро дар кадом навъи луҶатро оварда мешавад?
 А) луҶати шеваге
 В) луҶати имло
 С) луҶати муродифот
 Д) луҶати муоисае
 Е) луҶати этимологе
7. Тарзи дурусти талаффузи калимаро дар кадом луҶат оварда мешавад?
 А) луҶати имло
 В) луҶати орфоэпе
 С) луҶати муродифот
 Д) луҶати муоисае
 Е) луҶати муаллифе
8. Шарҳи воқидҳои фразеологе дар кадом навъи луҶатро дода мешавад?
 А) луҶати муродифот
 В) луҶати тарҷумаве
 С) луҶати имло
 Д) луҶати фразеологе
 Е) луҶати шеваге

Фразеология

Чи тавре ки ишора рафт, забон модисаи ӣамбияте буда, табиати он пешравиро мепазирад. Дар ӯара±ни инкишофу пешраве як ӯатор модисаи ба ӯидаи дохиле ва берунии забон марбутро паси сар мекунад. Масалан, мангоми инкишофи забон миёдори муайяни калимаи маънои тоза ва ± маӯозе мегиранд. Гоӯо маънои асле ва мушаххаси худро сарфи назар карда, ибораи таркиби устувори забонро ба вуӯуд меоваранд ва фикрро ба тарзи рамзи маӯоз ифода мекунанд.

Пайдост, ки ибораи наӯве дар мавриди сухан ба вуӯуд омада, маънои онро ба маънои калимае, ки дар иборабанде истифода шудаанд, вобаста мебошад. Вале, ибораи устувор дар мавриди сухан ба вуӯуд намеоянд, онро мамчун таъбири тай±р, машур ва корхӯдаи забон мавриди истеъмол ӯарор мегиранд. Агар ӯузи ибораи наӯвиرو иваз кардан, таӯир додан мумкин бошад, ӯузи ибораи устувор таӯирнопазиранд, зеро онро ба тарзи рехтаву устувор корбаст шуда, танро дар мамин мол маӯозан ягон маъниро ифода карда метавонанд. Дар акси мол, на фаӯат маънои ибори устувор аз байн меравад, балки таркибан низ мамчун ибори устувор ӯимати худро гум мекунад. Лисми асосии ибораву ифодаи устувор образноку пуробуранганд ва аз лиӯози ифодаи маъне бо як калима баробаранд. Воӯиди фразеологе барӯаки калимаи муаррае на фаӯат предмет, аломат, амал ва молати онро, балки тобишӯи гуногунӣ миссию муассириро низ дар бар мегиранд. Чунончи, ибораи фразеологии “коӯи кӯнаро бод додан” (гапи кӯнаро ба хотир овардан), “аз касе даст шустан” (умед кандан), “салмаи саӯат” (чизи зи±дате) ва монанди инро баробари ифодаи мафӯуми алоӯида ифодагари эӯсоти гуногунӣ мутакаллим низ мебошанд.

Ду ва ± зи±да калимаи мустаилмаънои ба мам марбут, ки семантикаи бутун ва аксар образнокро ифода мекунанд, воқидиои фразеологе ном доранд.

Голати имргза ва инкишофи таърихии воқидиои фразеологе мавзги баъси фанни фразеология мебошад. Фразеология калимаи юноне буда, аз иҷузъиои phrasis – ифода ва logos – таълимот, илм корбаст шудааст.

Гамин тавр, фразеология як соҳаи илми забоншиносе буда, воқидиои фразеологии забон, ибораиои устувори нутро меомгзад.

Јайд бояд қард, ки ибораву ифодаиои рехтаву устувор бо номҳои воқидиои фразеологе, фразеологизми, таъбироти фразеологе ва монанди инҳо машруанд. Истиломи “фразеологизми” ва “воқидиои фразеологе” нисбат ба истиломи дигар бештар истеъмол мегарданд.

Фасли якум

Фразеологизми, дараїаи омғиш

ва дарки маънои онҳо

Сарвати луғавии забон аз воқидиои луғаве ва фразеологе иборат аст. Фразеологизми аз бис±р иҷрати ба воқидиои луғаве монанданд. Онҳо аз ду ва зи±да калимаи бо мам марбут, яъне дар шакли ибора ташкил ±фта бошанд мам, аз ибораиои наъве фарї мекунанд ва ба сифати воқиди луғаве ба калима шабомаат доранд, бинобар ин як миідор хусусиятиои калима ба фразеологизми низ хосанд. Чи тавре ки ишора рафт, фразеологизми дар мавриди сухан ба вуїуд намеоянд, балки монанди калимаи дар забон дар шакли тай±р вуїуд доранд. Пас, фразеологизм модисаи нутї набуда, балки

модисаи забонист. Фразеологизмҳо монанди калима ба ягонагии шаклу маъно сорибанд. Ӯҷати шаклии калима аксар пайванди овозҳо буда, ӯҷати шаклии фразеологизмҳо калимаҳои бо ҳам алоқаманд ± худ ибора мебошад: савӮоте – барги сабз, азиз – ӯни ширин, нахобидан – мижа там накардан... .

Ӯзӯҳои фразеологизмҳо танҳо ба он маъно, ки аз маӮми овозҳо ташкил ±фтаанд, шаклан калимаанд, вале дар таркиби фразеологизмҳо мар кадомашон ба таври ӯдогона сорибмаъно нестанд. Ин буд, ки фразеологизмҳо аз воқидҳои луғавӣ ва ибораҳои наъво то андозае фарӣ мекунанд, бинобар ин воқиди ӯдогонаи забонро ташкил медиранд. Ин буд, ки ин гуна воқидҳои забонро фразеологизм номидаанд.

Аз далелҳои фавӯззикр бармеояд, ки фразеологизмҳо аз ибораҳои наъво фарӣ мекунанд, вале дорои бис±р хусусиятҳои калима мебошанд, бинобар ин онҳо дар шумори воқидҳои луғавианд.

Омӯзиши фразеологизмҳои забони тоӮе дар солҳои 30-40 асри ХХ оӮоз гаштааст. Дар тадқиқи забону услуби адибон ва корҳои илмие, ки ба масъалаҳои дастури забон бахшида шудаанд, ба фразеологизмҳо низ маълумот оварда шудаанд. Ин маъно ба навиштаҳои А. Мирзоев, Д. ТоӮиев, Н. Маъсумӣ ва Ш. Ни±зе тааллуӣ доранд.

Дар корҳои лингвистии солҳои минбаъда ба масъалаҳои хоссаи фразеологизмҳои тоӮе диӮати махсус дода мешавад. Ба ин маъно ба таъ расидани “Фарманги ибораҳои рехтаи забони мӯзираи тоӮе”-и М. Фӯзилов (с. 1963-1964) амамияти ӯдогона дорад.

Дар омӯзишу тадқиқи фразеологизмҳои забони тоӮе олимони м. Мачидов, Р.Ӯафӯров, С. Хӯшенова, Н. Маъсумӣ, Р.Эгамбердиев ва дигарон миссаи муносибе доранд.

Ба масъалаҳои назариявии фразеологизмҳо асарҳои ӯдогона бахшида шудаанд: Хӯшенова Е. В. Воқидҳои фразеологӣ изофии забони

тоїке Х. Турсунова. Тадїїи муїоисавии фразеологизмїои параллели забонїои тоїке ва гзбеке; Маїїдов Г. Фразеологияи забони мозираи тоїк.

Дар рисолаїои илмии тадїїїоте ба масъалаїои хоссаи фразеологияи тоїк бобу фаслїои махсус їудо карда шудаанд: Р. ўафуров, А. Халилов. Ибораїои изофе дар забони адабии мозираи тоїк. С. М. Сабзаев. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар ва монанди инїо.

Тадїїи баъзе масъалаїои фразеологияи тоїк дар маїолаїои зерин ба назар мерасад: Р. ўафуров. Ибораїои фразеологе дар забони тоїке. “Маориф ва маданият”. 1.10.1964; Роїїои асосии истифодабарии ибораїои фразеологе дар романи “Духтари оташ”. Маї. Маї. илме. Серии филологє. Душанбе, 1967. С. 124-139; М. Юсупова. Синонимикаи фразеологизмїо // Армуїони олимони їавон. Душанбе, 1966. С. 159-170; Ю. Авалиани, Ё. Мирсаидов. Дар бораи фарїи муродифот ва вариантїои ибораїои фразеологе // Масъалаїои филологияи тоїк. Душанбе, 1967, С. 134-139; Ѡ. Маїїдов. Баъзе роїїои ташаккули воридїои фразеологе дар забони адабии мозираи тоїк // V межвузовская науч. конференция по иранской филологии (тез. докл.). Душанбе, 1966. С. 176-178; Аломатїои фарїкунандаи воридїои фразеологии забони тоїке // Масъалаїои забоншиносии тоїк. Душанбе, 1967. С. 61-78; Хушенова С. В. Заметки о лексикографической разработке таджикских изафетных фразеологизме // Забонишиносии тоїк. Душанбе, 1980. С. 108-128; Шербоев С. Ифодаи хабарїои номє бо воридїои фразеологе // Забоншиносии тоїк. Душанбе, с. 1984. С. 137-145; Талбаков г. Воридїои фразеологии антонимє // Масъалаїои забоншиносии тоїк. Душанбе, 1990. С. 46-50; Авезова Б. Синтаксические функции глагольных фразеологизмов таджикского языка и хинди. С. 10-15; Маїїдов Д. Фразеологическая форма // Вазифаїои воридїои забон дар їара±ни гуфтор (маї.маї.). Душанбе, 1995. С. 55-63....

Дарки маънои фразеологизмҳо. Маънои фразеологизмҳо аз маънои аслии ӯзӯҳои таркиби онҳо муайян намегардад, зеро ки исми зиёди фразеологизмҳо дорои маънои маънос буда, маънидод кардани як исми онҳо ба осонӣ муяссар намегардад. Дарки маънои фразеологизмҳо асосан бо се роҳ сурат мегирад:

1. Дар мубодилаи афкор зимнан ҷамъун анъана ва аз рӯи одат маънои фразеологизмҳо тадриҷан дарк мешавад.

2. Маънои фразеологизмҳо бо таърифи луғатҳои тафсири ва фарҳангҳои махсуси фразеологӣ идрок мебаранд.

3. Маънои як исм фразеологизмҳо дар матн маъфузанд: а) шарҳи маънои фразеологизмҳо баъд аз онҳо оварда шудаанд: *Мо аз мамин ҷадар роҳ хариҷот ва таъвиш кашидо омадо магар ду даст дар бини ҳоли бармегардем* (С. Айне). *Аммо мо сар ҳам намекунем, таслим намешавем* (А. ҷамъоре); б) шарҳи маънои фразеологизмҳо пеш аз онҳо дода мешавад: *Охир вай пири фартут аст, як пояш ба лаби гӯр расидааст* (Саттор Турсун).

– *Модарат дуруст асп барин* (Ҷ. Икромӣ); в) шарҳи маънои воқидҳои фразеологӣ дар ҷавбон дода мешавад: *Ба аъламати гӯш, агар бо мо шох ба шох мондан хомад (мубориша бурдан хомад) худ ба майдон барояд* (С. Айне); г) баъзе фразеологизмҳо шарҳи махсус доранд: *Осиёгон Саломатшоҳ беҳуда намегуфт, ки бӯи мушк пинҳон намемонад. Сирре нест, ки оубат фош нашавад* (Р. Ҷалил); д) як мисол фразеологизмҳо тавассути воқидҳои туфайли ва таъбири истисноӣ маънидод гаштаанд: *Оилашон калон буда, “ӯти лоямут”, яъне хӯроки ками аз мурдан нигоҳдорандаи онҳоро бо сарфи нури чаҳми пириҳои худ дар китобат таъмин мекард. Ҷайрат як ҷавони лоҷабдони сиёҳҷира буда, лекин ҷунон ки мегирад, роҳ-роҳ мерафт, яъне ба мар ҷиз бо раҷрат ва хомӯшона нигоҳ мекард* (С. Айне).

Дарки маънои фразеологизмҳо барои истифодаи бомавриди онҳо ва даст±б гаштан ба ифодаи равшан ва таъсирбахши матлаб мусоидат менамояд.

Фасли дуюм

Таснифоти фразеологизмҳо. Сарчашмаҳои асосӣ ва роҷои ташаккули фразеологизмҳо

Таҷрибаи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ аз солҳои 40-50 асри ХХ оғоз шуда бошад ҳам, масъалаи таснифи онҳо ҳамоно аниқ напазируфтааст. Кӯшишҳои аввалини гурӯҳбандии фразеологизмҳо дар асоси сохти дастурии онҳо манз дар солҳои 50 асри ХХ оғоз мегардад. Олими тоҷик Н. Маъсуме дар асоси маводи асари С. Айнс фразеологизмҳои забони тоҷикиро ба ҳелҳои фразеологизмҳои феълӣ ва Ҷайрифеълӣ ҷудо карда буд.¹ Ин маъне дар асари² низ ба мушоҳида мерасад. Олими дигар А. Халилов дар асоси ин меъ±р фразеологизмҳоро ба ибораҳои фразеологии изофе ва Ҷайриизофе гурӯҳбанде кардааст. Яке аз муҷаҳҳиҳои фразеологизмҳо М. Фозилов бошад, дар сарсухани “Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони мӯзираи тоҷик” фразеологизмҳоро ба фразеологизмҳои феълӣ, номӣ ва изофе ҷудо кардааст. Олими рус Ю. А. Рубинчик мувофиқи маводи ҷамъшуда фразеологизмҳои забони тоҷикиро мувофиқи меъ±ри сохти дастуре ба тарии зайл гурӯҳбанде кардааст:

1. Воқидҳои фразеологии иборатӣ (ибораҳои фразеологе).
Фразеологизмҳои иборатӣ мувофиқи ҷузъи асосии ибора ба ҳелҳои зерин ҷудо карда шудааст: номӣ ва феълӣ: а) фразеологизмҳои номӣ аз лиҷози

¹ Маъсуми Н. Очеркҳои онд ба инкишофи забони адабии тоҷик. –Душанбе, 1959.

² Тоҷирова ӯ. Лексикаи забони адабии тоҷик. –Душанбе, 1957

алоиан иузумо пайваст, изофе ва таркибе-пешоянде мешаванд; б) фразеологизмҳои феъле аз иузумои номе ва феъле (масдаре) иборатанд.

2. Воқидҳои фразеологии иумлаге (иумлаҳои фразеологе. иумлаҳои фразеологе дар шакли иумла истифода мешаванд: Пашша пар намезанад (Ю. А. Рубинчик. О структурной классификации фразеологических единиц.//V межвузовская науч. конференция по иранской филологии. Душанбе, 1966. С. 105-107).

Гурӯҳи дигари олимони фразеологизмҳои забони тоҷикиро аз ҷиҳати семантике (маъно) тасниф кардаанд. Фразеологизмҳои забони тоҷик мувофиқи меъри семантике бори аввал аз ҷониби олими тоҷик Р. Ҷафоров чунин гурӯҳбанде гаштааст: 1. Ибораҳои рехтаи фразеологе, 2. Таъбирҳои фразеологе, 3. Ифодаҳои фразеологе.¹ Ин маъне дар навиштаҳои муайяни фразеологизмҳои забони тоҷик г. Маъидов ба тариқи зайл сурат гирифтааст: 1. Ифодаҳои фразеологе (фразеологическая выражения). 2. Таркибҳои фразеологе (фразеологическая сочетания). 3. Ибораҳои фразеологии тасвире (фразеологическое единство), 4. Ибораҳои рехта (фразеологическая сращения). К вопросу о классификации фразеологических единиц современного таджикского языка//IV всесоюзная научная конференция по иранской филологии (тез. докл.). Ташкент, 1964). Фразеологизмҳои дар “Луғати терминҳои забоншиносе” ба ҳелҳои зерин иҷудо карда шудааст: 1. Воқидҳои фразеологии рехта ± ки устувор (идиомаҳо), 2. Воқидҳои фразеологии таркибе (китоб – носеми хомгше). 3. Воқидҳои фразеологии озод. Ҳоло дар китобҳои дарсии “Забони адабии мӯзирани тоҷик” ин маъне ба тариқи зайл оварда шудааст: 1. Ибораҳои рехтаи фразеологе; 2. Ифодаҳои фразеологе; 3. Ибораҳои фразеологии тасвире (Забони адабии мӯзирани тоҷик. иисми 1. Лексикология, фонетика, морфология. Душанбе, 1982). Ин нави таснифи фразеологизмҳои дар асари г. Турсунова

¹ Ҷафоров Р. Забон ва услуби Раҷим Ҷалилов; -Душанбе, 1966

риоя карда шудааст (Г. Турсунова. Таҷрибаи мушоҳидаи фразеологизмҳои параллели забони тоҷикӣ ва ғзбекӣ. Душанбе, 1979).

Аз навиштаҳои боло бармеояд, ки дар таснифи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ чи аз нуқтаи назари сохти дастур ва чи аз нуқтаи семантика фикру ақидаи олимони яқини нест. Чи таҷрибаи паҳлуҳои мухталифи фразеологизмҳо ва чи таснифи онҳо рағбане мепазирад.

Аксари мушоҳидаҳои мангоми таҷрибаи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ мувофиқи меъри дуҷум (маъно) тасниф намудаанд ва асосан онҳоро ба се навъ ҷудо кардаанд:

1. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ ± худ идиомаҳо. Ибораҳои рехта (идиомаҳо (юноне – ифодаи махсус) воқидҳои устувору таҷрибаи банди забон буда, исми аз мама пуробуранги фразеологизмҳо ташкил медиҳанд. Маъноии маъноии идиомаҳо аз маъноии луғавии калимаҳои таркиби онҳо барнамеояд. Маъноии идиомаҳо пурра маъноӣ буда, аз ҷиҳати сохт ба исми ҷудонашавандаанд. Идиомаҳо бо мама хусусиятҳои худ ба калимаҳо наздикдоранд (Маъидов Г. Фразеологияи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1982, С. 29-30). Сохти устувор ва доимии идиомаҳо ба маъноии маъноии яклухти онҳо вобаста аст. Калимаҳои таркиби идиомаҳо бо муридиқояшон низ иваз кардан мумкин нест. Фразеологизмҳои “тухми ани” (чизи но±б), “гурги борондида” (таҷрибадор, ҷаллоб), “аз роҷ задан” (фиреб додан), “ба даман об гирифтани” (хомӯш будан), “соя аз девор тарошидан” (бад дидан) ва монанди инҳо ба идиомаҳо мансубанд.

Идиомаҳо дар таркиби ҷумла чун воқидҳои услубе барои пурра ва ба таври хулоса ифода намудани маъно истеъмол мешаванд: *Дун ± и ҷаллати. Муриди мӯтарам сояи роҷ аз девор метарошид* (Ф. Муаммадиев). *Ин мардак аниб гурги борондида аст, мама ба наҷ мезанаду мама ба мех.* (Ф. Ни±зе). *Нохост аз байни одамони овози роҷ шунида ғиҷояро сик кардам* (Ф. Муаммадиев).

Гангоми истеъмоли идиомаҷо маънои аслии калимаҷои таркиби онҷо аз дишати гянда ± нависанда ҷаъби назар мешавад, зеро ки маънои аслии ин калимаҷо то андозае дур рафтаанд, ки бо он маъне истифода намудани идиомаҷо имконпазир нест. Аз ин рӯ, гангоми истифода бурдани идиомаҷо танҷо маънои идиоматикии онҷо дар назар дошта мешавад. Масалан, тасаввур кардани маънои аслии идиомаи “пои касеро аз осмон овардан” мумкин намегардад. Ин идиома танҷо ба маънои идиоматикиаш – нест кардан мавриди истифода ҷарор мегирад.

Ин ӯро Ҷайд кардан зарур аст, ки баъзе идиомаҷо, сарфи назар аз он ки дорой хусусиятҳои идиомианд, дар як шакл ҳам ба маънои асле ва ҳам ба маънои маъозе (идиоматике) истеъмол мегарданд. Ин гуна идиомаҷоро, ки хусусияти духраге зоир меномянд, “идиомачои духра” ± худ “омехтаи фразеологе” номидаанд¹ Идиомаҷои “нури чашм”, “барги сабз”, “ба сари касе об рехтан” ± “аз дамон бги шир омадан” ва монанди инҷо идиомаҷои духра мебошанд. Масалан, идиомаи “барги сабз” ҳам ба маънои асле (сабз будани барги рустаниҷо) ва ҳам ба маънои идиоматике (савботе, тифа) маъмул аст.

2. *Ифодаҷои фразеологе (фраземаҷо)*. Фраземаҷо (фразема аз калимаи юнонии phrasis — ифода; ета — воидаи структурии забон) ҳам монанди идиомаҷо маънои яклухт доранд, сохташон доиме буда, пуробуранг ва образнок мебошанд. Хусусияти фарқунандаи фраземаҷо аз идиомаҷо дар он аст, ки дар онҷо монанди идиома на ҳамаи ӯзҷо, балки яке аз онҷо маънои маъозе дошта, ӯзҷи дигар калимаи озод аст, яъне ба маънои асле оварда мешавад. Масалан, дар фраземаҷои “дили шикаста”, “дили сахт”, “дили нарм”, “дил холе кардан”, “гап паррондан”, “гап фурғхтан”, гап додан” ӯзҷои аввал — “дил” ва “гап” ба маънои асле, вале ӯзҷои дуюм — “шикаста”, “сахт”, “нарм”, “холе”, “паррондан”, “фурғхтан”, “додан” ба маънои маъозе оварда шудаанд. Яке аз ӯзҷои

¹ М. Муҳаммадиев, Ҷ. Талбакова, Ю. Нурмамадов. Лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе-1997. С. 172.

фразема дорои маъноӣ аслан бошад ҳам, маъноӣ фразема на аз маъноӣ иҷроӣ иҷодона, балки аз маъноӣ ҳақиқӣ онро бармеояд. Масалан, дар фраземаи “тапи пухта” иҷроӣ “тап” дорои маъноӣ аслан буда, “пухта” ба маъноӣ маъноӣ кор фармуда шудааст. Маъноӣ фраземаи “тапи пухта” — сухани писандида, маъноӣ аз маъноӣ ҳар ду иҷроӣ (“тап” ва “пухта”) бармеояд.

Фраземаҳо воқидӣ маъноӣ яқиндор ва шаклан устувори фразеологе мебошанд: хунук ҳардан, фиреб ҳардан, тап ҳардан...

3. Фразеологизмҳои Ҷайриидиоме. Фразеологизмҳои Ҷайриидиоме иҷодӣ устувианд, ки маъноӣ фразеологизмҳои дар асоси маъноӣ луғавӣ калимаҳои таркибӣ бармеояд (Маъидов Ҷ. Фразеологияи забони тоҷик. Душанбе, 1982, с. 35). Масалан, иҷодӣ рӯҳи “ангушти шародат”, “ангушти ишорат”, “дасти ±ре”, “хотири ҷамъ” аз иҷодӣ фразеологизмҳои Ҷайриидиоме мебошанд.

Чунон ки дидем, маъноӣ яқиндор ин гуна воқидӣ забон ба маъноӣ иҷроӣ таркиби онро баробар аст. Дар фразеологизмҳои Ҷайриидиоме ӯи иҷроӣ то андозае устувор аст, бинобар ин ӯи онро иваз кардан мумкин намегардад: Хонаи танбӯр (қосақонаи танбӯр), малоли хотир (хотири қарор), соли қабиса (соли қурраи шамс) ва монанди инро.

Сохти ин гуна фразеологизмҳо нисбатан устувор буда, иҷроӣ таркибӣ ба маъноӣ луғавӣ ҳуд меоянд, бинобар ин ба осонӣ ва ҷариб қамеша ба маъноӣ ҳуд ба забони дигар тарҷума мешаванд.

Инкишоф ва таҷриба маъноӣ дараҷаи истеъмоли фразеологизмҳо ба рӯҳи қамоли забон ва таҷриба ҳал марбут аст.

Сарчашмаҳои асосӣ ва рӯҳи таҷриба фразеологизмҳо

Фразеологизмҳо чун воситаи пуробуранги таъсирбахши забон нутқи мутакаллим ва забони асарҳои бадеиро пуртаровату шево менамоянд. Ин буд, ки фразеологизмҳо чун воситаи пуробурангу образнок дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода ҷарор мегиранд.

Маъноӣ ин гуна воқидҳои забонро гувоҳи медиҷанд, ки сарчашмаҳои ба вуҷуд омадани онҳо гуногунанд. Ба ин маъно фразеологизмҳо ба ҳелҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

Фразеологизмҳои ийтимое-таърихӣ. Як миқдор фразеологизмҳо маъни давраи гузашта ва муносибатҳои синфиро ифода менамоянд, яъне ба таърихи ҳалии тоҷик марбутанд. Ин гуна фразеологизмҳо дар асоси муносибатҳои ийтимое ба вуҷуд омадаанд. Масалан, воқидҳои фразеологии “ба сифи баровардан” (фразеологизми этнографе-таърихӣ), “зиндони хона” (фаранӣ) муносибати синфи мукромро нисбат ба занон ифода менамоянд. Як исми ин гуна фразеологизмҳо ифодагари маънӣ, зиндагӣ ва руҷияи табақҳои болоӣ ҷамъияти синфе мебошанд: “дами дургза намондан” (дабдаба), “бурути касеро табар набуридан” (маҷмур, мавобаланд будан), “ба рӯ ниюб кашидан” (ба шакли дигар даромадани одам, риҷор), “ном баровардан” (шҷрат пайдо кардан, маҷмур шудан): Инро Муриддин Маҷмудхӯҷа мегӯяд, ки ба ҷаллоде ном баровардааст.

Фразеологизмҳои ҳалии. Манбаи пайдоиши баъзе фразеологизмҳо эҷоди маъни шифоӣ ҳалии мебошад. Хулоса ва ифодаҳои микматагези баъзе афсонаҳо, латифаҳо ва ривоятҳои ҳалии асоси пайдоиши ин гуна фразеологизмҳо гаштаанд. Фразеологизмҳои “думаш дар хӯрӣ”, “каллаш дар хум”, “додашро нагуфтанд”, “очаи касеро нишон додан” ва монанди инҳо аз маҷнӯби ҷабиланд: – *Ман метарсам, ки дар талабҳои ҷабиди маҷнӯн ки дар ин микоя маънӣ, думи манфиати мову ту дар хӯрӣ набошад.* – *Расида ояд-ҷе!* – *гуфт Нормурод,* – *очашро нишон медиҷам.* (С. Айне).

Фразеологизмҳои касбу пеша. Сарчашмаи пайдоиши як миѓдори фразеологизмѓо ба маѓти мунармандон марбут буда, касбу пешаи онѓо барои ба вуѓуд омадани миѓдори муайяни фразеологизмѓо заминаи мусоид фароѓам овардааст. Масалан, ба вуѓуд омадани фразеологизмѓои “нѓги калобаи чизе ѓфт шудан”, “гиреѓ кушода шудан” ба касби косибѓе, “касери ба дом андохтан”, “бо як тир ду нишонро задан” ба касби сайѓде, “реша давондан”, “ба воя расидан” ба касби боѓбоне, “хишт аз ѓолаб бархестан” ба касби бинокоре, “хоки мадрасари лесидан”, “айнак дар хона мондан” ба саводомѓѓе, “ситораи раѓнамо” ба касби ситорашиносе марбутанд: ...*Ин маѓола барои коркунони маѓалле... як ситораи раѓнамо шуд.* (С. Айне).

Фразеологизмҳои шеваѓе. Манбаи ба вуѓуд омадани фразеологизмѓои зерин ба забони зинда вобаста мебошад. Воѓидѓои фразеологии “даст-даст карда дидан”, “барг-барг пул кардан”, “шатта хѓрдан”, “ба сари касе тилло боридан”, “деги чаѓ-чаѓ гарм шудан”, “деги гаѓ ѓѓшидан”, “дар гѓр будан”, “яла шуда рафтани касе”, “даѓани касе яла шуда мондан” аз маѓин ѓабил фразеологизмѓо мебошанд: Имѓѓѓ бо дидани ѓѓе, ки Гамдам-Фѓрма кашидааст, даѓони ман яла шуда монд (С. Айне).

Фразеологизмҳои арготике. Пайдо шудани миѓдори муайяни фразеологизмѓо ба маѓти муайяни ѓѓтимѓои одамон марбутанд, ѓѓне то андозае ба арготизмѓо вобастаанд. Масалан, фразеологизми “об кардан” дар нутѓи савдогарон серистеѓмол аст: – *Агар розе нашавед, молатон ба худатон насиб кунад, ман маѓ инро ба осоне об карда наметавонам, пинѓоне мекунам ва пинѓоне мефурѓшам* (С. Айне).

Воѓидѓои забонии “гулѓ касери раѓан кардан”, “бистари касери хушк кардан”, “гурѓ шудан”, “пои мурѓ якта” низ ба фразеологизмѓои арготике мансубанд:

– *Хайр, майлаш, ука, – гуфт, лекин пои мурѓ якта, ин сирро аз даѓонат набарор, матто ба занат маѓ наѓѓ* (С. Айне).

Фразеологизмҳои марбути каломӣ бадеъ. Мусаллам аст, ки санъатҳои бадеъ низ ба ташаккули фразеологизмҳои имконият фароҷам меоваранд. Аз тарафи дигар, воқидҳои фразеологе барои офаридани симоҳои бадеъ, ифоданокии фикр ва монанди инҷо истифода мешаванд. Як мидор фразеологизмҳои чун воқидҳои забонии пуробуранги шоирона, ифодаҳои мӯъазу диҷатангез дар услуби бошукӯи истифода мегарданд. Фразеологизмҳои “ба як болишт сар мондан”, “монанди гавҷараки чашм нигарбонӣ кардан”, “дасти худро ба оби хунук назадан”, “забон як кардан” дар асоси санъати истиора, “чизеро аз бинии касе баровардан”, “ду даст ба бинӣ тиҷондан”, “овораи ду ёҷон кардан” дар заминаи санъати ташбеи ба вуҷуд омада бошанд, “пои касеро аз осмон овардан”, “ба хоки сиҷи яксон кардан”, “ба сари касе оташ даргирондан”, “ёҷари касе бирӯн гардидан” ба санъати муҷолиа марбутанд.

Ин ёҷил фразеологизмҳои дар адабиёт бадеъ барои тавсифи нутқи персонажӣ, ки намоёндаи табаиҳои фозилу донишманд ва ё аъҷуну ашрофанд, истифода мешаванд. Барои мисол воқидҳои фразеологии “эҷсосот ёҷидан”, “сар мувои ёе гирифтаи” ва “ба тори дил нохун задан”-ро аз асари “Рӯдакӣ”-и С. Улуғзода нишон додан мумкин аст, ки дар нутқи Балъаме истифода шудаанд:

Балъаме: Коре бикун, эҷсосоти ватанхомии амир биёҷишад ва сараш мувои Бухоро бигирад, охир ту шоире, созанда ва сарояндае, ту ба тори дили мардум нохун мезане.

Роҷҳои ташаккули фразеологизмҳои

Фразеологизмҳои воқидҳои забонӣ мебошанд, ки дар ёҷаён нутқи ба вуҷуд наомада, дар шакли тайёр мавриди истифода ёҷор мегарданд.

Фразеологизмҳо худ ба худ ба вуҷуд намеоянд, балки пайдо шудани онҳо ба модисарои гуногуни забонҳо вобаста аст. Ромҳои асосии ташаккули фразеологизмҳо ба тариии зайл нишон додан мумкин аст:

1. Як исми фразеологизмҳо аввал дар шакли ибораи наҷве ба маънои асле ва мавҷеи муайян гуфта мешавад. Баъд бо ташаббуси соғибони забон тадриҷан ба дараҷаи хусусияти устувори фразеологе мерасанд. Ин маъно дар натиҷаи сусти шудани алоҷаи наҷвии ибораҳои озод ба амал меояд.

2. Ташаккули миҷдори муайяни фразеологизмҳо ба забони адабиҷсти классике ва шеваю лаҷҷаҳо марбутанд. Масалан, фразеологизмҳои “ба рғи кор овардан”, “лаб кушода натавонистан”, “реша давондан”, “ҷон ба лаб омадан”, ки дар забони адабии тоҷик ва шеваю лаҷҷаҳои он маъмулу серистеҷмоланд, аввал дар забони адабиҷсти классике мустаҷмал буданд:

1. *Турфа соғибдавлатон оварда даврон рғи кор,
Суфра во нокарда кафш аз пои меҷмон бурдаанд.*

Сайидои Насафе

2. Маҷсади маҷҷии Абғмуслим ба рғи кор овардани Аббосиҷн буд (С. Айне).

3. *Бас гурсина хуфту кас надонист, ки кист,
Бас ҷон бар лаб омад, ки бар т кас нағрист.*

Саъдии Шерозе

4. *Даронатро бубанд, ором бинишин,
Ки ҷонам бар лаб омад, эй дил, эй дил.*

Абулҷосим Лоҷуте

3. Дар асоси Юлабҳои фразеологе ва дар заминаи фразеологизмҳои мавҷуда воҷидҳои фразеологии наҷ ташаккул меҷбанд. Баъзан дар забон дар Юлаби фразеологизмҳои маъмул воҷидҳои фразеологие ба вуҷуд

меоянд, ки онҳо ба зуде хусусияти умумистеъмоле мегиранд: *Як гурги дупора ба сари мо калон карда мондаанд* (А.Деҷотё). Фразеологизми “гурги дупо” ба “гурги борондида” аз ҷиҳати маъно наздик аст, шакли ибора мушаххастар гаштааст.

Воридҳои фразеологии “тоҷиро нимта карда гаштан”, “гурдакаф шудан”, “титу Юз дабдала кардан”, “ба сари касе об рехтан”, “дил шикастан”, “кор барор гирифтан”, “ҷилови гапро кашида мондан” низ аз ҷамин Ҷабил фразеологизманд.

4. Як Ҷисми фразеологизмҳо ба забони тоҷикӣ аз забонҳои дигар ворид гаштаанд. Фразеологизмҳои воқе дар ду шакл: 1) айнан, 2) дар шакли тарҷума – калкаҳои пурраву нопурра воқеҳанд:

а) Аз забони арабӣ: нуран ало нур, суҷутун бирки аломату-ризо... Ин гуна фразеологизмҳо дар шакли калкаҳои пурраву нопурра истифода мегарданд: “нур болои нур” (*Агар дар рӯзиҳои фориҷ буданиш... коре карда панҷу чори дигар ±бад, ин “нур болои нур” мешавад* (С. Айне), “имму лом нагуфтан”, “лому мим гуфта натавонистан”. Воридҳои фразеологии “ба ҷаминнам фиристодан”, “чашми бад расидан” ҷамин аз ҷамин ҷабиланд.

б) Аз забонҳои туркӣ: “дуздро ҷараҷе зад” – номади кор, “олче шудани буҷул” – бурд кардан, омад кардани кор, “ба ҷар ош ҷати нашудан” (*Шумо агроном бошед, ба агротехникаатон машғул шавед, ба ҷар ош ҷатии нашавед* (А. Деҷотё).

Аксари фразеологизмҳои туркӣ-ғзбекӣ дар забони гуфтугӯ хусусияти умумистеъмоле гирифта баъд ба забони адабӣ гузаштаанд.

в) Аз забони русӣ: “ба оташи касе карасин рехтан”, “майнаро ремонт кардан” (– *Ҳез...рафта майнаморо камтар ремонт карда биёем* (А. Деҷотё). *Сабил монад, винтҳои майна имрӯз боз суст* (А. Деҷотё). Баъзе фразеологизмҳо дар шакли калмаи пурра ҷамин ворид гаштаанд: “даст мондан” (подписат), “хӯриши пеш аз таом” (закуска перед обедом), “ба гапи касе тормоз додан” (ба гапи касе халал расондан) ва монанди инҳо.

Дар забони тоӣкӯ воқидҳои фразеологии воле зи±д нестанд. Аксари фразеологизмҳои воле Ҷайриидиоматикӯ мебошанд.

Асоси фразеологизми забони тоӣкиро воқидҳои фразеологии худи забон ташкил медиҷанд.

Ҷисми зи±ди фразеологизми дар забони адаби±ти классикӯ истеъмор шудаанд, ки дар маон шакл дар забони мозира ма мавриди истифода ҷарор гирифтаанд: “Зи ӯн даст шустан”, “ӯни ширин ба бод додан”, “ба хуни (ашки) ду дида рг шустан” (А. Фирдавсе).

Дар забонамон ин навъи фразеологизми, ки асризи зи±д дар истеъморанд, хеле зи±данд.

Фасли сеюм

Хусусияти асоси фразеологизми

Фарқи фразеолог

Чи тавре ки ишора рафт, фразеологизмҳо шаклан ба ибораҳои наъве шабоҳат дошта бошанд ҳам, бо хусусиятҳои худ аз онҳо фарқи мекунанд:

1. Агар маънои ибораҳои наъве ба калимаҳои таркиби онҳо марбут бошад, маънои ибораҳои рехта аз маънои калимаҳои таркиби онҳо барнамеояд. Масалан, маънии иборати рехтаи “сараш аз санг шавад” аз санг шудани сари касеро орзу кардан набуда, балки “дарозумр шавад” гуфтан аст.

2. Воқидҳои фразеологе баръакси ибораҳои наъве рехтаву устувор буда, ҷузъҳои таркиби онҳо таъйирнопазиранд, зеро ки аз таъйири ҷузъҳо на танҳо маънои фразеологизмҳо аз байн меравад, балки таркибан низ ҳамчун иборати устувор имати худро гум мекунанд.

3. Фразеологизмҳо аксар образноку таъсирбахш буда, ифодагари маънои маънос мебошанд, бинобар ин дар ҷумла ба вазифаи як аъзои ҷумла меоянд.

Фразеологизмҳо новобаста аз он ки таркибан дуҷузъа (“Ҷам хӯрдан”, “дил додан”) ± бисҷузъаанд (“дарди дил кардан”, “дасту по гум кардан”), дар яклухтии тамом ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои асосии ҷумла омада метавонанд:

а) Мубтадо: *Эй падари меҳрубон, ӣҷон хӯрдан хуб аст ± ӣҷон гаитан! Тараҷе додани чорводорӣ яке аз вазифаҳои муҳими мо мебошад.*

б) Хабар: *❑ бошад, як сагест, ки аз кӯчаи одамигарӣ нагузаштааст. Як чароғак онҳоро зиёда дар бим андохт (С. Айне).*

в) Муайянкунанда: *Замони Аҳмад Маҳдуми Дониш замони боло гирифтани ӣҷбру зулми амирон, амалдорон ва мустамликачиёни подшоҳе бар халқ буд. ❑ одати ваъда додан дошту халос.*

г) Пуркунанда: *Якчанд дақиқа пеш Сулаймон Одинаев дар бораи барор гирифтани сафариш бовариш комил дошт.*

1) Гол: *Дар айни гарм шудани сѓбатомон маїлис тамом шуд. Вай акнун барои сафед кардан сухан наме±фт.*

4. Агар ибораѓои наѓве дар мавриди сухан ба вуїуд оянд, воѓидѓои фразеологе мамчун воѓидѓои тай±ру машѓур ва корхѓрда бар ивази мафѓумѓои алоѓида истифода мегарданд.

Зи±да аз ин, фразеологизмѓо дорои хусусиятѓои услубе низ мебошанд. Онѓо аз їѓрати пайдоиш ба зиндаге, урфу одат, їаѓонбинѓе ва аїлу заковати мардум марбутанд. Аз ин рѓ, зимни мафѓуме як ларзаї рѓзгор, сабаїи зиндаге, муносибат ва таассуроти нек ± бад инѓикос ±фтааст. Ин буд, ки маѓне дар фразеологизмѓо хеле нозук, пѓшида, воло, басо рангин ва пурїозиба ифода ме±бад, ки вазиѓаї услубиї онѓо аз мамин табиати нозуку сарпеч паѓид меояд. Масалан, маѓної фразеологизми “аз сад гулаш як гулаш нашукуфтан” хеле їавон буданро ифода менамояд, вале мамин маѓне тавассути монанд кардани гузаштани рѓзѓои инсон ба якто-якто шукуфтани Ёунчаѓои ниѓоли гул хушобуранг ва дилпазир ифода гаштааст. Аслан фразеологизмѓо мафѓумѓоро мѓтаѓил ± холис ифода кунанд мам, баъзан бар замми маѓної фразеологе баѓои мусбат ± манѓиро мамчун обуранги эѓсосию муассирѓе дар бар мегиранд. Дар фразеологизмѓо ду тарзи ифодаї ин гуна сарбориї маѓне ба назар мерасанд:

1. Матлуб ± номатлуб будани мафѓуми фразеологизмѓо новобаста ба матн ± мавриди сухан паѓид меояд, зеро ки сарбориї маѓне аз їавѓари маѓної он сар мезанад: гули сари сабад (гиромѓе, мѓтабар), аз олам чашм пѓшидан (вафот кардан), думро хода кардан (гурехтан).

2. Сарбориї маѓної фразеологизмѓо ба мавїеї истеѓмол ва Ёарази гѓянда вобаста аст. Масалан, фразеологизми “Замин газидан” аслан обуранги эѓсосию муассириї манѓе дорад, вале дар їумлаї “Заминро мегазему роїи душманро банд мекунем” бо тобиши маѓноїи фидокоре омадааст. Гатто бо калимаї дигар иваз кардани їузи озоѓи

фразеологизмро мам боиси ифодаи баъзе ӣиломои маъне мегардад. Масалан, “Замин кафида одам баромада буд” мафруми бис±р будани одамро ба тарзи мғтадил мефаъмонад, аммо дар ӯумлаи зерин бо калимаи “моёе” ± “зан” иваз гардидани “одам” ба гуфтор оранги киноя бахшидааст: *Лекин Замин кафида моёе баромадааст. Дар вокзал Замин кафида зан ргида буд.*

Фразеологизмро домани имконоти интихоби калимаву ифодаҳои матлубро фарохтар намуда, ба самец, пурра ва ӯозибанок ифода кардани матлаб ±ре медиҷанд.

Маънои фразеологе ва тобишҳои маъноии фразеологизмро дар фарманги фразеологе оварда мешаванд.

Фарманги фразеологе

Мусаллам аст, ки тартиб додани луғатҳои тафсири дар луғатнигории тоҷик таърихи ӯадима дорад, вале фармангии, ки фаёат фразеологизмро дар бар гирифта бошанд, дар луғатнигории пешина ба назар намерасанд. Ин чунин маъне надорад, ки г± тафсири фразеологизмро аз мадди назари мурағибони луғатҳои пешин афтада бошанд. Тафсири воғидҳои фразеологе то андозае дар луғатҳои тафсирии пешина оварда шудаанд. Дар ин гуна луғатҳои тафсири фразеологизмро ± дар шакли худ ва ± дар эзоми маъноии калимаҳои дигар дода шудаанд. Ин гуна луғатҳои тафсири чи аз лиғози шарҳу эзоми фразеологизмро ва чи аз ӯимати ӯой додани онро дар як поя нестанд. Дар як ӯисми ин гуна луғатҳои воғидҳои фразеологе камтар, дар ӯисми дигар зи±дтар оварда шуда, шарҳи онро дар охир ± фаслҳои алоғидаи фарманг воёеъ гаштаанд. Масалан, дар луғатҳои тафсирии “Кашфуллуғот”-и Абдурағим ибни Ағмади Сури Бигоре, (оғири асри XVI), “Бурғони ӯотеъ”-и Муаммад Гусайн ибни Халифи Табрезе

алмутахаллис ба Бурдон (Гиндустон, соли 1652), “Ўи±суллуҶот”-и Муаммад ӯи±сиддин ибни ӀӀалолиддин Ромпуре (соли 1827)... фразеологизмҳо нисбатан камтар дода шудаанд, вале дар луғатҳои тафсирии “Мусталамотушшуаро”-и Муҷаӣи Вораста (асри XVII), “ЧароӀи мидоят”-и Сироӣиддин Алихони Орзу (соли 1735), “Баҷори аӣам”-и Рой Тик Чанд Баҷор (соли 1739) зи±данд. Аз ин ғ, ин луғатҳоро луғати фразеологе номидаанд.

ЧароӀи мидоят. Дар фарманги “ЧароӀи мидоят”-и Сироӣиддин Алихони Орзу (соли 1735) воқидҳои фразеологе, калимаҳои содда, сохта ва мураккаб, ки аз асарҳои гуногуни манзум гирифта шудаанд, мавриди шарҳу эзои ӣарор гирифтаанд. Дар фарманг мисолҳо аз ашъори Ҷофиз, Камоли ХҶанде, Муаммад Исмоӣи Шавкат, Соиб ва дигарон, инчунин аз асарҳои шоирони форсинависи Гиндустон оварда шудаанд. “ЧароӀи мидоят” бори аз чоп баромадааст. Чопи нави онро дар Теҷрон Муаммад Дабири Си±е (с. 1962) тай±р кардааст. Мураттиби ин фарманг фразеологизмҳои шарҳ додааст, ки онҳо дар фармангҳои пештар тартиб додасуда вуҷуд надоштанд ± шарҳу эзои онҳо мураттибро Ӏонегу накардааст. Масалан, “Ҷғбон дар тала дорад”, яъне кораш хотирҳои нест, “сабз шудани сухан” ба вуҶг овардани он ҷе гуфта шуд, “косаи гармтар аз ош” масалест дар маӀи шахсе, ки барои кори дигаре, ки сомиби муомила бошад, аз ғ гармтар бувад, ғянд.

Воқид ғяд: *Ба шииаш маро сҶхт дил аз талош,*

Бувад гармтар косаи ман зи ош.

Баҷори Аӣам. “Баҷори Аӣам” яке аз бештарин фармангҳои калонмаӣи пешина буда, дар он зи±да аз 25 мазор воқидҳои луғавӣ мавриди шарҳу ӣарор гирифтаанд, ки бештарини онҳо фразеологизмҳои мебошанд. Мураттиб барои тартиб додани “Баҷори Аӣам” зи±да аз 20 сол кор кардааст. Мисолҳо асосан аз назм ва баъзан аз наср оварда шудаанд.

Кулли±ту девонҷои истифодакардаи мураттиб ба 77 номгӯй мерасад. Ҷайр аз ин, аз даҷмо асарҷои гуногун ва тазкираҷо истифода бурдааст. “Баҷори Аӣам” дар Гиндустон ду бор (солҷои 1879 ва 1894) дар ду ӣилд бо воситаи чопи санге нашр шудааст. Дар ин фарманг шарҷи фразеологизмҷо нисбатан муфассал буда, дар савияи илми онваита иӣро шудааст. Масалан, “Ргбор дар тала дорад”, яне шахси муҷимро (яне милагарро) ба доми худ кашидааст ва ин аз забондонон ба таҷиӣ пайваста “Косаи гармтар аз ош” ин масал дар ӯе гянд, ки шахсе, ки барои итмоми кори 1айре гармтар аз соҷиби муомила бошад ва дар нусхаи Мухлисе киноя аз амри муҷол, чи агар ошро дар коса кунанд, косаро гарм метавонад кард ва гармтар аз ош, аммо гармтар будани коса аз ош хилофи воיעе.

Зумуре: *Бар сари хони моҷрт±н,*

Коса гармтар аз ош моем

МҶсини Таъсир:

Кунад аз оташи чаишаш сиришики дида мазар,

Надидааст касе коса гармтар зи ош.

Мирзо Тоҷири Ваҷид дар таърифи таббор:

Ба шилаш маро сгхт дил аз талош,

Бувад гармтар косаи ман зи ош.

Дар аввали солҷои 60 асри ХХ новобаста аз он ки омгзиши назариявии хусусиятҷои фразеологизмҷои забони тоӣке мангз дар пояи хеле паст 1арор гирифта буд ва доир ба назарияи фразеологияи тоӣк маълумоти ночизе вуӯуд дошт, ба табъ расидани “Фарманги ибораҷои рехтаи забони мозираи тоӣк”-и Муллоӣон Фозилов аз муваффа1иятҷои илми лу1атнигоре ва фразеологияи тоӣк гувое медем. М. Фозилов дар таърихи лу1атнигории тоӣк якумин лу1ати фразеологе – “Фарманги рехтаи забони мозираи тоӣк”-ро, ки аз 2 ӣилд иборат буда, дар солҷои 1963-1964 ба табъ расид, ба вуӯуд овард. Дар ин фарманг зи±да аз 8 мазор воҷиди

фразеології гуногунсохт гирд оварда шуда, ба тартиби лулатнигории замони мозира эзои гаштааст. Ба мар як маъно аз асарҳои нависандагони муосир С. Айнӣ, М. Турсунзода, С. Улузода, Р. Ёалил, Ё. Икромӣ А. Деҷотӣ, Г. Карим, Ф. Нишӯрӣ, А. Сидӣ, М. Аминзода, Ф. Муҳаммадиев, аз маҷолаҳои илмиву оммавӣ ва исман аз матбуот намуна оварда шудааст.

Мисолҳо дар фарҳанги мазкур баръакси фарҳангии пешин аз наср интихоб гаштаанд, зеро ки дар забони асарҳои мансур барои айнан кор фармудани фразеологизмҳои забони зинда имконият зиёдтар аст.

Ҳисми зиёди фразеологизмҳои ин фарҳанг хоси забон ва адабиёти муосири тоҷик буда, дар фарҳангии пешин ба назар намерасанд. Зиёда аз ин, дар “Муқаддима”-и фарҳанги мазкур баъзе масъалаҳои муҳими лулатнигоре ва фразеологияи тоҷик таҷриба гаштааст.

Ҷайд бояд қард, ки “Фарҳанги иборатҳои рехтаи забони мозираи тоҷик”-и М. Фозилов барои омӯхтани сохти дастурӣ ва хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳои забони тоҷикӣ маводи пураарзиш медиҳад.

Фасли чорум

Хусусиятҳои маъноии фразеологизмҳо

Маълум аст, ки юбилеи сермаъноии воқидҳои лулатии забон дар он зоир мегардад, ки онҳо мар ба маъноӣ аслӣ ва мар ба маъноӣ маҷозӣ меоянд. Масалан, маъноӣ аслии калимаи “чашм” номи яке аз узвиҳои инсонро ифода қардани он аст, аммо дар мисолҳои зерин маъноҳои маҷозии он зоир мегардад: чашми маҳмур, чашми шӯх, чашми бад, (захми чашм), чашм расидан (захми чашм расидан), чашми ботин, чашми дил, чашми танг, чашми тар, чашм андохтан, чашм об додан, чашм пӯшидан, чашм аз ёрон бастан, чашм ба роҷ будан, ба чашми кам дидан, ду чашм чор қардан...

Азбаски маънои фразеологе худ маънии маъозист, сермаъноии воқидҳои фразеологе дар он зоир мегардад, ки онҳо метавонанд аз 2 то 5 маънои фразеологе дошта бошанд.

Яйд бояд қард, ки фразеологизми аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маъно ба ду гурӯҳи ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал фразеологизми дохил мешаванд, ки сермаъно нестанд. Аксари ин гуна воқидҳои фразеологе истилоҳи буда, сермаънои серистеъмол нестанд. Масалан, забони ҷоида, тартиботи маъмуре, амали±ти ҷинояте, кодекси ҷинояте, кирдори ҷинояте, (дар муҷиҳиносе); забони адабе, забони гуфтутге, овози садонок, овози мамсадо, луғати фразеологе, луғати имло, луғати этимологе, овози ±тбарсар ва монанди инҳо (дар забоншиносе).

Ба гурӯҳи дигари фразеологизми забони тоҷикӣ ибораҳои рехтаву устувори сермаъно мансубанд, ки аксарашон серистеъмол буда, дорои вазиҳои услубе низ мебошанд. Масалан, фразеологизми “мғиро аз хамир ҷудо қардан” ба маъноҳои аз масъалаҳои мураккаби омехта маҷлиҳатро муайян қардан, ба тартиб даровардани қоре, дар маҷли мушкилиҳои моҷир будан истифода мегардад. Монанди мамин, воқиди фразеологии “дарди сар” дорои маъноҳои зерин мебошад: а) дар маҷлиҳат сари қасе дард мекунад; б) қизи зи±дате; в) қоромат будан (дарди сар надореду аз қизе ± қоре қоромат шавед, мегед, ки дарди сар шумам):

Бе дарди саре нишаста будам,

Пул додам дарди сар харидам. (Зарб.).

Донистаам, ки оризаи шиш бе давост,

Беҷуда дарди сар че расонам табибро.

Муҷаммади Фузуле

Дар фразеологизми сермаъносе бо роҷиҳои гуногун зоир мегардад. Яке аз воқидҳои асосии ба вуҷуд омадани сермаъносе маъоз мебошад. Тавассути маъоз дар фразеологизми маъноҳои гуногуни ба мамдигар

алоҶаманд падида меоянд, ки дар натиҷа фразеологизмҳои сермаъно ба вуҷуд меоянд. Чунончи, мар се маънии фразеологизми “ду даст дар бине” тавассути маёоз сурат гирифтааст: 1. Бо дастӣ холе баргаштан; 2. Бенатиҷа баргаштан; 3. Бе харид омадан.

Фразеологизмҳои сермаъно аз ҷиҳати теъдоди ифодаи маъне аз мамдигар фарӣ мекунанд, яъне агар аз исми онҳо ифодаи ду маъне зоҷир гардад, аз Исми дигари онҳо 3 ± 4 маъне падида меояд. Фразеологизмҳои ки 4 ± 5 маъне доранд, хеле кам ба назар мерасанд. Фразеологизмҳои сермаъноии ифодагари 2-3 маъне серистеъмоланд: Масалан, фразеологизми “дили касеро нарм кардан” ба ду маъне истеъмол мегардад: а) касеро ба чизе розе кунонидан; б) касеро аз ҷаҳру Ҷазаб фурувардан. Вале, фразеологизми “ба роҷ даровардан” дорои се маънии фразеологе мебошад: а) ба роҷгарде шурғ кардан; б) рост шудан ва ба пеш рафтани коре; в) мутеъ шудан, ром шудан.

Ҷамин тавр, модисаи сермаъное на танҳо ба воҷидҳои луғавӣ, балки ба воҷидҳои фразеологе низ хос мебошад. Ин модисаи тасодуфе нест, балки модисаи маъмули забоне буда, тавассути маёоз падида меояд. Чунон ки дидем, дар ташаккули воҷидҳои фразеологе маъно наҶши ӯдогона дорад. Аз ин рӯ, онҳо дар забон ба сифати мамгуна, мутаозод ва муродифоти фразеологе низ мавриди истеъмол Ҷарор мегиранд.

Инкишофи таърихии фразеологизмҳо ба сифати ӯзӣ таркибии забон ба инкишофи забон ва таърихи соҷибони он вобаста аст. Аз ин рӯ, на танҳо воҷидҳои луғавӣ, балки воҷидҳои фразеологе низ дорои мамгуна, мутаозод ва муродифҳо мебошанд.

Ҷамгунаҳои фразеологе

Воридҳои фразеологие мавҷуданд, ки ӯзҳои таркибе ва сохти дастурии якхела дошта бошанд ҳам, дорои маъниҳои ӯдогона мебошанд. Масалан, фразеологизмҳои:

Сар бардоштан I: 1. Нигоҳ кардан; 2. Сират шудан; 3. Сабзидан; 4. Бархостан: *Ду рӯз шуд, ки аз болини беморе сар бардошт.*

Сар бардоштан II: ис±н кардан: Бенаво±н сар бардошта хонаи бойҷоро тороӣ хошанд кард. (С. Айне) ҳамгунаи фразеологе мебошанд.

Фразеологизмӣе, ки аз ӯҷати сохту таркиб ва талаффуз ба ҳамдигар монанданд, вале маъниҳои гуногун доранд, ҳамгунаҳои фразеологе меноманд. Масалан, дар забони тоҷикӣ ду вориди фразеологӣ “чашм дӯхтан” дар истемол аст, ки аз ӯҷати сохт ва талаффуз ба ҳамдигар монанд буда, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд:

а) нигоҳ кардан, бо диҷат нигаристан:

Ба рӯи хонаи худ дӯхтам чашм,
Намонда дар бисоти хонаам пашм.

Сайиди Насафе

б) чашм бастан аз чизе, нанигаристан, эътибор надодан ба чизе:

*Об додам сзани миҷгон ба оми оташин,
То тавонам бе ту чашм аз мар ду олам дӯхтан.*

Исматӣ Бухорое

Монанди ҳамин фразеологизмиҳои “ӯнаш баромадан” – вафот кардан, “ӯнаш баромадан” – аланга задани оташи Ҷазаби касе: *Ман майбур нестам, ки мамаи корҳои фикр карда мондаамро ягон-ягон ба ту гӯям, ҳамин ваҷт ӯни худам баромада истодааст.* (С.Айне).

Дар забони тоҷикӣ “дил аз даст рафтан” – ихти±р аз даст додан, таслим шудан; “дил аз даст рафтан” – нобуд шудан, мурдан; “дил бохтан” – ошиI шудан, “дил бохтан” – тарсидан; “об гирифтан” – сабзидан, “об гирифтан” чизе нагуфтан; “сир додан” – фош кардан; “сир додан” – сир

давондан (дар кори кулолон); “сар задан” – ибтидо ±фтан, “сар задан” – сар буридан низ чун ҷамгунаҷои фразеологе маъмуланд.

Мутазодҷои фразеологе

Дар байни маъниҷои ӯдогонаи фразеологизмҷои гуногун муносибатҷои маъноии хилофе ба вуҷуд меоянд. Аз ин гуна муносибатҷои зидмаъное фразеологизмҷои мутазоде падида меоянд. Одатан маъноии яклухти як воҷиди фразеологе ба маъноии яклухти воҷиди фразеологии дигар зид мешавад. Масалан, фразеологизмҷои “дил бастан” – ошиҷи шудан ва “дил кандан – аз баҷри касе гузаштан, даст кашидан аз чизе ± касе дар ӯмлаи зерин чун фразеологизмҷои мутазоде истифода гаштаанд: – *Ман, – гуфт Ғасан, – ба вай дил набастаам, ки дил канданам лозим ояд.* (С. Айне).

Мутазодҷои фразеологе ду ва ± зи±да воҷидҷои фразеологизм, ки маъноии ба ҷам зид, муҷобилро ифода менамоянд.

Воҷидҷои фразеологии мутазоде бо роҷу воситаҷои гуногун ба вуҷуд омадаанд.

1. Воҷидҷои фразеологии мутазодие, ки маъноии яклухташон комилан зидди якдигаранд: ба сархоре даст нарасидан – пашша киш гуфта нишастан, ба ӯни касе дармон шудан – сӯмони ӯн, ба даҷон об гирифта – ба даҷон мӯй баромадан: *Чаро гап намезанед? Ба даҷанатон об гирифтед? Аз гап задану нақун гуфта ба даҷонам мӯй баромад.* (Р. Ҷалил).

2. Фразеологизмҷои мутазодие, ки яке аз ӯзӯмояшон аз ӯҷати маъноии луғаве мутазоданд: таноби касеро кашидан – таноби касеро сар додан, аз рӯи дил – аз таҷти дил, ба аспии ӯмл савор шудан – аз аспии ӯмл фууромадан, толеи касе баланде кардан – толеи касе пасте кардан... □ *ба аспии ӯмл савор шуда буд.* (Б. Ортиӯв). *Раисбобо оҷиста-оҷиста аз аспии ӯмл фууромад.* (Ҷ. Икроме).

3. Фразеологизмҳои мутазодие, ки танҳо бо яке аз ҷузъҳои номустаишларон фарӣ мекунад: касеро аз роҷ баровардан – касеро ба роҷ даровардан, ба ҷатори мардум даромадан – аз ҷатори мардум баромадан, ба худ омадан – аз худ рафтан... Ин ҷо ҷайд бояд қард, ки дар ин гуна фразеологизмҳои мутазоде ба Ҷайр аз ҷузъҳои номустаишларон яке аз ҷузъҳои асосии онҳо низ маъноҳои хилофи якдигарро ифода менамоянд. Дар мисолҳои боло ба ин маъно феълҳои “баромадан-даромадан”, омадан-рафтан” оварда шудаанд.

4. Воҷидҳои фразеологии мутазодие, ки тавассути пешвандҳои хусусияти мутазоде пайдо кардаанд: бопою ҷадам будан – бепою ҷадам будан, чашми хат доштан – чашми хат надоштан, чашм доштан – чашм надоштан, рӯз дидан – рӯз надидан...

Бояд гуфт, ки дар таркиби фразеологизмҳои мутазоде калимаҳои мутазоде мавҷеи муҷим доранд ва маънои мутазодиро равшан ифода менамоянд: сухани талх – сухани ширин, касеро ба осмон бардоштан – касеро ба замин задан....

Фразеологизмҳои мутазоде чун воситаи яклуҳти ифода барои таъсирнок ва пуробуранг ифода намудани маъно хизмат мекунад.

Муҷидҳои фразеологе

Дар забони тоҷикӣ ду ва ± зи±да воҷидҳои фразеологие мавҷуданд, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образноке гуногун бошанд ҳам, як маънои умумии фразеологиро ифода менамоянд. Масалан, фразеологизмҳои “ҷои сгзан задан набудан”, “сағ соҷибашро на±фтан” ва “Замин кафида одам баромадан” аз ҷиҳати сохту таркиб ва образноке фарӣ кунанд ҳам, як маънои умумии фразеологии зи±д будани предмет – одамонро ифода менамоянд.

Ду ва ± зи±да фразеологизмҳои маъноӣ умумии фразеологе доштае, ки аз ҷиҳати сохту таркиб ва образнокӣ ва фарӣ мекунад, муродифҳои фразеологе ном доранд. Масалан, “алаф барин даравидан” – “тут барин резондан”, “аз худ рафтан” – “бинё боло шудан” муродифҳои фразеологе мебошанд. Дигарро самл ба мансаби баланд ки баромадан, тез аз худ мераванд (А. Баҷоре). Мардуми мо айибанд, агар нарафта монё, матман гумон мекунад, ки биниаш боло шудааст, назариаш намегирад (Аз “Хорпуштак”).

Ҷайд бояд кард, ки мар як муродифи фразеологе бо ифодаи маънии умумии фразеологе ба як силсилаи муродифоти фразеологе муттаҷид шуда, тарафҳои гуногуни як мафҳумро бо тарзҳои ба худ хос ифода мекунад. Муродифҳои фразеологе шакли дигаргуншудаи як воқиди фразеологе нестанд ва дар заминаи як ҷолаби умумё низ таҷаккул наме±банд. Онҳо аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ фразеологе ба ҳам наздик бошанд ҳам, шаклан фарӣ мекунад. Масалан, фразеологизмҳои “сар ба осмон расидан”, “курта-курта гӯшт гирифтани” дар ифодаи маънии ниҷоят шод будан ҳаммаъно бошанд ҳам, шаклан ба ҳамдигар шабоҷат надоранд. ...чун донисте, ки ин роҷ аз рӯи наҷиаш ту сохта шудааст, сарат ба осмон мерасад. ВаҶте мебинё, ки ин роҷ ба ди±ри ту че ҷадар зарур аст, курта-курта гӯшт мегире. (Ю. Ақобиров).

Баъзан воқидҳои фразеологии сермаъно бо дигар фразеологизмҳо муродиф шуда метавонанд. Масалан, фразеологизмҳои “тир ба санг хӯрдан”, “толеъ пастё кардан”, “лоӣ кор баромадан” ба маъноӣ умумии ба маҷсад ± орзуи худ нарасидан муродифанд, ҳол он ки тобиҷҳои маънии онҳо якранг нест. Масалан, фразеологизми “тир ба санг хӯрдан” ба маъноӣ иловагии фиреб хӯрдан, хато кардан низ меояд. Монанди ҳамин, фразеологизми “лоӣ кор баромадан” ҳам тобиҷи махсуси маъноё дорад. Қайҳо ҳис карда будам, ки охиру охирон лоӣ корат мебарояд. Дар ин

їумла идиомаи “лойи кор баромадан” ба маънии фош шудани сирру асрор, шикаст хгрдан омадааст.

Чи тавре ки ишора рафт, дар муродифшавии фразеологизмро маънои лулави киимаџои таркиби онџо аз мадди назар берун мемонаду маънои умумии воџидџои фразеологе ба мисоб гирифта мешавад. Масалан, фразеологизмџои “ба хироїи як мамлакат арзидан”, “бо моџи џаџорџаџрџа ба їанг будан” ва “ба дидан сер нашудан”, ки маънои лулави киимаџои џар каџоми онџо гуногунанд, бо маънои умумии фразеологии ниџоят хубрџ будан, соџибїаџоли мафтункунанда будани мавсуф муродиф мешаванд.

Фразеологизмро дорџи хусусиятџои услубе мебошанд. Аз ин рџ, муродифџои фразеологе низ хусусиятџои услубе зџир менаџоянд. Муродифџои фразеологе џам ба навџои гуфтутге ва китџе їудо мешаванд ва дорџи мавриди хоссаи истиџода мебошанд. Масалан, фразеологизми “хоки касеро беџтан” ба навџи фразеологизмџои гуфтутге, вале “зеру забар кардан” ба навџи фразеологизмџои китџе мансуб аст.

Умуман, дар забџни тоїке муродифџои фразеологе зиџданд. Онџо дар нутџи гџянда ва дар тасвири нависанда џун воситаи услуби баџе мавриди истиџода їарџр меџиранд ва барџи пурраву саџеџ иџода намудани маъно џре мерасонанд.

Дар забџн муродифџои фразеологе аџамияти їуџога доранд, зеро ки онџо ниџонаи бойџгари таркиби лулави забџн мебошанд.

Ёаринаџои фразеологе

Монанди воџидџои лулаве воџидџои фразеологе низ дорџи Ёарина (вариант) мебошанд. Фразеологизмро мумкин аст аз ду ва зиџда їузьџо таркиб џбанд, аммо яке аз їузьџо мувоџиїи услуби гџянда џ нависанда таїїир доџа џ пасу пеш оварџа мешавад, ки аз ин маънои яклухту устувори

ончо халал наме±бад. Масалан, фразеологизми “худро ба мар тараф задан” дорои іаринаџои “худро ба мар сг задан”, “худро ба мар кгча задан”, “худро ба мар кг андохтан”, мебошад.

Јаринаџои фразеологе дар натиіаи иваз шудан, илова гаштан ва ± фурѓугзор шудани баъзе іузьџои воридџои фразеологе ба вуіуд меоянд:

1. Ивазшавии іузьџо. Дар натиіаи ивазшавии яке аз іузьџои таркиби фразеологизмџо Јарина ± худ вариантџои фразеологе ба вуіуд меояд: *Чашмони даридаіомагон ба дастаи мусалламе ... афтод ва сѓрбат бурида шуд* (С. Айне). *Гадозан бо ин маракати бемор суханаш бурида шуда буд*. – *Бечора... – гуфт* (С. Айне).

Ивазшавии іузьџои таркиби фразеологизмџо бо ду роџ ба амал меояд: а) *ивазшаве бо муродифџои луІаве*. Як ± чанд іузьџои таркиби фразеологизмџо бо муродифџои луІавиашон иваз шуда, іаринаџои воридџои фразеологиро ба вуіуд меоваранд:

– *Сухани шумо мар, – гуфт мутавалле ба он мулло, – як гапи хушќу холе аст*.

– *Дуруст аст, ки моло ин як сухани хушќу холе аст, як тап-тапи заІома аст*.

б) *Ивазшаве бо калимаџои Јайримуродиф*. іаринаџои фразеологе дар натиіаи бо калимаџои Јайримуродиф иваз кардани яке аз іузьџои фразеологизмџо низ ба вуіуд меоянд: дили касеро безобита кардан – дили касеро бетоІат кардан... (Калимаџои “гап” ва “сухан” муродифи луІавианд, вале воридџои луІавии “безобита” ва “бетоІат” калимаџои Јайримуродифе мебошанд).

2. Иловашавии іузьџо. Гоџо ба таркиби фразеологизмџо калимаџои нав илова шуда, іаринаи онџоро ба вуіуд меоваранд. Аз иловашавии ин гуна калимаџо ба маънои фразеологизмџо халал намерасад. Масалан, іаринаи фразеологии фразеологизми “ду даст дар бине” бо иловаи калимаи “тиіонда” ба вуіуд омадааст: *ду даст дар бине (ду даст ба бине) – ду даст*

ба бине тиїонда. Монанди мамин, іаринаи фразеологизми “Замин кашад” мам бо мамин ром корбаст шудааст: Замин ба комаш кашад.

3. *Фургузур шудани іузьмо*. Як іисми Іаринаџои фразеологе дар натиїаи фургузур шудани іузьмои таркиби фразеологизмџо пайдо шудаанд. Масалан, іаринаи “очаи касеро нишон додан” дар натиїаи аз фразеологизми “очаи касеро аз Учїгрон нишон додан” ба вуїуд омадааст.

Гамин тавр, ба вуїуд омадани іаринаџои фразеологизмџо ба модисаџои ивазшаве, иловашаве ва фургузуршавии іузьмои таркиби фразеологизмџо марбут аст. Іаринаџои фразеологизмџои зерин ба ин маъне далолат мекунанд: “ми±ни гапро буридан” – “ба ми±ни гап лагад задан”, “ми±ни гапи касеро шарте буридан”; “аз дил гузаронидан” – “аз фикр гузаронидан”, “аз ха±л гузаронидан”; “іасам хїрдан” – “іасам ±д кардан”; “табїи касе гирифтан” – “табиати касе гирифтан”; “аз тацти дил” – “аз таги дил”, “аз таци дил”, “аз сидїи дил”, “аз самими іалб”; “бо як тир ду нишонро задан” – “бо як тир ду ому задан”, “бо як тир ду фохта задан”, “бо як тир се нишонро задан”: Мо ин корро карда тавонем, бо як тир ду нишонро задаге мешавем (С. Айне). Буржуазии рус дар сояи ин іанг бо як тир се нишонро заданист. (Р. іалил).

Іаринаџои фразеологиро дублетџои фразеологе низ мегянд. Іаринаи як воїиди фразеологе будани воїидџои фразеологии дигар аз ягонагии сохт ва маъне муайян мегардад. Аз чанд іаринаи фразеологе яке асосе буда, шаклџои дигар дар асоси шаклан таїїир ±фтани он ба вуїуд меоянд. Шакли асосии іаринаџои фразеологиро инвариант ± худ саріарина ва шаклџои таїїир±фтаи инварианти фразеологиро іарина ± худ варианти фразеологизмџо меноманд. Масалан, агар “їилави суханро ба тарафи дигар бурдан”-ро чун инвариант (саріарина) іабул кунем, пас фразеологизмџои “суханро ба роїи дигар гардондан”, “гапро ба сги дигар тофтан”, “гапро ба дигар тараф бурдан” ва монанди инџо іаринаџои онро ташкил медицанд.

Савол ва супоришҳо

1. Фразеология чист? Мавзги баъси фразеологияро глед.
2. Фарии ибораҳои устуворро аз ибораҳои наъве бо мисолҳо фармонед.
3. Фразеологизм чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
4. Ба дараҷаи омӯхта шудани фразеологизмҳои тоҷик маълумот диҳед.
5. Кадом роҷҳои дарки маъноӣ фразеологизмро медонед? Мисол глед.
6. Ба масъалаи таснифи фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисолҳо оред.
7. Ибораҳои рехтаи фразеологе ± худ идиома чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
8. Ифодаҳои фразеологе ± худ фразема чист? Мисол глед.
9. Фразеологизмҳои Ҷайриидиоме чист? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
10. Кадом сарчашмаҳои ба вуҷуд омадани фразеологизмро медонед? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
11. Ба роҷҳои ташаккули фразеологизмҳо маълумот диҳед. Мисол глед.
12. Кадом хусусиятҳои асосии фразеологизмро медонед? Фикратонро бо мисолҳо асоснок кунед.
13. Ба фармангҳои фразеологе маълумот диҳед. Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
14. Ба хусусиятҳои маъноӣ фразеологизмҳо маълумот диҳед. Барои исботи фикратон мисолҳо глед.

15. Фразеологизмҳои сермаъно чӣ гуна воқидҳои фразеологианд?
Мисол гед.
16. Мутазодҳои фразеологе чист? Фикратонро бо мисолҳо собит
намоед.
17. Муродифҳои фразеологе чист? Фикратонро бо мисолҳо асоснок
кунед.
18. Кадом хусусиятҳои услубии муродифҳои фразеологиро
медонед? Мисол гед.
19. Јаринаи фразеологе чист? Ҷавобатонро бо мисолҳо асоснок
кунед.
20. Ба вуҷуд омадани Јаринаҳои фразеологе ба кадом модисаҳо
марбут аст? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
21. Инварианти фразеологе чист? Ҷавобатонро бо мисолҳо собит
намоед.

Намунаи саволҳои тестӣ

1. Аз воқидҳои зерини забон кадомаш фразеологизм аст? А) Борон борид В) Замин С) дар бораи донишгоҳ Д) ба даҳон об гирифтани Е) осмони софи беҶубор	2. Дар кадом ҷавоб идиома дода шудааст? А) дасти ±ре В) гапи пухта С) хуни ӣгар хгрдан Д) китоби дарсии нав Е) Офтоб баромада буд
3. Фразема дар кадом ҷавоб оварда шудааст? А) гурги борондида	4. Аз мисолҳои зерин фразеологизми Ҷайриидиомиро ±бед. А) Хгрок нахгждаст

- В) соли кабиса
 С) гап фурғхтан
 Д) Барф об шуда рафт
 Е) гули сурх
5. Аз лулатҳои зерин лулати фразеологиро муайян кунед.
- А) “Лулати тоїкє-русє”
 В) “Лулати терминҳои забоншиносє”
 С) “Фарҳанги ибораҳои рехта”
 Д) “Лулати имло”
 Е) “Фарҳанги осори Ҷомє”
7. Дар кадом ҷавоб фразеологизми шевагє оварда шудааст?
- А) ба сғфигє баровардан
 В) очаи касеро нишон додан
 С) деги чаї-чаї гарм шудан
 Д) хоки мадрасаро лесидан
 Е) гулги касеро равлан кардан
9. Кадом воқиди фразеологє калкаи фразеологизми туркист?
- А) нур болои нур
 В) гап гум кардан
 С) олчє шудани буїул
- В) ангушти ишорат
 С) дили шикаста
 Д) аз роҳ задан
 Е) моҳи май
6. Инварианти фразеологизми зеринро нишон диҳед.
- А) аз сидии дил
 В) аз тағи дил
 С) аз тағти дил
 Д) аз тағи дил
 Е) аз самими Ҷалб
8. Фразеологизми халиє дар кадом ҷавоб дода шудааст?
- А) бурути касеро табар набуридан
 В) гиреҳ кушода шудан
 С) барг-барг пул кардан
 Д) думаш дар хғрїин
 Е) бистари касеро хушк кардан
10. Дар кадом ҷавоб мутазоди фразеологии “алаф барин даравидан” дода шудааст?
- А) тут барин резондан
 В) бинє боло шудан
 С) толеҳ пастє кардан

Д) ба оташи касе карасин
рехтан

Е) ба аспи ёмл савор шудан

Д) Замин кафида одам
баромадан

Е) ба дар±и Ҷам фурғ
рафтан

Адаби±ги илме ва таълимии истифодашуда

1. **Айнё С.** Кулли±т. ёилди XI, китоби дуюм, Душанбе, 1964.
2. **Айнё С.** Луғати нимтафсилӣ барои забони адабии мозираи тоҷик. Кулли±т. ёилди XII, -Душанбе, «Ирфон» 1976.
3. **Воҷидов А.** Фармангшигории тоҷику форс. Самарқанд, 2006.
4. **Виноградов В. В.** Основные типы лексических значений слов. Изб. Труды. Лексикология и лексикография. М. 1977.
5. **ёаффаров Р.** Забон ва услуби Раҷим ёалил. Душанбе: «Дониш», 1966.
6. **ёаффаров Р.** Калимаҳои антониме ва хусусияти услубии онҳо.//Мактаби совете, 1972,
7. **ёаффаров Р. Гошимов С. Камолиддинов Б.** Услубшиносӣ. - Душанбе, «Маориф», 1995.
8. **Забони мозираи тоӣик (лексика).** Душанбе: УДТ,1981.
9. **Забони адабии мозираи тоӣик.** Душанбе: «Ирфон», 1982.
10. **Калинин А.В.** Лексика русского языка. М. 1966.
- 11 **Камолиддинов Б.** Забон ва услуби Ҷақим Карим. Душанбе: «Ирфон»,1967.
12. **Капранов В.** “Луғати фурс” Асадии Туси и его место в истории таджикской (форси) лексикографии: Душанбе, 1964.
13. **Капранов В.** Лексикография. ЭСТ, ёилди 3, Душанбе,

1981.

- 14. Маїидов Г.** Фразеологияи забони мозираи тоӣк.
Душанбе: УДТ, 1982.
- 15. Маъсум Н.** Ёронбинс ва маорат. -Душанбе, 1966.
- 16. Маъсум Н.** Асарҳои мунтахаб, ҷ.II. Забоншиносӣ,
-Душанбе «Ирфон», 1980
- 17. Муаммадиев М.** Синонимҳо дар забони мозираи тоӣк.
Душанбе, 1962.
- 18. Муаммадиев М.** Очеркҳо оид ба лексикаи забони
адабии тоӣк. Душанбе, 1968.
- 19. Муаммадиев М.** Луғати мухтасари синонимҳо.
- Душанбе, 1975.
- 20. Муаммадиев М. Галбакова Г. Нурмузамадов.**
Лексикаи забони адабии тоӣк. Душанбе, 1977.
- 21. Муаммад ӯи±сиддин.** «ӯи±суллуғот», таҷрибаи Амон
Нуров (ибораат аз 3 ҷилд). –Душанбе, 1987-1988.
- 22. Муаммадхусайни Бурҷон.** «Бурҷони ӯотеъ», таҷрибаи
маҷнӯ бо пешгуфтадор, мулғағот, тавземот, ва феҷристи
Амон Нуров ӯ.П. –Душанбе, 2009
- 23. Мғминов А.** Полисемия ва фразеология. “Маӣмғаи
филологс” (маӣолаҳои аспирантон), УДТ, Душанбе, 1971.
- 24. Мғминов А.Муаммадиев М. Гошимов С.** Забони
мозираи тоӣк. лексика, УДТ, Душанбе, 1981.
- 25. Рауфов Г.** «Фарманги Ёронгирс маҷчун сарчашмаи
лексикографияи тоӣку форс», -Душанбе, 1973.
- 26. Таджиев Д. Т,** Слова “об” (вода) в современном
таджикском языке. “Труди ИЯ АН СССР”, т.1, М.: 1952.
- 27. Галбакова Г.** Воридҳои фразеологии антонимс. Маӣ.

- Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1990.
- 28. Галбакова Г.** Синонимика ва вариантҳои шевагии фразеологизмҳо. // Паёмҳои Донишгоҳ, 4, Душанбе, 1994.
- 29. Тоҷирова Ж.** Лексикаи забони адабии мазраи тоҷик. - Душанбе, 1967.
- 30. Улуғзода С.** «Фирдавсӣ», - Душанбе, «Адиб» 1991.
- 31. Ҷазоирӣ М.** «Қазбек тилининг изоҳли луғати 1-2 том. М. : “Рус тили”, 1981.
- 32. Фарҳанги забони тоҷикӣ,** ҷилдиҳои I-II. М. -1969.
- 33. Фозилов М.** Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони мазраи тоҷик. ҷ. 1. (муқаддима). Душанбе, 1963.
- 34. Хушенова С. В.** Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. Душанбе: «Дониш», 1971.
- 35. Галимов С. С.** Айне – лексикограф. Душанбе, 1964.
- 36. Гасанов И.** Лексика ва фразеология. (дар асоси материалҳои “Духтари оташ”-и Ҷалол Иқроме), Душанбе, 1974.
- 37. Ҷусейнов Х.** Забон ва услуби “Одина”-и устод Айне. -Душанбе, 1973.
- 38. Ҷусейнов Х. Шукӯрова Ҷ.** Луғати терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1983.
- 39. Шанский М. Н.** Лексикология современного русского языка. М., 1972.
- 40. Шабдураҳмонов Ш. Аҷарова М., Ҷоӣев А., Расулов И., Донишӯров Х.** Ҷазиргии қазбек адабии тили. I ҷисм. (лексикология, фразеология, лексикография). -Тошкент, «Ҷиитувчи», 1980.
- 41. Энциклопедияи тоҷик.** –Душанбе, 1981.

МУНДАРИЇА

Сарсухан	4
Лулатшиносє	6
Фасли якум. Лулатшиносє, мавзги барс, фаслмо ва хелмои он	6
Фасли дуом. Калима, вазифа ва хусусиятмои он	13
Фасли сеюм. Лексикаи забони адабии мозираи тоїк аз ӣҷати муносибати шаклу маъно	23
Калимаҷои якмаъно ва сермаъно	23
ҷамгунаҷо	26
Калима ва шаклмои мушобеҷи ҷамгуна	29
Паронимҷо	33
Муродифҷо	35
Муродифмои ӯфт	39
Мутазодҷо	40
Мутазодмои ӯфт	43
Фасли чорум. Калимаҷои аслє ва вома	46
Калимаҷои вомии арабе	47
Калимаҷои вомии турке	52
Калимаҷои вомии русе	56
Ҷодисаҷои мушобеҷи калимаҷои вома (Калимаҷои муарраб. Калка)	59
Фасли панҷум. Лексикаи забони мозираи тоїк аз ӣҷати ифоданоке	64

Калимаџои умумиистеъмоле	68
Калимаџои нав	69
Калимаџои гуфтутге	73
Вулгаризм	76
Калимаџои шеваге	81
Эвфемизџо	84
Фасли шашум. Лексикаи забони мозира аз ѳиџати дараѳаи истеъмол	88
Калимаџои касбу пеша	92
Калимаџои адабии китобе	93
Калимаџои кџмнашуда	96
Калимаџои таърихе	97
Калимаџои мансуџ (архаизмџо)	99
Калимаџои хосса (жаргонџо, арготизмџо, варваризмџо, экзотизмџо)	103
Луѳатнигоре	111
Фасли якум. Аз таърихи луѳатнигории форсу тоѳик ..	112
Луѳатнигории баъдиинѳилобии тоѳик	120
Фасли дуюм. Навъџои луѳат	121
Фразеология	130
Фасли якум. Фразеологизмџо, дараѳаи омџзиш ва дарки маънои онџо	132
Фасли дуюм. Таснифоти фразеологизмџо. Сарчашмаџои асосе ва роџџои ташаккули фразеологизмџо	134
	138
Фасли сеюм. Хусусиятџои асосии фразеологизмџо. Фарџанџои фразеологе	143
Фасли чорум. Хусусиятџои маъноии фразеологизмџо	148

